

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
I - XVII

3. 12. 1869. g. Kazan.

№ 18723

1.

Господину

Уважаемый мой друг, пишу тебе письмо, в котором сообщу тебе о том, что я получил от тебя письмо, в котором ты сообщал мне, что ты уезжаешь в Москву. Я очень рад, что ты уезжаешь, и надеюсь, что ты будешь там долго. Я очень люблю Москву, и думаю, что тебе там понравится. Я очень люблю тебя, и думаю, что ты будешь там долго. Я очень люблю тебя, и думаю, что ты будешь там долго. Я очень люблю тебя, и думаю, что ты будешь там долго.

С любовью твой брат

Адрес: Петербург, № 12. Письмо моему другу или родственнику, которому я пишу это письмо.

Петр Осип Машкович

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.11) "1873/1874"

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела. Књ. 11 / Светозар
Марковић ; уредник Радомир Лукић ;
[приређивачи Ђорђе Игњатовић ... и др. ;
фотографије Радомир Живковић]. – Београд :
Завод за уџбенике и наставна средства, 1996
(Ниш : Просвета). – X, 324 стр. : илустр. ;
24 cm

На спор. насл. стр. : Oeuvres complètes /
Svetozar Marković, – На врху насл. стр.:
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. – Тираж 2000. – Стр. IX–X:
Напомена о овој књизи / приређивачи. –
Белешке приређивача: стр. 269–309. –
Регистри. – Résumé.
ISBN 86–17–04604–X

929 : 32 Марковић С.
а) Марковић, Светозар (1846-1875) б) Србија
– Политичке прилике – 1873–1874
ИД=48360716

ISBN 86-17-04604-X

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић, члан САНУ Чедомир
Попов, члан САНУ Петар Поповић, др Јашар Реџапагић,
члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић и
инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
– CLASSE DES SCIENCES SOCIALES –

SVETOZAR MARKOVIĆ
OEUVRES COMPLÈTES

Vol. XI

Reçu par la Classe des sciences sociales
à la base des rapports des membres de l'Académie
Radomir Lukić et Vladimir Stojančević

Rédacteur

RADOMIR LUKIĆ

membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FOURNITURES SCOLAIRES
BEOGRAD
1996.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
– ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА –

УД = АРБ 321/11

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига XI

Примљено од Одељења друштвених наука
на основу реферата чланова САНУ
Радомира Лукића и Владимира Стојанчевића

Уредник

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА
БЕОГРАД
1996.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир
Попов, др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

11415767/11
355413/11

Приређивачи
др Ђорђе Игњатовић, Ђорђе Митровић, др Вера Пилић,
др Андрија Стојковић и др Драгоје Тодоровић

Рецензенти
академик Владимир Стојанчевић и др Перо Дамјановић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршно издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

*Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике
и наставна средства – Београд*
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
Драгутин Ранковић

Лектор
Светлана Милошевић

Технички уредник
Мирослав Митић

Режисери
др Андрија Стојковић и Ђорђе Митровић

Фоотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректор
Јелена Бошковић

6687/96

НАПОМЕНА О ОВОЈ КЊИЗИ

Ова, XI књига, прва је од четири предвиђене, из тзв. крагујевачке фазе живота и рада Светозара Марковића. Колико је прва, „београдска“, била значајна по томе што је у њој Марковић утемељио основе свога друштвено-политичког ангажовања (видети књиге IV, V и VI), започетог у доба ђаковања у земљи и иностранству (видети књиге I, II и III), „новосадска“ по томе што је или започео или завршио своја највећа дела (видети књиге VII и VIII, па и IX и X), ова, „крагујевачка“, важна је по томе што је у то доба свем свом раду настојао да да завршну форму. Марковићева пословична радиност овде се показала крајње продуктивном. Мада је више од половине времена о којем говоримо провео оправаљајући се по повратку из емиграције, по судницама и на робији, него у раду, саставио је више списа него многи ствараоци за целог живота. Ово се може рећи тим пре ако се има у виду да је у ово доба довршио и своја најзначајнија дела из политичке економије (видети књиге IX и X). Уз све то, управо ова, XI књига, садржи највише Марковићевих аутографа: чак 42 у I поглављу – *Чланци*, и 29 у II поглављу – *Писма*. Ако би бројчаност означавала и највиши квалитет, онда би ова књига била изнад свих других; по броју Марковићевих текстова свакако јесте.

У припреми ове књиге придржавали смо се одредница датих у *Предговору* I књиге.

Грађа овде распоређена, по већ раније устаљеним поглављима, обухвата текстове, за Марковића, из доста дугог периода: од доласка из емиграције, 21. априла 1873. године, па до спровођења на робију, 22–24. априла 1874. године, с тим што треба имати у виду да је и грађа у XII књизи из истог овог периода. Управо у вези са тим распоредом грађе у ове две књиге неопходно је да напоменемо и следеће.

Обимност материјала у вези са покретањем листа *Јавности*, околностима у којима се деловало, посебно материјала у вези са

хапшењем и суђењем Светозару Марковићу, које је пратила и наша и страна (и грађанска и социјалистичка) штампа, потпуно би разбила презентирање континуитета стваралаштва Светозара Марковића ако бисмо га давали строго хронолошки – „како падне“. Отуда смо се одлучили да у ову, XI књигу, сврстамо све Марковићеве радове из тог периода, његова писма, релевантне документе и текстове у *Прилозима*, који су са овим у вези. У XII књигу, пак, сврстали смо грађу из истог периода али строго тематски издвојену, тј. ону која се односи на покретање листа *Јавноси*, ометања рада од стране режима, отпуштања из службе, хапшења и суђења, забрану истог листа. Према овоме распоред грађе у ове четири књиге „крагујевачке фазе“ је следећи: XI књига садржи Марковићеве радове из листа *Јавноси* и пратеће текстове који су у вези са њима, XII садржи грађу о овом листу и судском процесу Светозару Марковићу, XIII – Марковићеве радове из *Гласа Јавноси* и делом из часописа *Раг*, и последња, у којој су Марковићеви аутографи, XIV, радове из *Ослобођења* и преостале текстове из *Рага* (у овом тому дајемо и текстове које смо у међувремену пронашли или идентификовали као Марковићеве а који нису сврстани хронолошки где је то требало).

Надамо се да смо оваквим распоредом материјала, поштујући хронологију, али и узусе дате у I књизи, на најједноставнији начин презентирали Марковићев стваралачки опус из овог периода његовог живота и рада.

Београд, јуна 1996. године.

Приређивачи

Светозар Марковић, рад Небојше Митрића, бронза, 1975. (Историјски музеј Србије, Београд)

I
ЧЛАНЦИ

НАЦРТ ПРОЈЕКТА ЗА ПРОГРАМ РАДИКАЛНЕ ПАРТИЈЕ¹

1. Уништити са свим данашњу управну систему скупштинским решењем.

2. Привремени одбор изабран из средине скупштине заузима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим, који састављају изабрани делегати из сваког округа² по један (или више по броју душа). Организација и делокруг главног одбора у главном слаже се са српским „Советом“ од 1807 године.

3. У окрузима бирају се слични – по организацији – окружни одбори, који имају управу у економским, просветним и другим стварима, које се тичу једног округа.

4. Главни одбор врши закључке народне скупштине, а окружни одбори закључке народне и окружне скупштине у колико се њих тичу једна и друга решења.

5. Полицијска управа предаје се са свим у руке појединим општинама.

6. Данашња судска система укида се са свим а место ње суде само изборни (поротни) судови; разуме се бесплатно или на рачун парничара.

Прим. Ако би ово по тачној оцени наших околности било немогуће остаје као прелазно стање за устројство судова. Сваки срез (или на извештан број душа) бира се по један судија за извесно време с одређеном платом и он суди сва дела грађанска и кривична. Скуп судија једног округа, који се скупља 3 – 4 пута преко године саставља вишу и последњу судску инстанцију.

7. Финансијска система добија оделито уређење према федеративном³ уређењу државе: на челу стоји централна банка, која управља целим државним приходом и расходом; у окрузима и срезовима устројавају се банке окружне и среске, које управљају целим окружним и среским финансијским пословима. Ове банке служе у исто време за намирење свију економских потреба на прилику подизања општинске и задружне индустрије, грађење путова, давање кредита и т.д.

8. Уништити сав дуг који лежи на земљи земљорадничке класе. Да се ово достигне могу бити разни путови:

а) Опростити дуг управи фондова целом народу, а дуг приватним поверијоцима просто збрисати. Обвезе према пупилама и сирочадма и другим поверијоцима узимље држава на себе и исплаћује из општих народ. прихода.

Ово је најпростији и најрадикалнији, али у исто време најопаснији пут.

б) Дуг управи поклонити, а дуг појединих поверијоца узимљу општине на себе, али предходно изабране комисије из средине народа прегледају, који су дугови интересцијски, а који су прави и које ваља признати. Општина за накнаду постаје власник задужене земље; она даје после земљу на уживање свом члану, а порезом по имању исплаћује и дугове као и остале редовне трошкове.

9. Законом се поставља да само онај може имати земљу за рад, који је сам ради; сва земља која не припада земљорадницима припада општинама у којима се налази.

10. Да се српски народ осигура на свагда од пролетеријата нужно је преобратити сву земљу из приватне својине у општинску (руска општина).⁴ Како се то може извршити и за које време – остаје да се испита.

Примедба. Према овим општим начелима партија кад се буде организовала израдиће у детаљима план будуће организације српског друштва и план за свој практичан рад којим то оће да достигне.

Оригинал. Рукопис Светозара Марковића.
АС, Издвојена грађа, *Varia* – 4228.

„ЈАВНОСТ“ ЗАПОЧИЊЕ СВОЈ РАД.⁵

У таким приликама новинари имају обичај да крсте новорођеног младенца и да га с благословом оправе у свет. Ми не ћемо да остављамо обичај, али нисмо ради да нашег младенца само пошкропимо обичном новинарском водом, која се често пролива у уводним чланцима. Желели би смо да кажемо отворено српском читалачком свету: каква је потреба изазвала „Јавност“ и шта хоће она да постигне, те да тиме у исто време обележимо цео правац нашег рада у будуће. Али нам се одмах само намеће питање: можемо ли и смемо ли ми то да кажемо отворено? Могу ли у опште новине у овим оковима, у којима се налази једна српска штампа, изнети отворено свој програм, означити отворено своја начела и правац у раду? И смеду ли то да чине? Да не наступе мучне „околности“, да се не мора увијати и извијати од начела и правца или легати жив у гроб „до бољих времена“? С оваким тешким сумњама пишемо овај први благослов нашем првенцу.

Али опет ћемо да кажемо бар нешто од онога што желимо. У Крагујевцу, у средишту Србије, задесио се срећан удес, да се умна снага, прикупљена у већој маси, и грађанство сложе у једној општој мисли: да из средишта Србије шире просвету по народу. У тој мисли подиже се штампарија на „акције“, као што се вели; али у ствари сваки, који је платио свој део за набавку штампарије, давао је као за неку задужбину, не тражећи никаку другу „добит“ од своје акције осим добитка у просвети народа.

Ширити просвету, значи распростирати *знање* по народу. Знање – наука – то је нешто врло опширно. Оно се предаје народу на разне начине: за то су разне школе, за то се штампају разне књиге. За каку целу су управо одређене новине и то оваке новине као што је „Јавност“?

У народу који непрестано живи т.ј. који осећа, мисли и ради, има непрестано тако званих питања „на дневном реду“: настала је криза т.ј. опште немање у целој Србији; народ удавише тешки дугови и интереси, у престоници кукају трговци, јер им прете банкротства; од куда је дошло то опште немање и како да се помогнемо? – то су текућа питања.⁶ У народу се осећа терет од мешања полиције у општинске послове; прекидају се и задржавају општински послови; праве се партије „владине“ и „не-владине“, цепа се народ око ничега т.ј. зарад одржања власти

неколицине; како да се то зло уништи? то је питање на дневном реду. Народ задавише бесконачне парнице; трошкови, дангубе, адвокати – буцаклије и тако д., како да се народ избави од тога зла? – то је питање на дневном реду. У министарству војном крађа?; влада наређује истрагу, народ је узнемирен и пита шапалом: зар тако газдују она господа горе? Зар је така контрола код нас? Ту су само хиљаде, а где су рачуни од милијуна? Шта вреде рачуни само у цифрама на хартији, кад се не види права вредност онога на што је потрошена крвава народна зарада? Докле ће трајати така контрола у Србији? То су све питања на дневном реду. Ми смо необразовани, – како да се изобразимо? Ми смо слаби, окружени непријатељима, – како да постанемо јаки, да се ослободимо непријатеља? Итд. Итд.

Из ово неколико примера, што смо их на дохват наређали, читаоци могу лако разумети, шта су то питања на дневном реду. *Изнети на јавност оно што народ тишти у извесном тренутку; што треба да се одмах, без одлагања, реши, и показати како ваља то решити у корист народу, – то је задатак новина.*⁸

Али не треба узети да се ту ради само за неко тренутно решење; да се нешто замаже или закрпи т.ј. да се народу за тренутак заслепе очи, а стомак напуни маховином и сламом. Данашње установе у народу облик су данашњег народног живота. Овај је облик основа за даљи народни развитак. Свака нова установа ваља да је основа – а не сметња – за даљи народни развитак. Преображај народних основа мора дакле *ићи у сталном непрекидном реду, по извесном начелу и одређеном правцу*. Према томе и новине као израз народних потреба морају стављати питања на дневни ред онако, како је заиста народна потреба, и решавати их онако, како ће свако решено питање бити основа за поставку и решење новог питања. Новине дакле морају имати: јасно разумевање народних потреба, одређена начела и утврђени правац и такт у свом раду. Само на тај начин оне могу *образовати јавно мњење, дати му сталан научан правац у мишљењу и створити из јавног мњења силу, која ће имати одсудан утицај на решавање свију питања, која се тичу народног живота.*

Такав је наш новинарски задатак. Наша начела и правац видеће се из решавања свију појединих питања, из целог нашег рада; за то о њима не ћемо ништа предходно да говоримо. Од читалачке публике не желимо ништа више но: *да нам поклони онолико поверења, колико заслужимо.*

С овим благословом пуштамо наше првенче у свет.⁹

Јавност, бр. 1, од 8. XI 1873.

ЈАВНОСТ

ЛИСТ ЗА НАУКУ И ПОЛИТИКУ.

Издаван уторником, четвртком и суботом. Издавач: Св. Марковић, у Крагујевцу, у улици Кнеза Милоша, бр. 1. Цена по полу годишту: 10 динара. Цена по годишту: 20 динара. Цена по полу години: 10 динара. Цена по години: 20 динара. Цена по полу години: 10 динара. Цена по години: 20 динара.

ЈАВНОСТ ЗАПОЧИНЬЕ СВОЈ РАД.

У такви приликама новинарство изиђу обично да крета поновођеном правцу и да га се благословом обраде у свет. Ми не ћемо да постављамо обичај, али ипак рад да нашег издања само поновреним обичном новинарском водом, која се често пролива у изодних чашцима. Истакли би смо да каквемо отвореном ризиком читалачком маси: каква је потреба изазвала „Јавност“ и шта хоће она да постигне, те да тиме у исто време обезбеди свој правци нашег рада у будуће. Али нем се одмах само намеће питање: можемо ли и смејемо ли ми то да каквемо отворено? Могу ли у опште новине у овим околностима, у којима се налази једва српска штампа, посетити отворено свој програм, означио отворено своја начела и правца у раду? Не смејемо ли то да чини? Да не наступи нешто „договорности“, да се не морају унијати и испријати од начела и правца или легати живи у гроб „до бољих времена“? (У овоме тешким околностима ипак овај први благослов нашег издања)

ни што је потрошена крвава народна зарада? Докле ће трајати така контрола у Србији? То су све питања на дневном реду. Ми смо необразовани, – како да се изобразимо? Ми смо слаби, окружени непријатељима, – како да постанемо јаки, да се ослободимо непријатеља? Итд. Итд.

и ми да „Виде-дан“ трабуна о неким „вртјама“, неким „напредњацима“ и „назадњацима.“ По нашем селатину и прејавише и данашњо министарство приладе једној новинарској партији. И ако има неке разлике у принципима, што је са етим новинарима, и та разлика никако није утицала на правцу нашег издања. Управо нем из прејавише владе и ипак не садање близна су међу собом, у владини начелани и у принципима, но чланови прејавише владе или чланови издање наше међу собом. Оно је дакле само издање главноста, а не правана новина или државне новине.

Али не треба узети да се ту ради само за неко тренутно решење; да се нешто замаже или закрпи т.ј. да се народу за тренутак заслепе очи, а стомак напуни маховином и сламом. Данашње установе у народу облик су данашњег народног живота. Овај је облик основа за даљи народни развитак. Свака нова установа ваља да је основа – а не сметња – за даљи народни развитак. Преображај народних основа мора дакле *ићи у сталном непрекидном реду, по извесном начелу и одређеном правцу*. Према томе и новине као израз народних потреба морају стављати питања на дневни ред онако, како је заиста народна потреба, и решавати их онако, како ће свако решено питање бити основа за поставку и решење новог питања. Новине дакле морају имати: јасно разумевање народних потреба, одређена начела и утврђени правац и такт у свом раду. Само на тај начин оне могу *образовати јавно мњење, дати му сталан научан правац у мишљењу и створити из јавног мњења силу, која ће имати одсудан утицај на решавање свију питања, која се тичу народног живота.*

Такав је наш новинарски задатак. Наша начела и правац видеће се из решавања свију појединих питања, из целог нашег рада; за то о њима не ћемо ништа предходно да говоримо. Од читалачке публике не желимо ништа више но: *да нам поклони онолико поверења, колико заслужимо.*

Тако је наш новинарски задатак. Наша начела и правац видеће се из решавања свију појединих питања, из целог нашег рада; за то о њима не ћемо ништа предходно да говоримо. Од читалачке публике не желимо ништа више но: *да нам поклони онолико поверења, колико заслужимо.*

У народу који непрестано живи т.ј. који свећа, живи и ради, има непрестано тако званих питања „на дневном реду“; на свака је криза т.ј. опште невоље у целој Србији; народ удахне тежком дугови и изгуби, у престолници кулду трговци, јер им прете банкротства; од куда је дошло то опште невоље и како да се помогнемо? – то су текућа питања. У народу се осећа терет од менаша полицаје у општинске послове; председни се и задрављају општински носилок; правне се партије „валдичи“ и „не-валдичи“, цена су народ оно ништа т.ј. заред одржава издати неволнице; како да се то зло уништи? То је питање на дневном реду. Народ задавише бесконачне парнице; трошкови, дангубе, адвокати – буцаклије и тако д., како да се народ избави од тога зла? – то је питање на дневном реду. У министарству војном крађа?; влада наређује истрагу, народ је узнемирен и пита шапалом: зар тако газдују она господа горе? Зар је така контрола код нас? Ту су само хиљаде, а где су рачуни од милијуна? Шта вреде рачуни само у цифрама на хартији, кад се не види права вредност онога

на што је потрошена крвава народна зарада? Докле ће трајати така контрола у Србији? То су све питања на дневном реду. Ми смо необразовани, – како да се изобразимо? Ми смо слаби, окружени непријатељима, – како да постанемо јаки, да се ослободимо непријатеља? Итд. Итд.

Тако је наш новинарски задатак. Наша начела и правац видеће се из решавања свију појединих питања, из целог нашег рада; за то о њима не ћемо ништа предходно да говоримо. Од читалачке публике не желимо ништа више но: *да нам поклони онолико поверења, колико заслужимо.*

Крагујевац, 6. Новембра.

Један од најважнијих питања у Србији у последње време без сумње је промена министарства. Један у неспорном мислењу стари „публица“ се каже највише бани министарства; што значи овај човек? Чему изазва да се падне од „новог издања“? Неогрдне новине паркове већеном своје мишљење. Ми, нажалост, дамо смо камипује да се поново одлучимо слушамо оно што нам се на Поштрада прича; па то је један ударак наше, што називамо да мушко да каквемо јаким одраде мисамо о тој личности.

У овоме тешким околностима ипак овај први благослов нашег издања

У овоме тешким околностима ипак овај први благослов нашег издања

Прегледајте ми у државно министарства не видимо никакву начелу промену или промену државног система, – макар да покојно „Јединство“ гласа да претвора е тога што је ишла „востана“ Г. Растворца,

У овоме тешким околностима ипак овај први благослов нашег издања

У овоме тешким околностима ипак овај први благослов нашег издања

Издаван уторником, четвртком и суботом. Издавач: Св. Марковић, у Крагујевцу, у улици Кнеза Милоша, бр. 1. Цена по полу годишту: 10 динара. Цена по годишту: 20 динара. Цена по полу години: 10 динара. Цена по години: 20 динара.

Крагујевац из доба Светозара Марковића. Снимак је настао нешто касније и штампан на разгледницама. Црква која се види на снимку грађена је за Марковићевог живота

КРАГУЈЕВАЦ, 6. НОВЕМБРА.

Један од најважнијих догађаја у Србији у последње време без сумње је промена министарства. Барем у недостатку важнијих ствари „публика“ се сада највише бави испитивањем: шта значи ова промена? Чему имамо да се надамо од „нове владе“? Београдске новине изрекоше већином своје мишљење. Ми, паланчани, давно смо навикнути да с великом сумњом слушамо оно што нам се из Београда прича; па то је један узрок више, што налазимо за нужно, да кажемо шта ми одавде мислимо о тој промени.¹⁰

Пре свега ми у промени министарства не видимо никакву начелну промену или промену државне системе, – макар да покојно „Јединство“¹¹ огласи да престаје с тога што је пала „система“ Г. Ристића, и ма да „Видов-дан“ трабуња о неким „партијама“, неким „напредњацима“ и „назадњацима“. По нашем схватању и пређашње и данашње министарство припада једној начелној партији. И ако има неке разлике у ситницама, она је са свим незнатна, и та разлика никако није утицала на промену владе. Управо неки из пређашње владе и неки из садање ближи су међу собом, у главним начелима и у ситницама, но чланови пређашње владе или чланови садање владе међу собом. Ово је дакле само промена кабинета, а не промена начела или државне системе.

За нас је врло занимљиво, како се људи једних начела критикују. „Ви напредњаци, вели „Видов-дан“, створили сте „друго издање турског устава“; а међу тим: чије је дело „турски устав“, којим се куди овај нови?¹² Зашто је „турски устав“ важио тако дуго као основни државни закон у Србији? Или: зашто су „назадњаци“ помагали и допуштали да се „турски устав“ изда у новом издању? Али да, „Видов-дан“ нам то објашњава.¹³ Ми вама нисмо „мутили воду“ док сте били на влади, па немојте сад ни ви нама (па макар било и „треће издање“?), а кад се ми уморимо, ви ћете опет доћи на владу. Бог ме, врло лепо и красно: „устани ти, да седнем ја“, па опет тако редом.

Него ми не држимо да је нова влада солидарна с овим умовањем. (Глуп пријатељ гори је од непријатеља). За то га остављамо на страну, па да продужимо даље наше мишљење о промени и новој влади.

Ми смо доста пута слушали, како се пређашња влада називала „либералном“ и „напредном“, али то је било врло давно у прошлости. Било је „даже“¹⁴ времена, када су неки познати „либералци“ хтели да увуку главног представника њеног г. Ристића у коло омладине или боље да га ставе на чело омладине. Али г. Ристић, веран својим начелима „о законитости“, оградно се свечано од тог нетраженог пријатељства. Од тог доба нико „криме безумних“¹⁵ није могао подметати г. Ристићу, ни влади којој је он био главни члан, „либералне“, „напредњачке“, или друге какве „јеретичке“ намере. Начело г. Ристића било је вазда бирократски поредак и бирократска законитост; то је начело он исповедао у штампаним и практиковао у свом државничком раду од оног тренутка, кад се јавио на државничкој позорници као видна личност, па до последњег тренутка. А „бирократизам“ и „напредњаштво“ не могу се у једном појму замислити, као год што се не може замислити „бели гавран“ или тако што.

У расписима нове владе опажа се тежња да се у старе органе удуне нови дух. „Ново вино у старе мешине.“ Г. Министар правде препоручује својим званичницима, између осталог, правичност и непартаност.¹⁶ Као да су ти људи, ако су такви, постали неправични и партаности услед министарских расписа и као да се ти исти људи могу расписом преобратити у праведне и савесне!

Може нам се пребацити што унапред проричемо недаћу. Али то нам могу пребацити само они који не разумеју наше начелно гледиште. Ми начелно држимо, да се нашем народу не може стварно помоћи без измене саме државне системе. Данашња наша државна система треба за своје издржавање у округлој суми 35 милијуна гроша пореских, то је преко милијун и двеста хиљада дуката, или више од једног дуката на сваку душу. Овамо не рачунамо општинске прирезе и кулук, који долазе такође близу те цифре по својој вредности. А шта има маса народа за сву ту огромну суму?

Суд и полицију, – више ништа.

Узалуд ће се ко упињати и доказивати, да држава даје и друга морална и материјална добра, која појединац не може себи прибавити. То се не може доказати, јер у ствари не постоји. Само нек се не траже докази у Мола, Блунчија, Штајна,¹⁷ – већ нек се просто испита стање народа и нек се прорачуна, шта маса простог народа прима од државе. Морална добит? Нека се сакупе тачни статистички подаци о преступима, злочинствима, разврату, пијанству, заразним болештинама, па нек нам се покаже тачан рачун, у колико је наша државна система утицала и утиче, да се умање преступи, да се искорени разврат, пијанство, болештине и т.д.?

Материјална добит? О томе већ подаци наше државне статистике казују противно, а тачнији подаци само би још јасније изнели на видик осиромашавање масе народа.

Без истинске измене целе државне системе не могу се употребити као што треба народни милијун и двеста хиљада; а без тога народу

нема помоћи. А ко хоће бирократију са свима њеним својствима, – не ће то.

Код све наше сумње, с којом предусретамо нову владу, не можемо а да не кажемо и ону наду, коју још имамо у њу. Она обећава слободу исказивања мисли, слободу критиковања државних закона и радње државних органа. Ми се надамо да ће то обећање постати закон.¹⁸

У реду чланова нове владе стоји човек, који је с катедре био поборник слободне штампе и општинске самоуправе.¹⁹ Што је он ушао у министарство, држимо да није само да се „улепша“ ново министарство и да се лаковернима даду празне наде, већ што нова влада одиста увиђа да је нужно једном саслушати свачије мишљење о народним потребама. Надамо се да се не ће опет отворити комична сцена, као кад се један покојни либералац расплакао пред скупштином: „И ја сам био либералац, али не може се браћо“ и т.д.

Јавност, бр. 1, од 8. XI 1873.

РАСПИС

министра унутрашњих дела српских окупационих Војскашница и Управних вароши Београда.

Господине,

По вашим поверљивим изјављивањима Његове Светлости, да у новом министарству примим управу министарства унутрашњих дела, ја себи сам потребу да вас упознам и уопште упознам са напорима нове управе и са духом, који ће њена радња у државним пословима бити ваљана.

Ново министарство саобраћавајући се елементарним осећањима Његове Светлости, налази, да не може боље одговорити поверењу владоца, но старајући се, да негује и утврђује у земљи подну поштованост према законима и уставима земљопоседника; оно иша убеђења да то поштовање условљава ред и сигурност, а равно и оданост раду и сваки напредак.

У овом правцу радњи влада књажева мисли да има подну право рачунати на срдечну и обилну потпору и савју власти и савју прејатаља отачбине. Она нема никаквих партијских тежња, никаквих искључивих личних претонаја. Сва њена жеља, својено заузимаће биће управљено на то да привуку око Књаза све снаге и све оданости у вејданчку користу радњи. А сва њена радња неће имати никакве друге цели не добро Књаза и земље у овој цели, све што је за поштовање, све што носи печат оданости спрам владоца и општих књажевских интереса ваби ће код владе уважања и достојне оцене; испрени и одви рад добиће заслужену награду. Сваком мислу, које је ваљану жељу спрам општег блага, свакој законјој радњи биће отворено слободно поље. Слобода мисли, слобода оцењивања закона и државних послова поуздани је повретац сваког обилног и истинског напретка; и по томе влада Његове Светлости неће омово никакве препреке полагати.

Ово су мисли и расположења, која ће и мене и остале министре руководити у управљању поверених нам послова.

Нарочито што се мене тиче, почаствован поверењем Његове Светлости, ја ћу се најсрдечнијом ревностју заузети да ово поверење оправдам савесним примењивањем ових напора и вршењем службе државне на начин, који ће земљи на корист а Његовој Светлости на славу моћи служити.

Ово нека вам господине служи за објасњење значаја новог министарства, и имајући право радити у овом правцу, рачунам на подпору савју органа државних власти; нарочито апелувам на вашу ревност, да ме искрено подпомогнете, у испуњењу мог задатка, уверен будући, да ваша искрена подпора коју мени уважете осни што ће бити сматрана као савесно испуњење вашег задатка, служи ће у очима владе као доказ наше оданости спрам нашег пресветлог Књаза и спрам блага отачбине.

Примите овом правном уверењу мога поштовања.

29. Октобра 1873.
у Београду.

Министар унутраш. дела
Д. Чумић.

Распис министра унутрашњих дела Аћима Чумића окружним начелствима и Управи вароши Београда о „слободи мисли“, којој „влада Његове Светлости неће ... никакве препреке полагати“, *Српске новине*, бр. 236, од 29. X 1873.

[ДА СЕ ИСПИТА МАТЕРИЈАЛНО СТАЊЕ
ЗЕМЉОРАДНИКА]²⁰

Да се испита материјално стање земљорадника²¹ код нас нужно је:

1. Да се у сваком крају Србије дозна од чега поглавито људи живе – да ли од земљоделства, сточарства, шуме, киријашења и т.д. и да се обрати особита пажња на оне услове од којих зависи напредак и назадак сваке од ових грана производње. Према томе:

2. Да се испита у сваком крају колико просечно долази земље на једну породицу и како је та земља групурана; има ли општинске земље, како и колико (тј. да ли довољно или не, јер се цифра не може одредити), како се сељаци служе том земљом, има ли тежње да се та земља издели или да се на који други начин (неуобичајени у том крају) употребни нпр. на издавање под аренду, или сејање за општински кош и т.д.²²

3. Да се види колика је продуктивност земљоделског рада т.ј. колико он добија асне са 1 комада земље (дана орања) при свакој врсти жита, колико је радне снаге на то протрошио, т.ј. колико је дана радио, с колико стоке и с каквим алатима.²³

4. Да се види колико асне он има од шљивака, винограда, пчелника и др. да ли му то служи за домаћу потребу или за извоз и продају.²⁴

5. У крајевима где је сточарство развијено испитати: колико стоке просечно долази на једну породицу, како се стока негује; да ли ту има главну улогу општинска попаща или приватна својина; добит што је има човек од стоке према количини стоке и количини земље која је за израну те стоке нужна. Особиту пажњу ваља обратити онде где је развијено и сточарство и земљорадња, на одношаје ове две гране производње код нашег народа.²⁵

6. У оним крајевима где народ због особитих услова земљишта (особито због сиромаштине саме земље) не може да живи од земље и стоке већ мора један део да заради киријашењем (као у окр. ужичком) или сечењем шума – испитати стање тих људи, одношаје у којима они стоје према трговцима и предузимачима, количину времена што их они пробаве у том послу и колико при том заслуже.²⁶

7. Колика је надница у земљорадњи (и то оделито при орању, копању, кошењу, рађењу винограда), колика у сточарству, шумској радњи, киријашењу и др. колико времена просечно један надничар добије радних дана у години; који су му гесе: да ли трговци или сељаци сами, који се служе надничаром, и какво је стање његово код једних и других; такође положај слугу који се најмљују да раде земљу и чувају стоку, или што друго на дуже време.²⁷

8. Како продаје народ своје производе на пазару у вароши, а како трговцима сировина; одношаје између сељака, трговаца и њихових калауза; особито испитати како ови поступају у трговини са сељацима, како асну имају при томе сељаци, а како калаузи и трговци.²⁸

9. Испитати колико дуга има на земљи сељачкој по општинама. Где је могуће испитати непосредно у самој општини, а где није могуће тачним проматрањем интабулацијоних књига у окруж. суду. Да ли се тај дуг увећава или умањава; испитати продају сељачких земаља, ко понајвише ту земљу купује и на што се употребљава. Ово последње нарочито важи за ону земљу што је купе трговци.²⁹

10. Сазнати у свакој општини по могућству број газда, који имају велико имање (50 плугова и више), сазнати приближно колики део све земље у једном атару припада газдама; колико где има људи са свим без земље и како се они издржавају (разликовати људе с породицом и без породице); колико има људи који имају тако мало земље да им то не достиже за издржавање и на који се начин они обично помажу.³⁰

11. Описати живљење у кући, рану, одело, станове и у опште све оно што се односи на материјално стање народа.³¹

(У свим овим питањима где год је могуће ваља прикупити што поузданије цифре, а где то није могуће онда описати оно стање које се опазн проматрањем и разговором са људима из народа, којима је њихово стање добро познато.)³²

[ДА СЕ ИСПИТА СОЦИЈАЛНО СТАЊЕ НАРОДА]³³

Да се испита социјално стање народа ваља испитати:

1. Породични живот: положај жене у породици и појмове који у нашем народу владају о правима и обавезама мужа и жене у животу; стање дече и положај одраслих синова и кћери у кући, а тако исто других одраслих чланова.

2. Грађанска права разних чланова породице, нарочито задругара; грађанска права жене удате и неудате и појмове народа о тим правима.

3. Моралност нашег народа у полним одношајима; у колико је распрострајена по селима проституција и болести с њом скопчане.

4. У колико су моралне појаве производ самог народног развитка, а у колико су на њ утицали чиновници, мејане по друмовима и калуђери.

5. У колико су се у нашем народу очувале патријархалне установе: задруга, моба, позајмица, спрег, помагање у нужди, зајмљење без интереса и т.д. где је највише проникао ђифтински дух т.ј. себичност и жеља за обогаћивањем и како су утицали у том смислу на наш сељачки свет трговци, чиновници, адвокати (јавни и буцаклије) и т.д.³⁴

6. Преступи и злочинства: у којим се слојевима народа највише дешавају; испитати одношај између села што су у околини вароши и где су среске канцеларије и оних која су удаљена и од вароши и од среских канцеларија.

7. Главне врсте спорова у земљоделској класи; колико на спорове утиче необразованост и себичност самог народа, а колико спољне прилике: неуређеност својине приватне и општинске, рђави закони, подбадање и интриге лица која живе од спорова и т.д.

8. Заузимљивост за опште ствари; општинска (грађанска) и државна (народна) свест; колико утиче на развитак те свести наше политичко устројство, нарочито устројство општина и полиције, разлика између вароши и села; утицај новина; утицај кафанског политичарења; утицај учитеља, попова и у опште интелигенције; појам народа о скупштини и свом праву односно власти.

НАШИМ ДОПИСНИЦИМА.³⁵

Позивамо све наше пријатеље да нам својим извештајима припо-
могну, да „Јавност“ одговори свом имену и свом задатку.

Разуме се, да сваком стоји на вољи, да оцени важност предмета о
коме ће писати, али опет ми смо означили неколико главних тачака,
које се тичу нашег економског и социјалног стања. Ми смо нарочито
имали у виду наш земљораднички сталеж, јер је он нама варошанима
нарочито непознат. Али разуме се, нас се тиче стање варошана тако
исто као и стање сељака. Ове тачке нек служе дакле нашим редовним
дописницима само као упутство и напомена.

1. Од чега живи народ у разним крајевима Србије, – да ли од зем-
љорадње, сточарства, шуме, киријашења и т.д., па да се свуда оделито
испита, од чега народ напредује, а од чега пати и пропада?

2. Онде где народ живи поглавито од земљорадње, да се испита од
прилике: колико земље долази на једну породицу; колико има у свакој
општини газда, који имају велико имање које је према величини
задруге толико да га сам не ради; колико има људи средњег стања;
колико оних који имају нешто земље, али им не достиже ни да се
изхране, већ морају да надниче и служе да се покрпе; како ти људи
живе; колико има људи са свим без имања и како се они издржавају;
(разликовати људе с породицом и без породице)?

3. Је ли земља много раскомадана т.ј. да ли људи имају повеће
комаде земље у једно или имају мале комаде растурене по целом селу.
Примећавају ли сељаци незгоду од оте раскомаданости, и мисле ли о
томе, како би се то могло уништити, па да сваки има земљу укупно по
могућству (јер су често њиве, пашњаци и др. по самој природи
земљишта одвојени)?

4. Има ли општинске земље; каква је општинска земља и колико је
има (много, довољно, или мало, ако се не може од прилике казати
цифром); како се сељаци служе том земљом, да ли имају општу попашу
или дају под аренду и т.д.; хоће л' сељаци радо да деле општинску
земљу?

5. Шта сеје народ поглавито у ком крају и како хасну има од сваког
усева од 1. плуга (или ланца); колико му рада треба (радника и дана) за

сваку врсту усева и колико трошка за стоку и др.; како он ради земљу, с
каким алатима и све остало, што се односи на само рађење земље.

6. Где народ има шљиваке, винограде, пчелнике и т.д.; како прави:
вино, ракију, мед; – у опште описати сву народну индустрију, све алате
којима се народ служи и сам начин производње; како хасну има од
тога, а поглавито, да ли му то служи за продају или за домаћу потребу.

7. У крајевима где народ живи поглавито од стоке, ваља испитати:
колико у свакој општини има газда, који имају много стоке, а колико
који немају довољно или немају никако; како живе ови последњи, а
како они; има ли ту општинских попаша или је земља издељена и како
утиче деоба општинске земље на сточарство у опште и поглавито на
стање сиротнијих људи?

8. Где је развијена и земљорадња и сточарство, испитати главне
услове од којих то долази.

9. У оним крајевима где народ због сиромаштине земље, или
других узрока, не може да живи од земље и стоке, већ мора нешто да
заради киријашењем (као у окр. ужичком), сечењем шуме и т.д., испитати
стање тих људи; како они стоје према трговцима и предузимачима;
колико времена пробаве у том послу и колико при том заслужују.

10. Колика је надница код нас у земљорадњи (и то оделито при
орању, копању, кошењу и т.д.), колико у сточарству, шумској радњи,
киријашењу и др.; колико радних дана у години од прилике има један
надничар. У које месеце има највише незањатих радних руку и чиме се
занима у доба кад престану пољски радови; који су госе – сељаци или
трговци и предузимачи – и каки су где услови најма; како је стање
надничара у сваком крају у свакој радњи; такође положај слугу који се
најмљују да раде земљу и чувају стоку или што друго да раде на дуже
време.

11. Како продаје народ своје производе на пазару у вароши, а како
трговцима у селу; одношаје између сељака, трговаца и њихових
калауза; како ови последњи (трговци и калаузи) раде у трговини са
сељацима, и како хасну има при пазару сваки од њих?

12. Испитати колико дуга има на сељачкој земљи по општинама.
Где је могуће испитати тачно у самој општини, а где није то могуће
проматрањем интабулационих књига; колики се интерес обично
наплаћује и како народ гледа на закониту и незакониту величину ин-
тереса и на саме интересије; главни узроци што се наш народ
задужује (инокоштина, неродне године, деобе, исплате при деоби,
свадбе и славе, државни намети и т.д.); да ли се тај дуг увећава или
умањава; испитати продају сељачких земаља: ко највише купује ту
земљу – трговци или сељаци сами – и на што се употребљава?

Ово последње нарочито важи за ону земљу, коју купе трговци.

13. У колико су се у нашем народу очувале патријархалне уста-
нове: задруга, моба, спрег и друге; где је све то заменила надница; где
још има давање новаца на зајам без интереса, а где је то ишчезло сасвим?

14. У свима овим питањима где је могуће прикупити што поузданије цифре, а где то није могуће описати оно стање, које се опазује проматрањем и разговором са појединим људима из народа, којима је стање народа добро познато.

15. Устројство наших општина; мешање полиције у општинске ствари; избори одборника и кметова; партајство и кулижење по селима*; грабљење општинске земље (заватинарство) и каишарлуци с општинским имањем; – где је главни узрок свему том?

16. Утицај наше полицајске системе, а особито самих представника извршне власти (капетана, писара, пандура и др.) на моралност народа; такође утицај механа, манастира и војске на моралност народа; испитати у каквом одношају стоје крађе, преваре, разврат и т.д. у селима где су вароши и среске канцеларије на близу, према оним селима која су удаљена од вароши и среске канцеларија? Испитати у опште у сваком крају за преступе и злочинства, у којим се слојевима народа највише дешавају и шта је томе узрок?

17. Како напредује у рукама полиције и под њеним надзором подизање путова, школа, болница; како се подижу јавне грађевине у опште; кулук и његов утицај на стање народа; како мисли сам народ о тим „општим потребама“ и о том како се оне намирују данас?

18. Парничење; главне врсте спорова у земљоделској класи; колико на спорове утиче необразованост самог народа, а колико закони о својини и наш судски поступак; адвокати јавни и тајни – будаклије – и друга лица која живе од спорова.

19. Заузимаљивост за опште ствари (у општини и држави); како мисли народ „о власти“, о свом праву, о скупштини и т.д. Утицај полицијске системе на развитак народне свести; утицај званичне и незваничне књижевности, кафанског политичарења, попова и учитеља, стајаће и народне војске – нарочито са обзиром на то: у колико се извесни појмови народу намерно привијају преко свију ових органа?³⁶

Јавност, бр. 1, од 8. XI 1873.

* Кулиза зове се онај, који се улагује старијем, нарочито власти; отуда глагол „кулизити“.

КРАГУЈЕВАЦ, 10. НОВЕМБРА 1873 ГОД.

Ми у промени министарства, као што у прошлом броју казасмо,³⁷ не видимо промену саме државне системе, већ просто промену личности. Чланови „старе“ и „нове владе“ сагласни су у томе, да треба у главном одржати ову државну систему, којој су основу положили мађарске јуристе и философи још у почетку основања нове српске државе, када гомилама поврвеше амо као бајаги патриоти, да нас „необразоване Шумадинце“ просвете, а у самој ствари да се дочепају великих столица и награбе наших талира.³⁸

Та државна система, коју су досада не само све владе брижљиво неговале, развијале и подупирале различним законима, већ шта више и сваку исказану мисао противу ње сматрале као бунтовну, опасну и противну „народним интересима“, донела нам је полутанску просвету, заплетену и дугу судску процедуру, пропадање заната, неподизање трговине и индустрије, задуживање сељака, зеленашење, грдне интересе, улагивање, неискреност, разврате, и т.д. Једном речју донела нам је назадак економни и моралну квареж. Та система, под којом је одрастао и васпитао се цео један нараштај, учинила је поред осталог и то, те су се код нашег народа створили многи наопаки појмови, као на прилику да је онај човек добар и ваљан, који се „не меша“ у туђа посла, већ само гледа „своја“. Такав се појам морао створити, када се народу вазда „одозго“ проповедало, да сваки само гледа свој посао. Отуда је после поникла и она наша немарност према свему ономе, што не задире непосредно у наш лични интерес, и равнодушност спрам свију општих – народних – послова.

Ми не мислимо да ће „нова влада“ чинити какве основне измене у државној системи, као на прилику, да се државна управа, која је сада толико заплетена и скупа, организира на сасвим други и много простији начин. Презадуженост народа остаће иста. Под новом владом продаваће се на лицитацији имања тако исто као и сада, а криза, која влада у земљи, не ће се моћи уклонити сићушним финансијским мерама. Може бити, да ће се стара државна система покрпити којим либералним параграфом, али то не ће много помоћи.

Ето зашто ми сматрамо промену министара само као промену личности, и зашто велимо да чланови пређашње и садашње владе припадају једној начелној партији.

У осталом ми овамо, који нисмо били срећни да слушамо правне капацитете ни у Паризу, ни у Берлину, ни у Хајделбергу, који нисмо никада читали ни Бернера, ни Митермајера, ни Блучлија,³⁹ држали смо, да је прави смисао закона само један, а из расписа г. министра правде прво степеним судовима којим он њима препоручује поред осталог да закон свагда тумаче у „духу“ одржања поретка, видимо да се закон може тумачити у различним „духовима“.⁴⁰ Сада нам је јасно, зашто се наш народ толико парнички и апелира на све судове, зашто један суд некога осуди као кривца, а други га пушта као права, – то је сигурно с тога, што се закон може тумачити у различним „духовима“.

Јавност, бр. 2, од 11. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 12. НОВЕМБРА.

Ми уживамо „медени месец“ уставности.⁴¹ Ствари, које смо пређе могли чути само из страних новина и о којима се могло само шаптати по буџацима, претресају се сад јавно у одбору скупштинском. Не знамо, докле ће трајати слобода претресања наших „јавних“ послова, за то ћемо што пре да се користимо овим првим „меденим месецом“ уставности нове владе.

Као што смо у прошлом броју јавили, министар финансије донео је неколико закона за увеличање државног прихода.⁴² Узрок је томе, вели се, што у буџету, који је скупштина прошле године одобрила, има дефицита од 1,500 000 гр. пор. Дефицит тај постао је отуда, што се рачунало на неке приходе, који у ствари нису постојали. Јавна је тајна сада, да су ти „приходи“ стављени у буџет без икаква основа. Рачунало се да ће различита надлежательства уштедети до 2 милијуна гр. пор. годишње, а у ствари од неколико последњих година, та уштеда није никад износила више од 200 до 500 хиљада. Министар финансије није дакле имао никаква основа да претпоставља да ће та уштеда изнети 2 милијуна! Али тако се стављало од неколико година; сигурно с тога, да се у буџету изравна цифра прихода и расхода, а после „алах ћерим“.⁴³ Него то је на рачун пређашњег министра финансије. Сад је дефицит ту, и ваља да се покрије.

Е лепо, – то јест, врло рђаво. – Да промислимо, како може да се покрије дефицит. Нови министар финансије вели, да не зна другог начина, но новим данком. Само он је пронашао, вели, таке данке, који су *неосетни* за народ.

У одбору је само посланик г. Блазнавац начелно против данка,⁴⁴ који није по имућности разрезан, ма да је он неосетан, и ма да су неки од њих ударени на предмете за раскош. Министар је у начелу против порезе по имању; вели, да би то било тешко по народ и да би требало много трошка, да се уведе.

Ми знамо врло добро ону школу научењака и „практичких“ државника, који гледе пре свега, да је данак „неосетан“ за народ. Ми држимо, са свим обратно, да данак треба увек да је *осетан* за народ. Народ, т.ј. сваки појединац, треба увек тачно да зна, колико он управо плаћа држави, да би могао тачно видети, шта добија од државе за ту плаћу, па

да може уватити рачун: вреди ли то онолико колико се плаћа. То је најсигурнији начин, да народ води тачан рачун о свакој установи, коју он издржава својом зарадом, да ли је она добра и јевтина. А то се достиже непосредним данком по имању. Посредним данком народу се извлачи новац, а он не види; буџет се гомила и гомила, а с њим регали, таксе, ђумруци. Нико не види, колико баш иде из његовог џепа – али зар то значи да не иде из народног џепа? Зар то значи, да је оно гомилање буџета и непроизводно трошење корисно за народ?

Не, – то је штетно. И што год неки приходни извор даје влади већу могућност, да „неосетније“ извуче паре из џепа држављана – то је он гори. Да нема никаквог другог разлога против нових закона о новом данку на дуван, на производњу пива, продају вина и ракије, и ђумруци на неке предмете раскоши, осим овог – овај је један довољан, да се такви данци са свим осуде и одбаце.

Али има и других разлога, за што они не ваљају. Прво; они су неправедни, јер нема никакве мере, да се такви данци разрежу по способности за плаћање. Вели се: кадифа је раскош, треба спречавати трошење. Па лепо. Али раскош је зидати двокатнице и трокатнице – кад маса народа живи у чатрљама; раскош је возати се на каруцама – кад маса народа иде пешке или иде на воловским колима, где су точкови на 8 ћошкова; раскош је носити фини чоју – кад маса народа у најбољем стању једва има сукно за одело; раскош је имати fine ципеле – кад народ носи опанке; раскош је јести посланице и имати ручкове од 5–6 јела – кад се маса храни пројом и т.д. Где су границе раскоши? Ваља ли на све предмете раскоши ударити порезу? И за што су само неки узети? Може бити, да је неко који троши кадифу и свилу, далеко сиромашнији но онај, који зида двокатницу или се воза на каруцама. Даље, посредним данцима уводе се легијони чиновника, стражара; људи се уче лагању и непоштењу и т.д.

Достиже ли се барем овим данцима, да се умањи потрошња таквих ненужних предмета, као што су: свила и кадива, дуван и пиће? Г. министар финансије, као образован стручњак зна, да се таким мерама никад не достижу такви резултати, и они посланици, који држе да се тим може достићи, да се у нас умањи раскош и пијанчење, просто не разумеју ту ствар. Трошење шпиритуозних пића, као што су: ракија и вино, управо је потреба за сиромашнију класу људи, јер они у пићу добијају јевтиније рану која их загрева, но у лебу или другом чему. Ту се дакле управо удара пореза на једну потребну ствар, а не спречава се „банчење“ и пијанчење. Сиротиња рађа – порок; то је давно позната истина. Ко банчи по нашим меанама? Пропалице и они који су на путу да пропадну. Да се томе стане на пут, ваља извући народ из сиротиње; ваља га подићи из оног глупог, животињског стања, где човек нема другог уживања, осим да се најде и „налоче“, ваља човека образовати, подићи га на моралну висину, да осети своје достојанство као човек и као грађанин. Тада за цело не ће поћи у меану да банчи. Али за то су потребни са свим други лекови, а не „акциз на пиће“.

Ми не ћемо овим никако да бранимо „меану“ и „банчење“. Нек се слободно затворе све меане ако нису потребне. Али не дамо само да се оваквим никаквим мерама замазују народу очи, да нетражи прави узрок своје злу.

Но да се вратимо опет на буџет.

Дефицит је ту и ваља га покрити. Ту не помаже никакво разлагање. Е добро. Има два начина, да се покрије неки дефицит у буџету: или да се увећа приход или да се умањи расход. Г. министар је усвојио први начин. Народни посланик Сима Несторовић споменуо је други: штедите!⁴⁵

Наш буџет расхода износи 35 милијуна гр. пор. и толики треба да је приход. Али, вели се, да је он мањи за 1 1/2 милијун; дакле приход у ствари износи 33 1/2 милијуна. Без икаквог новог данка то би од прилике био приход за идућу годину. Да не би било дефицита, треба расход идуће године да не пређе суму од 33 1/2 милијуна. А да би се могло уштедом покрити дефицит од прошле т.ј. текуће године, ваља да се расход смањи још за 1 1/2 милијун. Потребно је, дакле, да расход не пређе цифру од 32 милијуна; да се смањи, дакле, цифра расхода за 3 милијуна, а приход да буде 33 1/2 као и сад. По чему није могуће смањити наш садањи буџет на 32 милијуна? До скоро наш буџет није износио преко 30 милијуна; – какве је нове благодети добила наша земља са ови 5 милијуна повишеног буџета? Ми не видимо баш никакве.⁴⁶

За сада ми не ћемо стављати које се цифре могу избрисати из буџета за идућу годину. Народни посланици могу и сами наћи те цифре. Ми само тврдимо да се сад одмах може наш буџет смањити не са 3, већ са 5, и више милијуна гр. пор.

Јавност, бр. 3, од 14. XI 1873.

НЕК СЕ ЗНА.

Нил Попов у предговору своје књиге „Србија после париског мира“ (Прво издање. Свето-Андрејска скупштина 1858 – 1859), на 16-ој стр. почиње саопштавати неке приметбе Јована Маринов. бив. председ. савета, на књигу нове историје српске коју је Нил написао.⁴⁷

Па између осталих примедба, на страни 18-ој Нил Попов говори: „О адреси поверења коју је скупштина од 30. Маја 1837. године поднела кнезу Милошу. Писац примедба које овде наводим, објашњава (то давање адресе) овако: „Адреса народне скупштине у овом случају, није била ништа друго, него само гола формалност. Нека макар што напише чиновник кнежеве канцеларије, то су скупштинари држали за своју дужност да се на то потпишу. Може се рећи, да је и доцније, ма да је била другача организација скупштина, и необзирући се на распрострањени у народу нашем појам о праву, адресе скупштинске готово је *свагда влада поручивала* (внушајем), па се њој на одобрење подносили, а после тога већ износиле и пред скупштину да је прими. Како ће ова ствар поћи за време новог устава, то ћемо видети; али до сада је тако у суштини бивало, као што смо описали. Осим тога, стање ствари у то доба било је тако, да су и сам Јеврем и Вучић, ако би се десили на скупштини, подписивали све, што су подписали и остали скупштинари, но одма затим они би опет настављали своју борбу противу Милоша и ни уколико се нису стидили своје радње, јер сваки покушај противуречја и доказивања противна кнежевој вољи, било би бескорисно и могли би страдати (угрожат) не само слободом но и животом“.⁴⁸

Како ли је ишло за време новог устава? То ће најбоље знати садањи скупштинари, а знаће и народ.

Јавност, бр. 3, од 14. XI 1873.

ОД КУДА ДОЛАЗИ НАША СИРОМАШТИЊА?

I.

Опште немање завладало је свуд у Србији.⁴⁹ Трговци и људи образовани зову то немање по књишки: криза. Сељаци и уопште људи прости незнају му књижевног језика, али га осећају тако исто па још и више но трговци и други имућнији људи.

Од куда је дошло то опште немање? Како да се помогнемо? То су два питања, која данас занимају сваког човека у Србији, који уме да мисли. У нашим владајућим круговима дуго се одрицала та чињеница – немање – али напоследку она је постала тако силна, да је само одрицање постало немогуће и опасно. У последње време сам министар финансије предлаже трговачко-занатлијском одбору питање: који су узроци кризе?⁵⁰ А у исто време предлаже на разматрање неке мере, које би као могле помоћи злу. Ми спомињемо ову чињеницу као доказ, да нису само плачљиве „Јеремије“,⁵¹ који виде све црно у нашој земљи, већ је то ствар, која је постала очевидна свима.

Одговори у нашем трговачко-занатлијском одбору могу се у главном свести на два: једни веле да је нашој новчаној оскудици узрок чисто трговачки: несмишљене шпекулације банке и појединих трговаца, куповина турских добара и новчана криза у Бечу и Пешти – што је све извукло новац из трговачког обрта и довело наше трговце у страшну неприлику према кредиторима. Други веле – ти су, по броју говорника судећи већина – да је узрок много дубљи: што је наша земљорадња неразвијена а занати пропали; што ми непрестано увозимо стране фабрикате, црпемо нашу земљу и гушимо домаће занате; што се из наше земље све више новац износи но што се уноси; једном речи: *што наша производња неможе да намири т.ј. да исплати нашу потрошњу.*

Што се тиче првог разлога, он је толико лажан, колико и ништаван. Давно је познато свакоме у Србији, да је новчана оскудица *свеопшта* у Србији, а не само на Београдској трговачко-новчаној пијаци, и да она у Србији постоји *далеко пре* банке кризе и бечког „краха“.⁵² Али и кад би то било истина, да је криза само у Београду у трговачком свету, и то услед неразвијених шпекулација, ми би казали са свим поко-

јно: па нек пропадну сви не размишљени шпекуланти, нек пропадне банка, нек пропадну сви трговци, који су се упустили да раде „на веру“; нека се затворе 50 дућана, нека се сав еспап прода на добош, нек оду све тричарије бечке, пештанске и т.д. у безцење, – *Србија неће бити ни мало сиромашнија*. Приходи и извори биће сви сачувани, народно богатство остаје исто и народна производња могла би се одма после таког београдског „краха“ још јаче развити но пређе. Ако београдска пијаца, где се троши више од пола буџета и где лежи више од трећине дуга управе фондова на зајму, није у стању да се сама помогне, онда нек пропадне сва. Само ње ради није потребно да се држава брине, а нарочито ми смо одсудно противни, да се даје државна помоћ на одржање и увеличавање шпекулације.

По нашем схватању други је разлог много важнији. Управо на први мах изгледа да су ти људи заиста проникли у прави узрок нашег немања. Али то изгледа само на први поглед. Кад се промотри на њихове главне предлоге, како да се помогнемо, мора човек да посумња, да ли ти људи одиста разумеју оне наше невоље, што их сами наводе. Вели се: да установимо *берзу*, да оснујемо *народну банку*, да издамо *новац од хартије*, да ударимо *ђумручку заштиту*. На што је све то? Хоће ли се тиме подићи и усавршавати наша земљорадња? Хоће ли се поправити наши занати и подићи индустрија у самој земљи? Хоће ли се тада затворити пут страним фабрикантима и задржати новац у земљи? По обичној људској памети не може се никако појмити да ће „берза“, „народна банка“, „новац од хартије“, „заштита џумручка“ и друге сличне ствари произвести шеницу и јечам, гвожђе и челик, платно и чоху и т.д. До душе, они веле да се подигну земљоделске и индустријалне школе – али то тек као неко спомоћно средство. А што је најглавније они не предлажу никаква начина како да се пренесе главнина и увелича радна снага у нашој земљорадњи и занатима, без чега се увеличање производње не може замислити.

И берза и банка и новац од хартије и џумрук – све се то односи на размену – куповину и продају. Али како се *ствара оно* што ће да се купује и продаје? На берзи се продају готови производи. Банка даје кредит и посредује у размени, али већ мора *нешто* постојати, на што се даје кредит и шта се промеће, а то је производ. То исто важи и за новац од хартије којим се производ купује. Ђумручка заштита претпоставља да има нешто што се заштићује, – а где су ти занати и та индустрија код нас, којима само треба џумручка заштита? или: *на који начин* ће их створити џумручка заштита?

Ниједна од свију тих мера не захваћа оно што је главно: *производњу*. А производња је основ, извор, размене и кредита, а не обратно.

За производњу треба двоје: рад и главнина.⁵³

Рад – то је не само радничка снага већ и вештина и знање.

Главнина – то су алати, машине и материјали за прерађевину, зграде удешене за разне врсте производње, путови и средства за пренос и саобраћај, а пре свега средства за издржавање радника.

Кад хоће да се увелича имућство једног народа онда се мора најпре и најпре гледати како ће да му се *производња ојача*.

А кад се хоће производња да ојача, онда се пре свега мора гледати из основа: *да се радна снага умножи и усаврши и да се главнина умножи и усаврши*.

Ван овога двога, што је нераздвајно скопчано, нема другог начина да се уништи немање у једном народу.

Да видимо, како стојимо ми у Србији у том погледу.

II.

Економска наука разликује две главне врсте рада: рад који је одређен, да се производња одржи и усаврши, и рад, који није за то одређен. Први је *користан*, а други *штетан* рад.⁵⁴

У прву врсту долазе пре свега они радови, којима се производе предмети што спадају у главнину, које смо предмете мало час побројали. Очевидно људи морају непрекидно производити: храну, одело, обиталиште, оруђа, материјале, зграде и т.д., без чега је немогуће живети ни радити. Али за производњу нужно је пренашање једног производа с једног места на друго, а тако исто и за потрошњу, без које производња не би постојала. За то су нужни радови преносача, трговаца и уопште посредника.

Даље за одржање реда и сигурности у раду и уживању, без чега радња не би била успешна, нужно је да у друштву постоје суд и законодавство, полиција (као чувар личности и имања), војска и т.д. Е лепо. Ми зајиста признајемо да је све то нужно *до извесне мере*. Ми признајемо да су ти радови заиста *користни* у економском смислу, али само у толико, у колико су они заиста *неопходни* да се држи ред и сигурност. *Више – не*.

За усавршавање производње нужно је да се међу људима увеличава знање и поштење (морал); за ту целу нужно је да у друштву постоје учитељи (у најширем смислу те речи) и научни мислиоци. Сви ти људи баве се корисним радом у економском смислу, али у толико само, у колико они заиста увеличавају количину знања и поштења међу људима, а тиме посредно увеличавају производну снагу и уштеђују ненужне трошкове.

Но из ова четири одељка корисног рада, види се јасно, да су радови који производе предмете, што спадају у главнину, *увек* корисни; на против радови из друга три одељка, куда спадају: трговци, чиновници, учитељи и научењаци, могу бити од економске користи, а могу бити и од штете. То просто зависи од броја једних и других. Ако, спрам броја душа и оног ступња развитка на коме се неки народ налази, има мало оних првих радника, а на против много: посредника и трговаца и чиновника – онда ових предмета *не ће бити довољно*; имућство народа биће мало. И што се више квари ова сразмера, што

више расте број *непроизводних* сталежа, све већма опада народно имућство.

Кад се друштво развија у том правцу, врло се брзо дође до оне тачке где настаје дефицит. Произвођачка већина није у стању да издржава *непроизвођачку* мањину, и да сама живи у онаком изобиљу, као што је живела пређе. Уз то обично долази још и то, што се утицајем оне мањине мењају укуси, навике и патријархални карактер већине; јављају се потребе које пређе нису постојале и трошкови се увећавају. То је периода, где већина почиње, место производа, да троши своју главнину, да уништава свој приходни извор. Тиме, разуме се, она у будуће себе осуђује, да још мање производи а још више да уништава своју главнину, само ако не смањи своје трошкове.

Да се Србија налази одавна на овој тачци, показује наша државна штатистика. Али ми овде нећемо да наводимо цифре, јер, као што се види из овог проматрања, то је закон, и друкчије не може да буде.

У исто време, кад се врши ова подела на произвођаче и *не-произвођаче*, дели се и сам производ у истом правцу т.ј. непрестано расте онај део производа, који одлази од произвођача на страну, и не служи на увеличавање и развитак производње.

То је питање о главнини, које ћемо опширније проматрати.

III.

Колико вреди укупна годишња производња у Србији?

То је тешко и приближно одредити. Ми немамо никаквих података о вредности земљоделске производње, ни о вредности прихода од стоке, ни од домаћих заната и индустрије. Али нама није ни потребна бог зна колика тачност. Ако и погрешимо у 10 или 20 милијуна гроша, т.ј. по 10 – 20 гр. на једну душу или 100 гр. на породицу, то није велика погрешка за наше цели.

У Србији има око 1,100.000 дана орања обрађене земље (по попису од 1867 г.) за сејање свако врских корисних биљака. Ми можемо узети једно на друго, да један дан ораће земље доноси 6 дук. (Ако узмемо, да је дан орања 800 кв. хвати, као што је у државној статистици, то у један хектар иду 3 1/2 дана орања од прилике и онда долази на један хектар 21 дук. То је цифра сувише *велика* и за француску земљорадњу.) Укупни принос од земљорадње износи 6,600.000 дук. За вредност производа од сточарства можемо узети од прилике још толику цифру; дакле укупну вредност од земљорадње и сточарства можемо узети на 13 милијуна дуката. Вредност наше домаће индустрије и заната, као и наши приходи од шуме и винограда, тешко да износе 1/3 вредности земљорадње или сточарства. Управо што се тиче шуме, врло је сумњиво, да ли у нас шума доноси икакав приход осим жира и шишарке; у дрвету за гориво и грађу ми управо сатиремо *главнину*. Ми мислимо да не ћемо много погрешити, ако узмемо вредност наше укупне произ-

водње око 15,000.000 дук. То чини по 12 1/2 дуката на душу, или 62 1/2 на породицу, узимајући округли број душа у Србији на 1,200.000, а 5 душа на породицу.

Ова цифра није никако мала. У Аустрији, по статистици Хауснера од 1865 г., износи вредност укупног прихода од земљорадње, сточарства, шуме, у опште од све сељачке продукције на 5.300 милијуна франака на 24 милијуна земљоделског становништва или 16 3/4 на душу. Ако узмемо у рачун: да је Аустрија *два* пут гушће насељена од Србије; да је производња у њој у опште далеко развијенија но у нас, и да су цене сировинама у опште за 20% и више процената веће, онда се земљоделски приход у једној и другој земљи управо изједначаје. Међу тим наша варошка „индустрија“ једва да износи коју стотину хиљада дуката. У милијунима ми је можемо слободно изоставити. Иначе по општим одзивима људи из свију крајева Србије, који познају наш народ, просечан из свију извора доход једне произвођачке (сељачке) породице од 5 душа једва да прелази цифру од 60 дук. Сви се више врзу око цифре 50 дук.

Ми ћемо узети цифру 60 дук. на породицу или 900,000.000 гр. чар. као укупну вредност производње у Србији.

60 дук. на једну породицу! То је управо толико, да се може живети у Србији. Какав сувишак може при том да одвоји произвођачка већина за издржавање мањине, која је „потребна“ према данашњем државном и друштвеном склопу, али која не производи никакве материјалне предмете? И какав део од те производње може да одвоји та произвођачка већина и као главнину да уложи у своју радњу, да би увећала своју производну снагу?

Одговор на та два питања може наћи сваки, који познаје живот огромне већине народа у нас и његово произвођење. Нек се нико не вара сразмерно великим извозом сировина из наше земље у последње време. У нас је долазио извоз у последњим годинама до 150 и до 180 милијуна гр. Али у тој суми више од половине – од 103 па до 120 милијуна – износи *стока* и то поглавито *крупна* стока, а то је главнина, а не приход. О томе сведочи и та околност, што се у нас стока нагло умањавала. То се исто може рећи и за извоз дрвене грађе. Па и сам извоз жита, а нарочито шеница не показује прави сувишак или ојачање производње. Судећи по количини земље, која је засејана шеницом (око 300.000 дана орања озимице и јарице). У нас једва би достигла шеница за домаћу потребу, да се наш народ храни шеничним хлебом. Али наш народ храни се лошијом храном, а шеницу производи већином за продају.

Кад се погледа списак предмета, који се увозе у Србију, види се такође са свим јасно, да је ту са свим незнатна она количина, која би служила за увеличање производње; већином су то предмети одређени за непосредан потрошак, т.ј. највише за одржање ове производње оваке каква је.

Кад се све ово узме у рачун, излази јасно, да је наша производња тако слаба, да би требала највећа економија, те да се може неки део од ње одвојити за увеличање главнине. Међу тим, не само да се то не чини, но се у нас непрестано извози главнина из земље, а ишчезава за производњу, јер се место ње не враћа ништа, што би производњу увеличало. Онај јадни и ништавни сувишак, који би се могао употребити за увеличање производности наше земље, троши се непроизводно.

Непроизводно трошење у једном народу јесте: а, сав трошак оних људи, који нису нужни за само произвођење, – дакле сви сувишни званичници, војници, посредници, слуге и т.д.; б, сав луксуз свију људи, произвођача и непроизвођача без разлике.

Ми не знамо, како се дели наше становништво по занимању, али мислимо, да не ћемо претерати, ако кажемо да у Србији има 10.000 људи (представници 10.000 породица), који нису никако нужни за производњу, који се баве дакле нерадом или штетним радом. То су људи, који живе од „интереса“, „плате“, „добити“ или који служе њима за личну угодност. Ових 10.000 породица представљају годишњи трошак од 60.000 дук. или 36 милијуна гроша. Ако узмемо да се у Србији потроши само 14 мил. гроша на луксузне ствари (сваки се може уверити из штампаних ђумручких протокола, да се може узети и преко 20 мил. гр.), онда укупни непроизводни трошак износи у Србији на 50 мил. гроша годишње.

Да узмемо ствар најпре с теоријског гледишта.

Узмимо да се, ма којим начином, учини, да се овај капитал (главнина) од 50 милијуна гроша не троши не производно, већ да се улаже у производњу. То значи, место да се издржавају људи, који ништа не производе и место да се троши на луксузне ствари, да се тај капитал остави у рукама произвођача; да се с њим поправљају куће; рана, одело и у опште све домаће угодности произвођача; да се земља удобрава; да се осигура од поплаве и суше; да се реке регулишу; да се путови пограде; да се алати усаврше, да се машине уведу, да се школе подигну, да се набаве учитељи за опште и специјално образовање и т.д. Нека се тако ради 10 или 20 година – како би онда Србија изгледала?

Нама није познато како расте производна снага народа према уложеној главнини. Али свакоме је очевидно да људи, с бољим издржавањем, бољим алатима и у опште средствима за производњу и с већим образовањем, могу да произведу много више, но људи, у којих је све то лошије. Али није само то. Људи, у којих је благостање веће, здравији су, дакле мање времена им пропадне у болести, и у раду, боље раде; даље, међу њима је мање непоштења, мање спорова и мање парница и дангубе; мање преступа и мање „повреда друштвеног поретка“. Очевидно производња српског народа мора износити далеко више но 900 милијуна гроша. Претпостављајући да се непрестано онај сувишак производа улаже опет у производњу, количина годишњег производа мора растити непрестано у геометричној сразмери, у течају једног колена она се

може утростручити и четворостручити. Место 50 – 60 дук. на једну породицу, може изнети 200 – 250 дук.

Ово, што ми казујемо, није производ никакве фантазије, већ последица тачног економског закона. Кад се више троши, но што се производи, народна главнина мора да се крњи, а с тим и производња да се умањава. Обрато: кад се један део производа сваке године додаје на увеличавање главнине, производња мора да расте при истој количини радне снаге. А ми још нисмо увели у рачун умножавање народа т.ј. увеличавање радне снаге, која мора већма да расте, чим се благостање народа увећава.

Ово теоријско разматрање каже нам, шта ваља да радимо у пракци, те да се један део нашег непроизводног трошења употреби производно.

У самој ствари, наш друштвени и државни развитак створио је различите непроизводне сталеже или класе.

Једну, која живи од плате и та у облику плате прима један део земљоделских производа, јер друге производње у нас као и да нема; друга која посредује између наших произвођача сировина и страних произвођача фабриката; та прима своју награду у виду „добити“, али у ствари и она прима и троши један део земљоделских производа. Што се ти земљоделски производи *разменом* претварају у чоју, платно, куће, „меблове“ и т.д., то у ствари ништа не мења. Нашим државним и друштвеним развитком све се већма увеличава овај део производа, који прелази у облик „плате“ и „добити“, а сразмерно умањава се онај део, који остаје у рукама самих произвођача. Јавља се на послетку и *трећи* облик – *интерес* – који такође задржава један део земљоделског производа. У колико се производња умањава, у толико већма расте овај део, који прелази у облику интереса у руке непроизвођача. Незадовољан с једним делом производа, интерес почиње да гута и саму главнину земљорадничку, нарочито непокретну главнину, – земљу.

Сад је практично питање у нас: каквим државним и друштвеним преображањем може да се учини, да се у нас смањи не произвођачка класа на *праву* меру? Како да се да осталима производно занимање? А то је исто: како да се непроизводно трошење смањи, а увелича производна главнина?

То је дакле језгро питања: како да се помогнемо?

IV.

Ако се запитамо: шта је први и најглавнији узрок, што се код нас друштво дели тако несразмерно на произвођаче и непроизвођаче? Одговор је са свим јасан из нашег пређашњег разлагања: наше бирократско устројство државно.

Наше чиновништво гута ону интелигентну снагу земље, која је за производњу неопходна и која је једина кадра да усаврши нашу произ-

водњу. Непаметном организацијом државном, та се интелегентна снага осуђује често на најбесмисленији посао. Она управо постаје са свим некористан трошач у друштву, па на послетку престаје и бити „интелигентна“ снага.

Сви покушаји наше бирократије, да „одозго“ утиче на развитак народне привреде показали су се крајње ништавни, и већ је крајње време за њу, да призна своју неспособност у том послу и да се одрече од њега. Крајње је време, да се преда народу брига о његовом материјалном благостању.

А то значи: крајње је време, да се уништењем бирократске системе у државној управи, уништи непроизводно трошење и ослободи образована снага из канцеларија.

Питање о самоуправи – то је питање о лебу.⁵⁵

Не треба нико да се вара данас о томе питању. Нису то „претеране теорије“, што су их измислиле „усијане главе“, које траже да се преда самом народу чување личности и имања, суђење, брига о својим економским потребама, о школама, болницама, путовима и т.д. То је изазвала неопходна потреба произвођачке, радничке, масе, да се ослободи непроизводних трошача, а да се увелича број произвођача.

У сваком патријархалном народу, где је производња неразвијена, самоуправа је управо природна и неизбежна. То се огледа у организацији прве српске државе. Ту су бирани судије т.ј. кнезови магистратски и њима су војводе морале доћи на суд, кад год их који тужи. Врховна управа била је опет у рукама избраног Совјета и избраног војводе.⁵⁶ То је прва организација, коју су прости људи одма појмили, као најприроднију и најудеснију, за њихове околности. У ствари данашња напредна наука, не тражи ништа више у својим начелима, но што је бивало остваривано код разних народа, кад год су радни људи имали могућности да се организују по својој памети; према својим потребама.

И нама данас више ништа нетреба него то.

Све наше државне реформе могу се поделити на две главне гомиле: једне које се тичу непосредно самог државног устројства; друге које се могу „замислити“ при ма каквом државном устројству, али само *замислити*, али не извршити, и кад би се извршиле не би имале такве последице, које су неопходне за народно благостање.

У прву врсту долазе оне мере, које су нужне, да се оствари самоуправа. У овом погледу, ми *начелно* не идемо даље, но што је већ српски народ изрекао у првој српској држави т.ј. ми желимо исти поглед на општину, на суд, на управу округа као и на врховну управу.⁵⁷ Разуме се не у онако грубом облику, већ према данашњим нашим развијенијим појмовима и сретствима.

Према овоме, главне реформе могу се свести на неколико тачака:

Ваља предати општинама чување личности и имања, а државну „полицију“ укинути са свим. Тако исто предати општинама бригу о свима њеним економским и просветним потребама.

Старање о економским потребама, путовима, мостовима, школама, лекарству – у опште о заједничким потребама једног округа,⁵⁸ ваља поверити изабраним одборима из поштених грађана и стручних људи, као што су: лекари, учитељи, инжинири и т.д.

Суђење ваља предати изабраним судијама; а судски поступак удесити тако, да се суди само усмено, не само на првостепеном суду, већ и на апелацији. И једно и друго може се удесити на више начина.

Разуме се окр. скупштине су, према такој управној системи, неопходне и као законодавство округа и као контрола својих извршних органа.

Врховну државну управу предати „Совету“ *избраном* од народа по окрузима, *одговорном* за своја дела пред народом – совету, који је просто извршилац закона, дакле пуномоћник народа, коме се даје пуномоћство на *одређено* време.

Народној скупштини предати *потпуно* законодавство у стварима које се тичу целе земље, а тако исто *непосредну* највишу контролу над радњом свију државних органа.⁵⁹

Ми овде нећемо да излажемо начела за нашу државну организацију. У своје време, ми ћемо и то учинити, заједно са свима појединостима о организацији наше општине, среза, округа, врховне управе, судова, финансије, скупштине и др. Овде оћемо само да нагласимо неке главне тачке, које треба да се из основа промену, ако се оће одиста да сачува наш народ од материјалног и моралног банкрота.

Ваља одузети могућност нашој „интелигенцији“, да проводи свој век у канцеларији и – кавани. Ваља је принудити да живи заиста од свога – *знања* и *поштења*. Народ, који је у њој видео само „власт“ и нерадну „госпуду“, треба у њој да нађе *другове* и *учитеље* а у исто време *помагаче у раду*. Уништењем бирократског система, уништава се непогребан „персонал“, сваки који је „свршио школу“ био би принуђен да учи и даље и то да учи *радњу*. Непотребни „фабриканти фасцикла“ постали би организатори и руковачи народне производње, јер би тако само били кадри да *зараде* свој *леб*.

А народ ослобођен од увреда и притешњавања „госпуде“ задобио би веру у људе *образоване*, слушао би њихове савете, као што никад није слушао њихове заповести.

Али ово је само једна врста потребних рефорама. Друга је врста тако исто важна као и ова прва.

Уништењем бирократије укида се само један део непроизводног трошења. Да се уништи и други део, ваља пре свега уништити притисак *интереса*.

Законодавним и финансијским мерама ваља *са свим ослободити производну непокретну својину од дуга*; а тако исто спречити једном за свагда задуживање народа и прелажење земље из руку произвођача у руке непроизвођача.

Ово ће многим изгледати на први мах немогуће. У своје време ми ћемо показати да има више начина, којима се то може постићи.

Законодавним мерама извршити комасирање (прикупљање) сељачке земље, која је страшно разбацана; без чега је немогуће подићи нашу земљорадњу из њеног првобитног стања.

Организацијом *народних* банака свуда по окрузима, са централном државном банком, које би све стојале у свези, створити у Србији са свим нову финансијску систему.⁶⁰ Овим начином прикупити народни капитал у више центрова, одакле би се подмиривале не само текуће „државне“ (односно: окружне, средске и општинске) потребе, већ би се управо покретала индустрија и трговина *народним* капиталом.

О овој организацији ми ћемо говорити опширније оделито.

То су управо главне, радикалне реформе, које би се имале извршити, а које стоје у највећој супротности са данашњим нашим стањем. О другим важним и неопходним реформама као што су: организација просвете; организација војске; одношај државе спрема цркве, као и специјални радови: подизање путова, регулисање река и т.д. – о свему томе није нужно ни да говоримо. То би све дошло као природна последица оних првих рефорама.

Ослободив народ од нерадних трошача, увеличали би број радних руку. Престао би пиљарлук, а развила би се радиноста и права трговина.

Произвођач, који сад са целим својим радом једва толико заради да може да живи, добио би већу вољу за рад, кад би видео већу корист од свог рада. Осим тога, сваки појединца осећао би већма свој човечански понос, кад би се осетио као *грађанин* у својој земљи, коме је предато у руке да се брине о себи, о општини, округу, држави – у правом смислу те речи, а не само по имену, као до сада. А ништа тако не дејствује, да се народ извуче из сиромаштине, као развитак човечанских осећања у њему и појмова о свом достојанству. Нагли развитак мисли, што је неопходни резултат слободе и самоуправе, то би још већма подпомогао. На окр. скупштинама, народ би се саветовао о својој кући, својој њиви, стоци, у опште о поправци свога стања. И то не би било само празни звуци, или празне речи на артији, већ како народ има у сваком округу законодавну снагу и финансијску власт т.ј. прикупљен капитал у својим рукама, он би својим решењима придавао *новчану* снагу. Подизање земљорадње и радиноста ишло би у самој ствари, народном помоћи, у *огромном* размеру. Док на против сада, „држава“ једва је у стању да помогне поједине предузимаче, већином себичне шпекуланте, и то товарећи нове терете на народ.

Ето у главноме шта ваља урадити па „да се помогнемо“.

Ове су реформе *огромне*, без сваког спора, али оне су неопходне. Оне заиста заватају нашу производњу и стварају благостање. Све остале реформице, које нам се износе, као нека благодат, са свим су ништавне. Оне или не заваћају материјално стање народа, коме ђоја оће да помогну; или су баш са свим штетне, у колико помажу да се одржи код нас

дух шпекулације и притисак „интереса“ над произвођачима. Да се ослободимо сиромаштине, ваља потражити њен прави узрок. Ми држимо да смо га показали са свим јасно:

*Питање о лебу – то је питање о самоуправи.*⁶¹

Јавност, бр. 3, 6, 8 и 9, од 14, 19, 22. и 23. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 17. НОВЕМБРА.

У нашој скупштини бирају се одбори, који ће претресати предходно разне предмете што долазе пред скупштину. Исти одбори израдиће заједнички „адресу“, која се обично шаље кнезу као одговор на престолну беседу, којом је скупштина отворена.⁶² О овој адреси оћемо да проговоримо неколико речи.

Пре свега ваља да смо на чисто: шта је то престолна беседа? Да ли је то прост поздрав кнежев скупштини и кнежево лично мишљење о потребама српског народа и законима, који ваља да се донесу на овој скупштини као неопходни?

Или је то гледиште саме *влде* т.ј. министарског кабинета, који је јавна, одговорна, власт у земљи? Ми држимо да је ово последње; да устима кнеза говоре министри, чија је начела и програм у раду кнез усвојио. У престолној беседи огледа се дакле *програм нове владе*.

О самом том програму имамо мало шта да кажемо. Главно је, да влада сама признаје да није *спремна* ове године за какав већи рад, јер је, вели, имала мало времена да се спреми за ову скупштину. Остаје „до године“. Дотле народ треба да верује на поштену реч влади, да ће се „спремити“. Нека верује!

Али ми о томе нећемо даље да говоримо. Нас овде занима главно: адреса. Кад се престолна беседа узме као мишљење владе (министарског савета), о најпречим народним потребама, онда очевидно и адреса, т.ј. одговор на ту беседу, не може ништа бити, него *мишљење народне скупштине о истом предмету*. Оно што народна скупштина мисли о народним потребама; које законе и законске реформе она сматра као најнужније нашој земљи; шта она мисли о нужности и хитности закона, што их влада сматра за најпрече – то све треба да буде изражено у адреси.

Адреса треба да је програм скупштине, као што је престолна беседа програм владе. Ту треба да се одма види да ли влада разуме одиста оно, што народ жели, што народ разуме као своју потребу – или не.

До сада су се српске народне скупштине прославиле својим слагањем са *сваком* владом. Према томе „адресе“ српске народне скупштине, садржавале су вечито слагање са *свима* владиним поступцима и законима; шта више често су адресе бивале просто опетовање *оних*

истих реченица, које се налазе у престолној беседи. Г. Мариновић, садањи председник министарства, показао нам је кључ, како да разрешимо то чудновато слагање (види белешку из прошлог бр. „Јавности“).⁶³ Адресе су писали сами владини чиновници, или се влади подносила предходно на одобрење.

Да ли се и под „уставном“ владом тако радило – то ће најбоље знати данашњи скупштинари.⁶⁴ Доста то, да су њихове адресе бивале до сада увек голо повторавање оних фраза, што беху у престолној беседи. И кад је мањина предлагала, да у адресу уђу жеље народа, а не само одобравање влади, већина је то одбила.

Какве је плодове пожњела данашња скупштина са својим неограниченим одобравањем влади, сада је сваком познато. Влада, која је уживала „неограничено“ поверење скупштине – пала је; а за собом оставила је трагове: дефицит у буџету и крађу у свом подручју.⁶⁵ А данашњи скупштинари носе на *својој савести* то, да су они *одобрили* овај буџет, који је родио дефицит. Они носе на својој савести и то, да они нису допустили *никакву* критику против владе са неограниченим поверењем; па не само то: они су *пустили* влади да по *ћефу гуши и гњави* свакога, који се усуди да посумња у њену непогрешивост и у савесност њених извршних органа.

Иза скупштине стоји народ, који је изабрао скупштину; а народ неће заборавити шта му је донела ова законодавна скупштина, за време свог трогодишњег рада. Сваки скупштинар осетиће то у својој савести, а и на свом образу, кад се врати у народ, који га је послао.

Ми ово све напомињемо, да се зна, а видићемо да ли се ова скупштина чему научила из прошлог искуства одма у адреси, коју ће данас – сутра изнети на јавност.⁶⁶

По нашем уставу скупштина нема праве законодавне власти, а што је главно: она нема *иницијативе* у законодавству. Скупштина може решити да се неки закон донесе. Али влада није ничим *обвезана* да поднесе формални пројект неког закона, а без тога се закон не може издати. Скупштина је решила да јој се поднесе закон о општинском устројству; о манастирском имању и др. а влада је могла до сада да налази „важније“ законе, па може и од сада. Скупштинско законодавно *решење* у ствари није ништа друго, но жеља, коју влада може увек не уважити.

Код оваког малог значења скупштине и скупштинских законских предлога, адреса добија још већу важност. У њој треба скупштина одма у почетку свог рада да обележи свој програм у раду и тим да постави *нечелну* разлику између свог гледишта на народне потребе и гледишта владе.

Да ли се данашња скупштина слаже са владиним програмом и у опште са предлозима, који су наглашени у престолној беседи – то ми да богме незнамо. Али ми знамо то, да народ има *далеко пречих* потреба но што су предмети тамо споменути. А пре свега: народ осећа потребу да *сваки* слободно искаже све што мисли, што осећа и жели;

да се више не гуши по буџацима свака поштена и слободна реч; да се више не покривају зла дела – па ма чија била ...

Ми напомињемо ово скупштинарима.⁶⁷

Јавност, бр. 5, од 17. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 18. НОВЕМБРА.

Јутрошња дебата у одбору, који саставља адресу, побуди нас, да речемо још неколико речи о адреси и њеном значењу.⁶⁸

Код нас је у скупштини некако одомаћено упоређење кнеза и скупштине са оцем и децом, или старешином задруге и члановима задруге. Према томе и адреса скупштинска узимље се као „жеља“, што је „деца“ управљају свом оцу, или највише као мишљење „млађих“ у задрузи, које се подноси „старешини“, а које овај може по вољи саслушати и не саслушати.⁶⁹

Ово мишљење може бити врло „патријархално“, „наивно“, „лепо“, – али је оно *погрешно*. На први поглед види се, да задругари једне куће воде бригу само о *својој* кући, о *свом* имању, и *својој* задрузи. Скупштина је нешто сасвим друго. Ту сто и неколико људи воде бригу и решавају о двеста иљада *туђих* кућа и по томе не могу никако располагати са *туђим* животом и имањем, као што задругари могу са *својим*. А после: у једној задрузи постоји *крвна* веза и сродничка љубав између чланова као и заједничко живљење; ту старешина *види* и *осећа* тегобу сваког члана и њега тишти свачија невоља. А какав одношај постоји између двеста иљада разних породица и сто двадесет скупштинара, и између једних и других и кнеза?

Таква упоређивања просто немају никаква смисла.

Скупштина је представништво народа, а не једна кућа или задруга. Она треба да зна шта целом народу треба, а оно што треба, она мора не само да „жели“, већ да *узакони*.

У адреси не предлажу се закони. То је истина. За то требају поједини предлози. Али у адреси казују се, или бар *треба да се кажу* они закони које скупштина сматра као најважније. Разуме се ту могу одмах погледи скупштине, да се разликују од погледа израженог у адреси. Како ми сматрамо на ту разлику, казали смо у прошлом броју. Ми смо рекли да је адреса програм народне скупштине, као што је престолна беседа програм владин. Али да узмемо да није тако.

Да речемо, да је престолна беседа просто дело владара, а адреса је одговор владару и више ништа. Ми не видимо никаквог стида ни увреде, ни за владара, ни за народну скупштину, ако се они не слажу у свом мишљењу о народним потребама. То би значило просто, или да

народно представништво не зна шта народу треба, или да је владар рђаво обавештен – шта има ту стидно? и где је ту увреда? Стидно је, ако народна скупштина из пуке „етикеције“ сакрије и не искаже истину. Шта ће „Европа“ на то рећи т.ј. разни цареви и краљеви, грофови и барони, принцезе и дворкиње – то се нас ама баш ништа не тиче. Што се тиче људи у Јевропи, који знаду шта је то свест, наш би се народ тек онда постидео и показао као један, ништаван, ропски и „азијатски“ народ, кад би скривао истину од „стида“ пред јевропском господом.⁷⁰ Ми држимо са свим обратно: кад би наша скупштина са свим одбацила „етикетну“ форму адресе; кад би просто донела своје одлуке о свима предметима, које она сматра као потребне, па би ове одлуке поднела кнезу с жељом да он наложи својим министрима, какве пројекте законске да поднесу скупштини – да би то био најпростији и најправилнији одношај између кнеза и скупштине, по уставно-монархијским начелима нашег устава. Такође држимо, да би народна скупштина и српски народ, у том случају, задобио много више поштовања у Јевропи, код свесних људи као свестан јевропски народ, него својим ћутањем и приклањањем врата под сваку чизму. А може врло лако бити, да се тада српски народ не би допао јевропским „дворовима“.

Може бити, да се неком господичићу, који није био „у народу“, али је „прошао света“ по Јевропи, побркају појмови о стиду и човечанском достојанству, али то би такав господичић најбоље учинио да те своје побркане појмове не износи пред народну скупштину.

Мислимо да наши читаоци разумеју наш самосталан правац, да ми никако не идемо на то да смећемо новој влади у корист неког трећег. Ми просто бранимо права народа и народне скупштине од нападаја „етикеције“ госпде министара. Учтив треба да је сваки спрема свакога, спрема најпростијег сиромаша као и спрема владара. Али где је реч о праву, ту не треба ни да буде речи о учтивости. Питање је просто: има ли скупштина право да у адреси изјави своју жељу или не. Ако има – за кнеза не може бити никако увреда, што скупштина врши своје право, или зар је то учтивост – не вршити своје право, или одрицати се од њега?

Јавност, бр. 6, од 19. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 20. НОВЕМБРА.

Дебате у одбору за адресу изнеле су на видик врло занимљиве ствари.⁷¹ Ми ћемо овом приликом поменути само две: закон о министарској одговорности и положај владиних посланика у скупштини.

Многи скупштинари, који су били пређе заковане присталице прошлих влада, увиђају сада, како су их „срамно варали“. То се нарочито приметило при дебати: хоће ли ући у адресу жеља народне скупштине, да се поправи закон о министарској одговорности. Повода тој жељи дала је позната крађа у војном министарству. Посланик Николајевић разложио је како је првостепени суд био ставио запт на имање бив. војног министра Бели-Марковића за осигурање народног имања, али касација је уништила решење првост. суда, па је запт скинут, јер, вели се, министар не може да се стави под суд за своја дела без решења скупштине. Међу тим су породица и пријатељи Бели-Марковића ставили интабулације на његово имање, тако, да се држава не би могла наплатити и кад би он био стављен под суд.⁷² Изгледаше, као да је већина одбора за то, да се и то стави у народ. жеље. Јест, али ту треба желети не само да се мења закон о министарској одговорности већ да се мења устав! Министри, који су „концептирали“ устав, били су тако паметни, да су чак у устав уметнули, да министар може доћи под суд тек ако га туже 20 посланика и ако реши 2/3 скупштинара, па и то само за нека дела, ако учини издајство, ако прими мито, или оштети државу из користољубља; па још треба да га суди неки особити суд! Дакле министри су се просто спремали, да себе што већма осигурају, ако што незаконито ураде.

Владини посланици, као параграфлије од заната, потегоше одмах ту околност, као препреку, да се то стави у народне жеље. За њима поћоше и неколико народних посланика, и тако та „жеља“ пропаде у одбору.

У овој дебати, као и у свим другим, владини посланици⁷³ показали су своју особиту склоност, да се пред народним посланицима размећу са својим параграфским знањем. Они, вајна интелигенција у скупштини, место да обавесте народне посланике, ако ови што одиста не разумеју, да сами истраже и схвате мисао и тежњу простог човека, и да ту мисао сами формулишу, – они поступају као истражни судија, који својим

заплетеним питањима хоће да збуни простог човека. Они хоја у „начелу“ не ће да у адресу уђу жеље народне скупштине, јер, веле, то су само „жеље“, а народна скупштина треба да донесе законске предлоге, а не жеље. Они хоја хоће да покажу, како разумеју уставност, па не ће да себе сматрају као покорну „децу“, која моли свога „оца“. Али они не ће, као „интелигенција“, да објасне народним посланицима, да се у уставним земљама престопа беседа сматра увек као акт владе т.ј. министарског кабинета, који је представио владару земаљске потребе и спремио законске пројекте, које владар наглашава у својој беседи; и да адреса у самој ствари није одговор кнезу, већ је баш одговор влади. Они не ће да стану на „парламентарно“ гледиште, које хоја хоће да бране, па да према томе формулишу народне жеље, као захтеве од владе, а преко кнеза. Место тога они се разбацују пред народом својом параграфском премудрошћу и одуговлаче радњу скупштинску, ма да сваки дан скупштинске радње стаје неколико стотина талира. Ако нису толико смели, да укажу народу право уставно гледиште на одношаје између народ. скупштине и кнеза, нек оставе бар просте људе при њиховим патријархалним назорима, а да им не износе свој сопствени...,⁷⁴ као нешто „уставно“ и „законито“. Овако, њихово бацакање одвратно је слушати и гледати.

На послетку, проста пристојност захтевала би, да се владини посланици уздржавају што већма од говора онде, где је реч о народним жељама. Они треба сами да знаду, колико они самим својим присуством у народној скупштини, понижавају српску скупштину пред целим образованим светом, па да је бар својим говором не праве још нижом и ништавнијом.⁷⁵

Јавност, бр. 7, од 20. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 21. НОВЕМБРА.

У одбору је свршена дебата о адреси.

Што господа нису ишчупала језиком, то су довршили пером. „Штилизацијом“ адресе ишчезло је и оно мало јасности и одређености у жељама народних посланика, што се још примећаваху при дебатама. Г. Милићевић⁷⁶ је, као познати мајстор српског слога, удесио све тако равно и глатко, да се чисто и непримећава да је адреса пречуче прављена, већ као да је зготовљена од пре шест година.

У опште о самој адреси, као да више није ни вредно говорити. Она је изгубила, бар по одборском пројекту, значај који је могла имати, као израз народних потреба и народне воље. Она жеља народних посланика, која је поникла у једном тренутку, да се једном покажу одиста као самостални претставници народа, малаксала је и готово ишчезла. Од дебате у скупштини једва ли се може очекивати каква озбиљнија промена. По нашем мишљењу, крајња је погрешка ако они народни посланици, који заиста понимају свој положај у скупштини и пред народом, пристану да се поднесе нешто онако „запрпуљено“ и „замрмуљено“ у њихово име, као одговор владару и жеље српског народа. Боље је, да они сами за се, па ма у којој мањини били, изнесу са свим јасно и одређено у засебној адреси шта они сматрају као народну потребу. Као што је радила мањина у михољској скупштини 1867 г. Ако не буде овом приликом никакве друге добити, то ће бити пример идућим скупштинама, шта треба да буде адреса.

Сам претрес у одбору за адресу показао је јасно шта народу треба. Сви скоро посланици слажу се у томе, да овој земљи треба простија и јевтинија управа и простије и јевтиније суђење. А ствар је очевидна, да се не може постићи ни једно ни друго без општинске и окружне самоуправе и без измене бирократског писменог суђења.

Даље, сви се слажу скоро, да је данашњи систем и начин резивања данка неправичан. Неправичан је прво с тога, што је разрезан с главе на главу, па општине из најсиромашњијих крајева плаћају по броју душа толико исто, колико и општине из најбогатијих; неправедан је и с тога, што је за најбогатију класу одређена граница више које не може да се плаћа, те тако су богаташи заштићени, а сиромашнија

класа оптерећена. У опште и једна и друга неправичност постаје отуда што данак није разрезан по имању већ по главама.

Многи, који су се у начелу слагали да је данашњи систем данка неправедан, налазили су различите тегобе због којих се он не би могао изменити, као: што су потребни трошкови, да се имање тачно процени; што су те процене не тачне; што би се народ из разних округа завађао, кад не би подједнако плаћали; па напослетку и то, што би, по сведоцима г. министар финансије, у том случају данак био већи (?).

По нашем мишљењу ни једна од ових тегоба, и ако би постојала, није тако велика, да се не може савладати. Само пре правичне поделе данка по имању треба да дође: општинска и окружна самоуправа. Тада би већи део данашњих „државних“ трошкова пао на поједине општине и округе и они би их намиривали према својим потребама и свом имућству. Само општи државни трошкови пали би на све округе. Кад би сваки округ по својим општинама разрезивао данак по имућству, он би много тачније могао да оцени стање својих чланова, но владине „комисије“ по целој држави. А тиме би се добила и тачна мера за разрезивање државног данка. Само нека сам народ, преко својих изабраника, оцењује свачије имућство и разрезаје данак. А да данак по имућству мора бити „већи“ но садањи данак, то је просто бесмислица, коју ни један финансијста неће изрећи без какве задње намере, н.пр. да заплаши просте људе. По себи се разуме: величина данка не зависи од система данка, већ од народних потреба, а ове ће изискивати мање трошка, у колико управно и судско устројство буде простије.

Жеља народних посланика, да се данак правично по имућству разрезаје, са свим је умесна и правична у свези са преображајем управне системе у смислу окружне и општинске самоуправе; у смислу јевтиније управе, но што је данашња.

О потреби, да се ујамчи министарска одговорност, сагласни су сви посланици, бар по говору, и народни и владини. Једино их је задржало што се тиме задире у устав. Ми држимо, да то не треба ни најмање да задржава народне посланике, да не изјаве жељу, да се то достигне, јер је то заиста потреба, коју цео народ осећа. – Па нека се мења устав. И онако у нашем уставу има таквих недостатака, који су неопходни да се исправе као: што народна скупштина нема иницијативе у законодавству; што сви српски грађани нису равни пред законом, већ чиновник не може доћи под суд за незакониту радњу без одобрења министра; што лична сигурност није ујамчена и т.д. Народни посланици требали би просто да изјаве народну потребу да се измени устав у том смислу: да се скупштини даде потпуно законодавство, да су министри одговорни за своја дела у правом смислу као и други чиновници; да су сви Срби пред законом равни; да се лична сигурност ујамчи т.ј. да се у самој ствари нико не сме осудити на казну без судског решења итд.

Што се тиче слободне штампе, о томе као да ни су сагласни сви народни посланици. По нашем мишљењу, ко хоће одговорност мини-

старску; ко хоће контролу над радом сваког извршиоца закона; који хоће поштовање реда и закона од стране власника; који хоће развитак и усавршавање свију народних установа и бољитак народа – тај не може не хтети слободну штампу. А који неће слободну штампу тај, или неће ни једно од онога, или не разуме шта хоће. Ми се управо дивимо ваљевском посланику, који у многим приликама показује своју разборитост, како он хоће одговорност министарску без слободне штампе?!⁷⁷

Ми држимо да је слобода печатње, први и неопходни услов за народни развитак, према томе, да је то једна од првих потреба, која треба да уђе у жеље народних посланика.

Остале жеље као: да се усаврши пољ. привреда, радиност и трговина и да се знање увелича – нераздвојно су скопчане са свима, што их наређасмо. За увеличање народне производне снаге, као и за развитак знања у народу, нужно је – новаца. А за ту целу нужно је да се униште многи непроизводни издатци, који се налазе у данашњем државном буџету, а да се тај новац употреби на развитак привреде и развитак знања.⁷⁸ Што се тиче ситнијих, али преко нужних потреба, као што су путови, мостови, и уопште сва сретства, која олакшавају саобраћај, која су спомињали посланици – трговци – те би потребе биле најпре намирене, кад то не би зависило од централне управе у Београду, која за њих већином и незна, већ од самог народа, кога се тичу. –

Ето како ми разумемо данашње, најпрече потребе српског народа у Србији. Да ли их и један народни посланик тако разуме?

Јавност, бр. 8, од 22. XI 1873.

О НАШЕМ ЗАКОНУ О ПЕЧАТЊИ.

Пред нама је наш закон о печатњи (штампи), који је издат у Крагујевцу 23. Октобра 1871, којим је заменута цензура у Србији.⁷⁹

За време цензуре сваки спис одлазио је најпре одређеном цензору на преглед; овај је изрицао суд може ли се дело штампати или не онако како је, или треба што изоставити или изменути. На тај начин зависило је од воље цензорове или тачније од воље оних који су цензора поставили, хоће ли што изићи на јавност или неће. Али за то пошто је један спис издржао цензуру, ни писац нити ико други, није био одговоран пред ким за своје дело.

Да видимо у како је стање постављена наша штампа новим законом. Да узмемо само оно што је главно.

Пре свега новим законом уништена је *предходна* цензура т.ј. дело не мора пре штампе да се носи никоме на оцену да ли се може штампати или не, већ се може одма штампати. Али у закону за то по новом закону: 1) нејасно је и не одређено ко је *саучесник* у кривици, учињеној штампом, па се може рећи да је штампар одговоран за сваку кривицу, као саучесник писца; 2) казњиво дело сматра се да је покушано, чим је штампано, и као покушај казни се; 3) Сваки спис пре но што се *из штампарије* изнесе на 1 сахат мора се јавити на преглед месној полицајној власти, – новине на 1 сахат раније, књиге од 1 до 3 дана према величини; и 4) Полицајна власт пошто је лист или књигу узаптила *није обавезна да за одређено време мора предати тужбу суду* да овај реши има ли места забрани или не, већ може просто спис узаптити, а не предавати никакву тужбу.*

Пошто су ове четири тачке узакоњене у ствари узакоњена је цензура, само у много горем облику но што је пређе била. Ми ћемо то доказати проматрањем самог закона и фактичним примерима, како се овај закон практиковао, за ово близу две године од како је ступио у живот.

* Чланови 25, 26, 27, 23, 6 и 12.⁸⁰

Да узмемо најпре прву тачку.⁸¹ Штампар је прост занатлија или предузимач, који обично не зна никакву науку, не исповеда никаква политичка или друштвена начела; он само ради штампарску радњу зарад своје заслуге, и за њега је све једно хоће ли штампати свадбени позив или научну критику, трговачки рачун или декларацију, или политични преглед новинара. Он обично и не чита, нити може да чита списе, који се у његовој штампари штампашу, јер он има свој други посао т.ј. управу над самом израдом у штампарији, а и да их чита он не зна законске финоће и не може никад знати да ли има у спису кажњивог дела или не. И тај грешник мора једнако да стрепи да га не спопадну за јаку као кривца, ни крива ни дужна! Ни по каквим правничким појмовима не би могло да се узме да и штампар може бити кривац у делу за које он *не зна но да је учињено*, а међу тим по нашем кривичном закону може се узети увек да је саучесник, кад год он *не докаже*, да није читао дело којим је учињена кривица, јер ако је читао спис, па га *није разумео*, то га неће пред законом ослободити од саучесња у кривици. На тај начин ево шта се постиже кад се то узакони:

Полиција кад добије у руке спис који јој се не допада, а међу тим зна да по закону у том делу нема кривице да се може казнити, зове писца или уредника па му просто каже да ће тај и тај спис или број узаптити, ако се писац или уредник не сагласе да ово или оно избрише или измени. У каком је положају писац или уредник? Ако је то периодичан спис – новине – уредник просто *мора* да пристане да му полиција све избрише што нађе за добро, или мора да престане са својим издавањем. Ево зашто: Полиција има право да узапти новине па да преда суду дело на решење. Суд може ослободити новине од забране, али тек после неколико месеци, кад тај број можда нема никаквог интереса за читаоце. Даље полиција може учестати забране, судови могу све ослободити, али за то време лист је изгубио уписнике, што нико неће да држи новине које не излазе. Али осим тога полиција има право да узапти један број новина, а није јој одређен рок докле она мора предати тај број суду. Користећи се том празнином закона полиција заиста, кад јој је нужно, узапћује новине па их не предаје суду никако. Ми знамо *више таквих случајева* из новинарске практике. Тако је на прилику узапћен један број новина, које су излазиле у *државној* штампарији само с тога што уредник није хтео да изостави неки чланак о адвокатима,⁸² у коме тако *очевидно* није било никакве кривице, да сам државни чиновник, који је тада заступао фактора, није хтео да избаци тај чланак из штампе, кад се полиција њему обратила. Разуме се за тај број новина полиција није тужила суду ни уреднике ни штампара. Има случајева да је полиција узапћивала чланке прештампаване из страних новина, које су код нас познате и пропуштене, а има и таког случаја, да је нека ствар пропуштена у новинама а забрањена је после, пошто је из *истих* новина прештампана у књижицу.⁸³ Уредништву до душе остаје право да се тужи на незаконитост полицајног поступка. Али све што уредништво може добити таким тужбом то је нека парница,

за време које би лист остао непрестано узапћен, и после то би могло уредништву навући беду да се такви поступци учестају. Кад уредништво зна за оваку моћ полиције оно да богме мора да попусти – мора да пристане да се бришу поједини редови или цели чланци из новина, него да се узапћују целе новине. Али то је изванредна редкост да штампар сам не избаци из штампе сваку врсту, коју само полиција обележи као „незакониту“. Разуме се штампар као прост занатлија не зна шта се може по закону штампати а шта не, па за то сматра као *најсигурније* да се *најпре обрати полицији*. И заиста сад је у Београду *члан полиције фактично цензор свију новина* осим званичних. По закону требало би да се најпре новине штампају па да се шиље полицији по један примерак на 1 час пре но што изађу из штампарије, а после једног часа да се новине слободно растурају, али уредници и штампари да се не би узалуд штетили, морали су да одустану од штампања листа, већ просто шиљу *коректурне* листове у полицију, па ова лепо „црвеним“ или „плавим плајвазом“ обележи све што није „у реду“ да се штампа, па се то избаци, као год у време незаборављене цензуре.

Цензура се дакле у самој ствари врши под данашњим законом о штампи, који је ђоја хтео да уништи цензуру. Колико је ова цензура теретна за писце и штампаре, то зна само онај, који се бавио штампарским послом. Пре свега у Србији нема полицајског чиновника, који би смео пропустити ма шта, што би само било по његовом сталежу *неповољно предпостављеном* или у опште *власти*, не разбирајући, да ли је то „неповољно“ у самој ствари законито или не, а може се десити да чиновник у самој ствари не зна тачно да л' се нешто сме пропустити или не. Ту се дакле надлежни полицајски чиновник мора сваки час да обраћа надлежном министру с питањем: може ли се пропустити или не – тек да се не замери лично или да се осигура. Али како по закону нема више него 1 час времена за сав тај преглед, то се доскаче на овај начин: по закону чим се лист донесе полицији, надлежни чиновник ваљало би да изда од своје стране признаницу у колико је часова примио лист; али он каже: немам кад, дођи после 2 – 3 часа. На тај начин полицајни чиновник може да „нема кад“ да изда признаницу, докле год се на надлежном месту не увери да ли се нешто може пропустити или не. Оваким поступањем чине се страшне сметње и штампару и уреднику. Радници морају често до мркле ноћи да чекају док дође коректурни лист да га исправе и отштампају, па често морају другог дана да раде оно, што су могли јуче још за рана урадити. На тај начин *радници губе од своје зараде*; јер се за коректуру ништа не плаћа, а они очекујући из полиције коректуру дангубе; *губи и штампар* што му леже сложена слова и задржава му се посао дуже но што би то било нужно, да је закон о штампи удесан, губи уредник, што мора да плаћа за онај чланак, који је већ сложен, па се мора избацивати цео, а још више што се лист задржава од поште те не може на време да се експедира. Често се овим задржавањем листова у полицији избацивањем чланака начини така збрка у излажењу листа, да лист, који би требао да за 2 – 3 дана

изађе раније, изилази у исто време са идућим листом, или је уредник принуђен да са свим тај број изостави и штампа „додатак“.

Да се све овако ради посведочиће сваки уредник независних новина и сваки штампар. На тај начин киње се и писци и читаоци који плаћају лист, још се наноси листу материјална штета, што често читаоци неће да држе новине, које „неуредно изилазе“, не разбирајући до кога је ту кривица.

Увиђајући све ове незгоде неки су посланици 1871 године донели предлог скупштини да се у закону о штампи измену чланови 6, 26. и 27,⁸⁴ т.ј. они чланови, који обвезују штампара да шиље по један примерак полицији на 1 час пре разашања листа, и по којима је штампар или издавач одговоран за казнива дела учињена у листу. Предлагачи, који су хтели да се ови чланови измене у главном наводили су оне разлоге, што их ми споменусмо. Противници предлога скупштинари у главном износили су два разлога да се у закон не дира: прво, што је он удешен да нико не може написати против владе, кнеза и земаљских интереса па да „побегне и не буде кажњен“, и друго за то, да се нико не би могао „грдити“ преко новина.

Питање о кнезу остављамо на страну, јер држимо да у Србији нити је коме падало на памет, нити ће падати да пише „*против књаза*“ и да онако од обести навлачи себи неколико година робије или бегство из земље. Ово и не држимо да ко узимље за озбиљан разлог, већ се само умеће онако, бркајући појмове „*књаз*“, „*влада*“ и „*земаљски интерес*“, да изгледа „*страшно*“.⁸⁵

Но шта значи то писати „*против владе*“ и против „*земаљских интереса*“? Има људи који држе да је интерес наше земље да се прави код нас жељезница: она су на влади и имају већину у скупштини па је и скупштина решила да се жељезница прави.⁸⁶ Али има људи, који држе да жељезница *није од користи* нашој земљи и пишу против тога, – је су ли ти људи противни интересима наше земље? Има људи који мисле да је интерес наше земље да имамо ђумручку заштиту, а има их који су томе противни, који су за – а који против земаљских интереса? Има људи који хоће код нас општинску самоуправу, т.ј. да се општина ослободи туторства полиције,⁸⁷ а има који су против тога, који су за – а који против „земаљских интереса“? Има људи који држе да је у Србији неопходно 17 окружних начелништва и толико среских канцеларија са целим персоналом, а има их који мисле да је то са свим непотребно и управо штетно за нашу земљу,⁸⁸ и да управа земаљска може бити *много простија и јевтинија* – јесу ли ови последњи противни „земаљским интересима“? Има људи који мисле да је за наше правосудство⁸⁹ преко нужно да имамо 17 окружних судова са апелацијом и касацијом у Београду, са целим многобројним „персоналом“ и целом заплетеном судском процедуром, коју прост човек никако не може да појми, – а има их који држе да је све то *са свим не нужно*; да се за *наше околности* може удесити много *простије, јевтиније и праведније суђење*, је су ли ови противни земаљским интересима? Има људи који

мисле да је код нас неопходан овакав систем контролисања државних прихода и расхода као што је данас, а има их који мисле да се то може удесити са свим на други начин, да *народ има непосредну контролу*, а не само да му се читају опште цифре које су у буџету написане – је су ли ови људи противни земаљским интересима?⁹⁰ Има људи који држе да је за нашу државу неопходно да троши 30 до 35 милијуна гроша пореск. сваке године, а има их који мисле, да се разумним уређењем државе и економијом та цифра може смањити за десетак и више милијуна, па и од ове цифре, да се више од две трећине могу употребити на економске и просветне цели, – је су ли ови људи противни земаљским интересима?⁹¹

Навели смо доста примера из којих се очевидно види (барем ће видети сваки, који неће за инат да говори) да може неко бити противан целом судском, полицајском, финансијском и у опште државном устројству, па опет не бити противан „*земаљским интересима*“.⁹² Ово је признато и самим кривичним законом, почем се не сматра као кривично дело критика на државно устројство и установе, као и на радњу појединих органа државних. На што да се остави ћефу или разумевању појединих људи да они могу пропустити или не пропустити нешто што по државним законима никако није казњиво дело?

Види се са свим јасно да се и овај разлог: писање „*против земаљских интереса*“ не узимље озбиљно; већ се то узимље ради *улепшавања* оног трећег разлога: *писање против владе*. Види се са свим јасно, да сви они који бране цензуру полиције, хоће у ствари само да спрече да се не пише „*против владе*“. Што они уплећу с једне стране кнеза а с друге стране земаљске интересе, то је само да једним заплаше прост свет, а другим да му изнесу ствар у лепој боји. Да видимо дакле овај прави и главни њихов разлог: писање против владе.

Шта је то управо: писати „*против владе*“? Да би то могли разумети ваља најпре разумети, шта је то – *влада*?

Ако се узме са гледишта државног, влада је врховна управа земаљска; њој по земаљском уставу припада власт да извршује све државне послове преко својих „*органа*“ како за добро нађе; за што она опет по законима земаљским народу одговара.

Ако ли погледамо одоздо, са народног гледишта, то су неколико *највећих чиновника* у земљи, који имају *највећу власт*. А „*органи*“ владини – то су сви чиновници разних „*надлежатељства*“, који раде разноврсне послове и имају разна права и разну власт – према своме положају.

Чиновници, који имају највећу власт – министри, бивају са свим различити по знању и по карактеру; учени и неучени, даровити и глупи, стари и млади, чврста карактера и слабостиње, људи са одређеним начелним правцем и људи без икака правца, себични и несебични и т.д. у опште имају све врлине и све мане онога друштва у коме се образују и из кога долазе на министарске столице.

Они долазе на министарске столице на врло различит начин: неки заиста по способности, по правој државној потреби; други просто по годинама службе; неки по заслугама према владару, неки из спољних политичних комбинација, неки опет из унутарњих политичних комбинација; а неки просто из *политичног* пријатељства и т.д. Према томе дешава се да су неки са свим способни за она места која заузимају; код неких је та способност са свим условна и сумњива, а неки су очевидно са свим не приправни и не способни за место на коме су, – они просто *попуњавају министарски кабинет* ма из којих узрока. Сваки зна да је тако увек бивало и увек бива, не само код нас, него и код свију других држава, осим ако хоћемо да се лажемо, да је „код нас дружчије“.

Писати „*противу владе*“, не може се никако другаче разумети, но да неко доказује да неко министарство *неваља* или у целом свом саставу или у својим појединим члановима, било што су извесна лица неспособна за оне гране управе које заузимају, (на пр. немају стручног знања или нису предузимљиви, вредни и т.д.), било што је њихов општи политички правац рђав – у земљи и споља. Осим тога може се још узети као писање против владе, ако ко износи поједине злоупотребе, насиља и незаконитости владине на јавност, – дакле окривљује владу или поједине чланове њене просто за *кривична дела*, за која су они и као чиновници и као грађани одговорни.

Нема сумње да сваки грађанин има не само право него је управо *дужан*, да износи на јавност свако противзаконно дело владе или појединих њених органа. Кад би још и ово неки народ хтео да спречава, то би значило да је он тако подао, тако ропски затуцан, да он силом оће да га гњече и тиранишу. На тај начин нема смисла оставити на вољу полицајном чиновнику, или његовом министру да од његове воље зависи оће ли се тако нешто штампати или не. Али може се рећи да се ту може што лажно штампати, па не треба допуштати да се лаж и клевета по земљи распростире. То је пре свега невероватно, да ће који онако олако штампати лаж и клевету, против власти, јер се то по нашем кривичном закону *врло строго казни*. Осим тога, сваки зна да би таким лагањем новине саме себе *упропастиле*. Ако се судском пресудом покаже да је нешто лажно и измишљено пуштено преко извесних новина, тиме ће оне тако поткопати веру у своје истинољубље, да им се други пут неће веровати и кад имају најтврђих доказа. У интересу је дакле владе и њених органа (као и у интересу народа) и управо *част је владина заложена у томе*, да се свакада такве ствари пропуштају у јавност. Судови ће увек бити пре наклоњени да суде пристрасно према влади, од које зависе, но према приватном лицу. На тај начин влади увек остаје да *судском пресудом* најтврђе и најсигурније побије лаж и клевету, да спречи њено разтуривање, а у исто време да казни клеветника и обузда клевету у будуће.

Да је то тако као што говоримо показала је већ довољно досадања практика наше штампе. Ми знамо случај где полиција није пропу-

стила прост допис из једне сеоске општине у којима дописник са својим *именом и презименом* јавља да у неком месту ћата истерује порез продајом имања, а сам није платио општински прирез, ма да му се више пута тражио. На против незнамо ни једног једитог случаја, да је који од наших озбиљних листова („шаљиве“ изузимљемо) изнео и један лажан факт о неком „незаконитом“ поступку владе или власти.

Остаје да видимо још оне случајеве кад се штампом удара на неспособност владе и њених органа.

Неки посланици спомињали су у скупштини 1871 г. кад се водила реч о измени споменутих закона како неке новине изврћу факта, кад говоре о владиним делима и за доказ спомињу неке дописе из тога времена о некој неоправљеној ђуприји у Параћину, о некој штедијоници и још нешто о министру просвете, свега 3 – 4 случаја где се влади замерала *непажљивост и нетачност*. Заиста ако има ичега што срамоти српску штампу, то је, што се могло у 1871 години изрећи и *наштампати* у протоколима народне скупштине тако *сићушно* замеране.⁹³ То показује најјасније како је јадна и ништава наша штампа и наше „јавно мњење“, кад се и онаке ништаве ситнице наводе као „велики грех“, као преступ граница слободне штампе! То је заиста грозан појам о штампи! А ево сад нек се повезе ко оће од Копривнице до Јагодине наћи ће 2 – 3 ђуприје срушене на *главном друму цариградском*, ту толико кола долази са путницима и еспапима преко јаруге и то лежи више од године дана неоправљено.⁹⁴ Па колико има случајева у нашој земљи да се друмови и мостови оправљају тек онда кад се чује да ће онуда „*проћи књаз*“. Зар се и таке ствари несмеду слободно претресати? Па зар и ако ту писац буде неизвештен добро или необавештен, – зар је то какав преступ? За то и постоје „званичне исправке“, да се таке нетачности исправе. Међу тим исти говорници нису обратили пажњу на оне случајеве где је извештај новина био тачан, а на против „званична исправка“ нетачна. Читаоци а можда и скупштинари опоменуће се препирке из оног времена у једним тадањим новинама о презадуживању и пропадању нашег народа у опште и посебице у округу смедеревском и о „званичној исправки“, која је то одрицала.⁹⁵ Од тог доба наступила је така криза и тако немање у целој Србији, да сви владини органи то признају и траже лека, и баш у Смедеревском округу богата Јасеница, која је до пре 3 – 4 године спадала у најбогатије крајеве наше отаџбине, сада је запала до гуше у нокте зеленаша и интересија и продаја имања иде у њој гомилама. Очеvidно ту су *дописници из народа* имали много поузданије извештаје, но влада, која је таке чињенице одрицала. Ми оћемо овим да кажемо само то, да се не може уписати „ни за лек“ у каку погрешку, ако у неке новине дође нетачан извештај о неком владином делу, кад влада, која има толика средства на расположењу може да *незна* право стање народа, које је – неизмерно важније, него параћински мост или ваљевска штедијоница.

За своју незакониту радњу министар, као и сваки његов подчињени чиновник одговоран је по закону као преступник. Али за своје

незнање, немарност, неуредност, непажњу – у опште за своју *неспособност* министар *никоме није одговоран*. Тим више мора се у овој области оставити најшире поље штампи, да у овом правцу она може претресати и критиковати њихов јаван рад. Јер то је управо једини пут да се обелодани шкодљив утицај појединог чиновника или целе владе, те да се или она промени или да измени и поправи свој рад.

Код нас нема јавног мњења. Код нас се мењају министри т.ј. мења се влада, а народ незна зашто. Народно преставништво није никоме члану изјавило неповерење, а још мање целој влади, већ на против свуда се говори о непрекидној *јединодушности* народног преставништва с владом.⁹⁶ Како је то могуће кад на владу долазе непрестано људи са различитим стручним знањем, разним политичним правцем и разним карактером?

Наш јаван живот био је увек мртав, а наша штампа увек тако везана, тако понижена, тако утучена, да није смела ни могла да има утицаја на образовање јавног мњења. Код нас нема ни једног независног листа, који би био јаван орган једне партије, која има своја јасно одређена начела, програм о унутарњем устројству државе и спољној политици, као што то мора бити у свакој земљи где има људи, који заиста имају *одређеног* мишљења о овим стварима. Нити може код нас постојати такав лист, кад се не сме писати „против владе“, т.ј. против оног државног устројства, које људи на влади сматрају за најбоље, и кад се код нас не може критиковати владин политичан правац и изнети други, који је њој противан. Може бити да за оне људе који су на влади „није у интересу“ да се пише „против владе“, али баш *земаљски интерес захтева да се сме слободно писати против владе*, да се сме слободно ударати и на владину неспособност и на владину несавесност. За сваку лаж и клевету постоје закони, па нек се казни сваки који оће да црни поштене људе и поштен рад. Али за то, што се може десити овакав случај, пречити да се не може писати истина „против владе“, очевидно је *противно интересима народа*.

Остаје да промотримо још последњи разлог: да се спрече грдње по новинама. Ово је тако ништав разлог, да готово не би било вредно о њему ни говорити, да нема међу скупштинарима простих а поштених људи, који то заиста сматрају као неко зло, коме је крива штампа. Ама ко је крив кад се код нас поштени грађани сваде и изгрде па и псују у кавани, на улици или ма где на јавном месту? Очеvidно ту је криво образовање тих људи. Па треба ли онда сваком човеку који зине да псује запушити шаком уста, и онда га судити што је учинио „покушај“ за преступ? Очеvidно то би било врло глупо. Шта да се ради кад има људи толико необразованих, да се јавно преко новина грде? Ми држимо да је то са свим јасно: то је њихова *приватна ствар*; за то има закона, па нека се тужи коме је учињено криво. Али нема смисла због таквих поступака давати полицији цензуру за сваке списе без разлике. На послетку ако је баш већина скупштине за то, онда нек постави једну моралну цензуру, која би изрично имала право да брише *грдње* из

штампаних списа, али само грдње и ништа друго. Наше је мишљење, да би така цензура била смешна и глупа и управо немогућа, јер би цензори ваљали најпре да изуче или да направе речник од грдња, па да се зна које речи и који *изрази* садрже грдњу, те се не смеју употребљавати, – а ко би то могао да изради?

У самој ствари наша садања цензура није никад заустављала печатање грдња. Могао се сваки грдити колико је хтео; закон о штампи служио је њој са свим за друге ствари.

Дакле у самој ствари главни разлог због кога се налажу разне тегобе на нашу штампу то је: да се не може ништа писати *против владе*. Ми на против велимо, да је у интересу народа да се сме најопширније писати против владе; да се смеју јавно претресати њена дела и осуђивати како незаконитост и неуредност у раду, тако исто и незнање и неспособност. Од стране владе само они могу бити противни слободном писању у штампи, којима је савест немирна, или који немају поуздања у своје знање. Управо част је владе заложена, да се њена дела могу слободно критиковати.

Шта ми дакле оћемо? То је сада са свим јасно: ми оћемо *слободну штампу*. Под слободном штампом ми разумемо: да се смеју јавно критиковати све установе и сви закони земаљски, да се смеју слободно износити свака *научна* начела и на основу њих излагати народу све могуће поправке (реформе) и преображаји у његовом стању и живљењу; а тако исто да се смеју јавно критиковати свачија дела, *која се тичу народног живота*, па било то дела приватног лица или чланова владе и управе земаљске.

Тражећи слободну штампу ми не ћемо никако да се не одговара за лаж, клевету, опадање и измишљање. Нека сваки одговара за лаж по законима, *али нек се најпре изнесе на јавност* оно што се каже, да се види у народу, да ли је истина или лаж, а не да се по буцацима брише и истина и лаж на гомилу.

Управо за слободну штампу није нуждан никакав закон. Постоји кривичан закон, који прописује казне за сва кривична дела од просте клевете на неку личност, до издаје земље и владоаца, па ако ма ко учини што незаконито печатњом, нек се казни по кривичном закону. Печатњом се не може учинити нити неко друкчије нити неко веће кривично дело, но што су она која закон кривични сматра за кривична. Управо у свима земљама где постоји слободна штампа непостоји особити закон о штампи.

Али ако код нас због разних „околности“ не би могло да се обиђе без сувишних и непотребних закона, нека се бар закон тако удеси да не окива штампу, као што је чинио досадањи закон о штампи. Да би се то достигло ваља у начелу ово признати: да је за штампано дело одговоран само *писац* (или уредник), а никако не штампар; да никако штампано дело полиција не сме узаптити без *пресуде судске* и да нико осим суда не може изрицати казну на пр. давати опомену или обустављати лист за печатно дело. Ако се ово троје законом осигура, онда по себи одпада

ношење печатних списа у полицију, пре но што дело изиђе из штампе, јер нема потребе да се то чини. Осим ако се оће, да се полицајној власти доставља по један примерак ради знања. На то би се могао писац или уредник обвезати законом.

Према овоме имали би се укинути, или са свим изменути не само 6, 27 и 28. члан, као што су желели предлагачи 1871 г. но поглавито чл. 25 и 48.⁹⁷ У првом ваљало би изрично ставити да за писано дело одговара *само* писац, или ако овај није познат уредник или издавалац. Члан 48 укинути са свим, јер се њим потиरे са свим независност штампе, и ставља се воља министра на место суда и закона. Ово су управо чланци, од којих зависи суштина закона. Разуме се да би се према томе морали изменути у истом смислу и остали чланови закона, који стоје у свези са онима које смо споменули.

Осим ових чланова који спречавају слободу штампе ваља изменути или укинути све оне чланке, који се односе на саму личност уредника. Који год од српских грађана има право да ради ма коју другу дозвољену радњу, нема разлога да му се неда право да не буде уредник. Ако је он незналица – публика ће га оценити и напустити; ако ли је ватрен и налетљив, он ће брзо ударити главом о зид закона, па ће се навикнути да буде ладнокрван. Напослетку,⁹⁸ кад устав признаје да може бити младић од 18 година способан да *управља државом*, бесмислено је тврдити да младић у истим годинама не би био способан да уређује новине!

Јавност, бр. 8, 10, 11. и 12, од 22, 24, 26. и 27. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 28. НОВЕМБРА.

Намерни смо да проговоримо о нашем уставу, о коме се већ повела реч у нашој скупштини приликом дебате о адреси.⁹⁹

Пре свега да објаснимо нашим читаоцима, шта значи *устав*, по нашим појмовима.

У свима земљама западне Јевропе устав је пре свега нека погодба између владоца и народа. Владалац тамо стоји на једној страни као нека сила за себе; он има нека своја права, која су му урођена од вајкада, а дошла по „милости божијој“. На другој страни стоји народ, са својим правима, која он управо прима од владара као неку милост. Осим тога, како су се тамо развијали различити сталежи, као: племство, свештенство, имућније грађанство и остали раднички свет – сви ти сталежи стоје са својим оделитим правима. Сваки горњи сталеж има по неко право, које је он од искони наследио, од кога он само по милости удељује по нешто простом народу. Најмање права а највише терета припада радном народу, који чини огромну већину у друштву.

Шта је дакле устав у тим земљама? Он је не само погодба између владара и народа, већ је управо погодба између владајућих сталежа и народа с једне стране, а с друге стране између владајућих сталежа, народа и владара.

У уставу се одређују одношаји између држављана у опште; одређују се основна права сваког члана: право личне слободе, својине, говора и удруживања, његова законодавна власт и т.д., али се непрестано огледа, да има неко *одозго*, који та права дели народу, који за себе задржава бар половину, а често и више од половине свију права, што их држављани имају.

То је дошло отуда, што је било некада време код тих народа, кад су владари, племићи и попови сматрали сву земљу као своје имање, а све људе, као своје робље, па су се људи бојем отимали од својих господара, док се није дошло до „устава“, где је и некадашња раја задобила нека права. А да богме од раје задобио је онај већа права, који је био богатији. А да ли је наш устав постао на тај начин? да ли смо се и ми развијали, као сви народи западне Јевропе?

Нисмо.

Турци су истребили старе владаре, који су имали „историјска“ права да владају над радним народом. Турци су уништили све сталеже, који су господарили над радним народом. Они су остали једини господари над српском рајом. Српски сељак – раја – отерао је турске господаре и постао је *слободан народ*, без икаквог сталежа.

Српски владари дошли су на престо слободним, народним избором. Према томе, они немају никаквих других права, но оно што им је *сам народ дао*. Право њихово, то је дакле просто *добровољна уступка* од народа. Границе њихових права – то је просто *народна воља*.

Има до душе још један основ – султанов хатишериф.¹⁰⁰ Султан је српски народ сматрао као своју својину; један пут ју је *поклонио* Обреновићима, за тим Карађорђевићима, после опет Обреновићима – кад му се како допадало. Али слободни српски народ није никад признавао султану право својине над собом, нити ће га кад год признати. И ми мислимо да нема *Србина*, који би се *усудио*, да у српској држави сматра вољу и милост султанову као извор нечијег права.

Ово што велимо нису празне речи, већ то доказују све наше буне и преврати у којима су мењани кнежеви. Што се говори, да су наши великаши „правили буне“ само да дочепају власт – то је само пола истине. Цела је истина то, да је наш народ бивао *незадовољан* с извесним владама и *желео да их се отресе*,¹⁰¹ а великаши су се користили овим народним расположењем и позивали га на буну. Народ је увек сматрао да *има право* да збаци једног кнеза, који му зло ради, па да постави другог, у кога се више уздао, да ће радити добро. И великаши су *признавали то право српском народу*, само су гледали и радили, да то право употребе на своју корист.¹⁰² *Народна скупштина* увек је позаконњавала промену кнежева и изрицала врховну власт народа *над кнезом*. Султани, са свима својим надувеним хатишерифима, у ствари „поклањали“ су право владарско у Србији ономе, коме га је *народна скупштина предала*.

Ми овим хоћемо да кажемо и докажемо то, да у српској држави народ не прима своја права од владара, као неку милост, нити има да се погађа с владаром и неким владајућим сталежима, за *своја* права; већ народ даје право и владару, као и свакој другој власти и то онолико – *колико да*.

У томе лежи огромна разлика између српског народа и његовог појма о уставу и народа на западу и њихових устава. Ову разлику наша господа, која су „штудирала“ уставе на западу (ал’ их нису добро проштудирала) нису хтела или нису умела никад да увиде и оцене.

Ми ћемо доцније показати, какве различите последице истичу из ове разлике. За сада нам је толико било нужно да кажемо, да би јасно увидели: *шта мора бити устав, по појмовима српског народа*.

Устав је основни закон, у коме *сам народ* одређује основна права сваког члана државе, као и права кнежева. Устав је дакле главни закон. Сви други закони, којима се ујамчавају различита права грађана, одређују различити одношаји грађана према властима и т.д., морају

имати свој основ у уставу. Никакав закон не може да крњи она права и да ограничава оне слободе, које су уставом ујамчене. Али разуме се та основна начела морају бити у уставу јасно изречена.

С овога гледишта ми ћемо да промотримо наш устав.¹⁰³

Јавност, бр. 13, од 30. XI 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 1. ДЕКЕМБРА.

У прошлом броју нашег листа штампана је дебата у скупштини, где је г. председник министарства замерао и негодовао, што је у новинама изашла адреса пре, но што је кнезу саопштена.¹⁰⁴ Већина скупштинара као да је истог мишљења. То нам даје повода да кажемо ово неколико речи ради објашњења.

Пре свега ми то нисмо учинили *неотично*, јер смо добро знали, кад ће наш лист изаћи, а кад ће бити адреса предана кнезу. А нисмо то урадили ни из „неучтивости“ спрам кнеза. Наши су разлози за то били тада са свим други и сада остају. Ми смо казали напред да адресу сматрамо не као одпоздрав кнезу, већ као програм народне скупштине и одговор *влади* на престолну беседу, коју опет сматрамо као програм владин.¹⁰⁵ Према томе ми сматрамо адресу као дело скупштинско од оног тренутка *од кад је скупштина потпише*. Кнез има право да прими адресу кад хоће, а може и сасвим *да не прими адресу*, већ да распусти скупштину. При свем том адреса остаје дело скупштине и њен програм за радњу. Ето како ми сматрамо адресу. Очеvidно је дакле: кад су дебате о адреси јавне, као и цела адреса која је усвојена и потписана у скупштини, онда се у новинама може штампати од оног тренутка кад је потписана. Томе могу замерити само они, који адресу сматрају као одпоздрав кнезу, али сви ти треба да се сете, да ми адресу тако не сматрамо, дакле да нисмо могли бити „неучтиви“ у њиховом смислу. Ми ово јављамо нашим читаоцима, који може бити не би разумели одмах наш поступак.

Јавност, бр. 14, од 2. XII 1873.

У КРАГУЈЕВЦУ, 3. ДЕКЕМБРА.

Кад се у одбору за прављење адресе повела реч, да уђу народне жеље у адресу, један од главних разлога за то био је тај, што код нас скупштина нема право да подноси законске предлоге (пројекте). Скупштина, веле, предложи да се изда неки закон и донесе о томе свој закључак, али влада не уважи тај предлог и не поднесе законски пројект, већ скупштинско решење баци у запећак. Скупштински предлози у ствари нису ништа друго но „жеље“ и то жеље, које влада није никако обвезана да испуни. Посланик Несторовић, приликом дебате о министарској одговорности, изрече, да ако у некој грађевини (уставу) нема довољно светлости, онда ваља отворити прозоре; ако по уставу министарска одговорност није осигурана, онда ваља и сам устав изменути, да се добије потпуна одговорност.¹⁰⁶ Други посланици напоменули су да има у уставу тавнине и осим министарске одговорности, и да треба и на другим местима отворити прозоре, а не само ту.

Ми ћемо овом приликом проматрати само један таван кут у уставној згради, а то је законодавна власт скупштине.

Чл. 54 устава вели: „Законодавну власт врши скупштина са кнезом“... Мислио би човек по том почетку, да наша скупштина има одиста *законодавну* власт; али баш ту су она господа што су „концептирала“ устав показала највећу вештину. Једним малим ништавним редићем, који се управо и не примећава у уставу, они су уништили сву „законодавну“ власт скупштине. Тај мали редић налази се на свршетку члана 58. и гласи: „али формални пројекти долазе само од кнеза.“ То значи: да би неки предлог скупштински, који је скупштина усвојила, постао закон, ваља да влада т.ј. министри поднесу о томе законски пројект. Али министри нису уставом обвезани да такав предлог поднесу. Шта је дакле вајда скупштини, што она налази да је неки закон нуждан, кад влада то „не увиђа“, па *неће* да поднесе закон о томе. Скупштински „предлог“ у ствари није ништа више но „жеља“ коју влада може *по закону* сваки пут да не уважи.

Ама не само да наша скупштина нема права да чини сама предлоге законске, већ она нема права ни да мења законе т.ј. поједине чланове закона, који јој се поднесу. Има – рећи ће ко: мењају се поједине тачке закона – *кад министар пристане*. Јест кад пристане, ал’ кад не при-

стане? Кад не пристане, влада може узети предлог натраг по чл. 60 и 61., па – свршена ствар. Неки посланици изјавили су у скупштини, да их је то једино принудило, да приме онај знаменити закон о министарској „неодговорности“. Влада је претила да свој пројект узме натраг, ако га скупштина не усвоји. Скупштина га је морала да прими: „јер боље црн комад него празна торба“.

Шта дакле остаје скупштини од „законодавне власти“? Баш ништа. Наша је скупштина, *по нашем уставу*, у ствари само једна *саветодавна* установа и више ништа.¹⁰⁷ „Законодавна“ то је само *име*, да се лепше чује, да и Србија има законодавну скупштину. Што она има право да „не одобри“ неки закон – то није ништа. Ако не одобри – остаје „по старом“; а ако је старо рђаво, ко пати него народ?

Али без одобрења скупштине не може се утврдити буџет т.ј. сума прихода и расхода државних. Но и ту је сијасет путова и распутица, који то право преобраћају у ништа.¹⁰⁷ Скупштина не може умалити никакве суме, *док не покаже начин како да се уштеди* у државним издатцима – по чл. 63. А чл. 64 каже: „скупштина не може условљавати одобрење буџета предметима који не би с истим у свези стајали.“ То значи: скупштина не може предложити да се избрише из буџета сума од 400.000 гр. пор. а да се *укине жандармерија*, јер за ово последње треба тек дотични министар да поднесе закон, а то не стоји у свези са буџетом. У опште скупштина не може да учини ни најмању уштеду, где већ постоје „по закону“ лица и установе, на које се мора да троши.

Ако ли влада остане при захтеву, да јој се у буџет не дира, а скупштина на то не пристане, остаје буџет од прошле године (чл. 65), а при том влада може потрошити по чл. 66 још 30.000 дуката у *редовним* приликама без скупштинског одобрења; а у *ванредним* влада може задужити земљу за 200.000 дуката такође без скупштинског одобрења.

Право одобравања и неодобравања буџета у ствари дакле није од велике вредности, кад влада може потрошити увек онолико, колико нађе за нужно и без скупштинског одобрења.

Важно је још да се зна, да су „концептисте“ устава у свим тим члановима где се говори о издатцима, уметнули „књаз решава“, а тамо где се говори о одговорности министарској заборавили су да ставе, да су *министри одговорни*, ако скупштина *никако не одобри* суме, које су без њеног решења потрошене. На тај начин иста господа учинили су кнеза одговорним за такве ствари, ма да су напред ставили да је он „неодговоран“ и „неприкосновен“. (Шта значи овај члан видиће се кад дође говор о трошку на позориште, који је влада учинила преко одобреног буџета.)

Дакле скупштина је у ствари *саветодавна*, а не *законодавна*.

Да ли она може барем по својој вољи и увиђавности да даје савете и да изнесе све народне потребе? Ни то не. У члану 59. врло је вешто уметнуто, да скупштина мора *пре свега* да узме у претрес *владине предлоге*. На тај начин долази да се по 20 – 30 народних предлога претресају за 2 – 3 сахата, а сво остало време скупштинског рада заузму владини предлози. Макар да народна скупштина увиђа, да је важније говорити о

устројству општина, но о регалу на дуван, – то ништа не значи. По владиној жељи о ономе се мора говорити 3 – 4 дана док се не сврши, ма за онај не остало ни 3 – 4 минута.

На послетку скупштинар није сигуран за сам свој говор у скупштини, он је одговоран као и сваки грешник по „кривичном закону“ ако н. пр. „омаловажава власт“ и тако нешто ситно. Само ако би влада хтела да иде до те крајности.

Многи скупштинари, који су учествовали при грађењу устава, увиђају сада, шта су урадили. Неки веле: „сад би тек знали да градимо устав, кад би га градили.“

Јавност, бр. 15, од 4. XII 1873.

КРАГУЈЕВАЧКА НОВОСТ.

Проносе се гласови по Крагујевцу, да смо ми у 12. броју „Јавности“ у чланку „О нашем закону о штампи“ хтели да увредимо кнеза.¹⁰⁸ То је просто подло подметање. Већина наших читалаца знаће сигурно, да такве лажи *намерно* распостиру људи, који немају ни знања, ни карактера, ни начела, чим би могли да се препоруче, ничега – осим *подлости*.

Јавност, бр. 15, од 4. XII 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 5. ДЕКЕМБРА.

Г. Чумић после дугог ћутања проговорио је први пут у скупштини и његов први говор изазвао је бурно негодовање код народних посланика. Да кажемо најпре шта је било повод томе говору.

У скупштини се претресала једна жалба неке удовице против неправедног решења касац. суда у којој жалитељка тражи или да јој се осуди касац. суд да јој плати накнаду, или да јој плати држава.¹⁰⁹ Министар правде одбио је жалитељку с тога, што ничим не доказује да јој је касац. суд учинила штету из користољубља или нехата, а мимо тих случајева касац. суд је не одговоран за своје пресуде. Повело се питање, да ли је скупштина надлежна да разматра дело т.ј. да прибаве уверење, је ли заиста пресуђено по закону или није. Као што је посланик Бошковић објаснио ту ствар у одговору министру унутар. дела скупштина је била потпуно надлежна да дело размотри; иначе нема смисла што се жалбе подносе скупштини. Да богме, закључак скупштине ни је то што [и] судска пресуда, нити се њоме може оборити решење касац. суда, али свакојачо она има неке важности. Расматрањем дела скупштина може добити материјала, да и самог министра позове на одговор, ако види да је неке учињена неправда. На сваки начин скупштине се тиче, да види, како се правда у земљи врши, те да потражи лека против неправде својим путем: било да интерпелише министра зашто поставља и трпи неспособне судије; било да путем предлога тражи преустројство судова; било да тумачи законе који су нејасни или се криво тумаче. Разматрање жалбе увек је важно за народ и народну скупштину, да види како се правда у земљи врши и ако се обично жалитељу не може помоћи против судског решења.

Ако су неки посланици и прекорачавали у својим говорима границе скупштинске власти по данашњем уставу – то је била мањина. И та мањина лако би дошла на право законито земљиште, да јој се ствар просто објаснила. Место тога г.г. министри почели су да оспоравају скупштини саму надлежност да разматра дела жалиоца са стране законитости судских решења. И г. Чумић место да покаже скупштини праве границе њене власти, и то баш до крајњих граница садањег устава, као што се од њега очекивало, устао је да чита скупштинарима устав, да им набраја њихова ограничена права, (што су и они и без њега врло

добро знали), и да им оспорава једно сићушно право разматрање жалби? И то са каквом ватром и жестином, као да је ту реч о бог зна чему. Ту је дошло и „јаничарство“ и „растројство“ и (неизбежни) „стид“ пред Јевропом и т.д.¹¹⁰

Али ова ватрена беседа није учинила ништа друго, но је само увећала раздраженост народних посланика – као што се то могло предвидети. Кад је пала прва „крупна реч“ од посланика Арсе Лукића, да се у народу говори, да касац. суди некако у атар богаташима, – огледало се у скупштини некако опште одобравање од стране народних посланика. Ту већ није могло ништа помоћи позивање г. министра правде на закон, да се не сме нападати у опште неко надлежатељство, већ треба именовати лица и изнети доказе. Тако позивање изазвало је одмах именовање појединих лица и жешћу препирку. Видело се јасно из дебате оно дубоко укоренење неповерење народа у чиновнике и у правичност касационог суда. Може ко узимати у заштиту поједине личности и установе, али нема сумње, да се у нашем народу развило дугачком историјом неповерење и ненавист спрема чиновништва. То није ненавист спрема појединих људи – на против, има појединих чиновника које народ веома поштује, – то је управо ненавист спрема сталеза. Може сваки узимати како му драго, али кад се проучи наша историја, ова мржња на чиновништво, као сталез, са свим је оправдана. Историјски грех лежи на нашем чиновништву и оно мора да одговара и за своје претходнике – до своје „кончине“.¹¹¹

Г.Г. министри као да нису разумели ову историјску чинилицу, па су се упињали само да одрже „пословни ред“ и да заштите „независност судску“. Што се тиче правничких разлога, да је „судска неодговорност“ једино јемством правде, и т.д., – ми то можемо слободно да бацимо на једну гомилу са целим бирократским поретком. Разуме се, људи, који не умеју да замисле друштво без чиновништва, не могу да појме „правду“ без „судске неодговорности“. Али ми знамо поуздано, да се народи на западу *ратосиљају* те правде, која је ујамчена „судском неодговорношћу“ и траже лека против ње у изборним судијама, пороти и контроли над самим највишим судијама. Ми се радујемо, што наш народ са својим патријархалним појмовима не може да се помири ни са „судском неодговорношћу“ као ни са целим бирократским системом, већ тражи да скупштина буде контрола и над правосудством.

Кад господа као: Крстић, Радовић, Пантелић и министар г. Ценић не би разумевали народне појмове о правди и праву скупштинском, – то нас не би изненадило, али нас је заиста изненадило неразумевање г. Чумића, што он у чисто народним појмовима налази подметање и натуравање са стране.

Нас је заиста изненадило да у говору г. Чумића, који је управљен на скупштину чујемо одговоре на новинарске чланке. Очевидно тичу се „Јавности“ оне речи г. министра, како има људи, који „растурују у скупштини“ мисли, да народ (и скупштина) има „сва права“, а да кнез нема никаква права; да то има у земљама које се зову „републике“; да у

нас има кнез врховно (суверенско) право, да га он у неколико „дели са скупштином“ и т.д. За што је то требало г. Чумићу, да напомиње? Да ли да представи народу „републиканце“ – („бунције“ – разуме се), који то „можда“ исповедају или што друго?¹¹²

Што се нас тиче, то нас не ће заплашити, да казујемо народу *сва* она права, која *треба да има*, а којих сада *нема*, па макар г. Чумић сутра одмах позвао своју реч и свој потпис, да ће у Србији бити „слобода исказивања мисли“¹¹³ за његова министровања.

Јавност, бр. 17, од 6. XII 1873.

Господине Уреднице.

У 17-ом броју листа „Јавности“ у уводном чланку каже се између осталог: да сам ја спорио скупштини право расматрати жалбе.

Тако није било. Ја нисам спорио, нити спорим скупштини право, да расматра оне жалбе, које скупштина има право да прима. О праву скупштинском расматрати дозвољене законом жалбе, није ни било питања. На дан пре било је у скупштини мало разговора о томе, да ли је потребно да скупштина сама чита сва акта, или да се ослони на извештај одборски. Но ово је сасвим друга ствар. Друго је има л' скупштина право расматрати и читати акта, а друго је јели потребно, да скупштина мимо одборског извештаја чита акта. Но ја ни у овом разговору нисам учешћа имао.

У осталом, пошто скупштина према члану 103. тачкама 1. 2. 3. 4. 5. пословног реда има право и дужност донети своје одлуке на примљене жалбе и молбе то је њено неоспорно право а и дужности расматрати акта кад се са извештајем одборским незадовољава. О овоме праву скупштине нити је било, нити, по моме држању може бити разговора.

Тако је у ствари.

Ја вас молим, да изволите ово неколико реди ставити у ваш лист, а од ваше правичности надам се, да ће те ово ставити на оно место у листу, где је у поменутом броју реч о мени била.

9. Децембра 1873 год.

У Крагујевцу.

А. Чумић.

КРАГУЈЕВАЦ, 16. ДЕЦЕМБРА.

У 20 бр. овог листа штампао је г. Чумић министар унутр. дела, као неки исправак на уводни чланак у 17 бр. „Јавности“ у коме се критиковао његов први говор у скупштини.¹¹⁴ Поменути чланак у „Јавности“ писао сам ја, према томе како сам говор г. Чумића чуо и схватио у скупштини. За то се исправак тиче непосредно мене, јер се ту у неколико доводи у сумњу да ја нисам схватио предмет дебате и говор г. Чумића. Пошто је сада штампана та дебата,¹¹⁵ као и друга у којој је следовало објашњавање, повлачење и „измирење“, држим да није нужно да доказујем, да сам ја добро разумео и једно и друго и да је моја критика била са свим умесна. Овде ћу само да допуним онај мој чланак, што се тиче круга власти, што је има наша скупштина.

Круг власти народне скупштине садржи се у уставу, а не у закону о пословном реду. Члан 67. устава даје права скупштини да прима молбе и жалбе. Ту се по себи разуме да ће скупштина *расмотрити* молбу или жалбу и донети закључак према своме разматрању. Питање је може ли се скупштинским закључком уништити министарско решење? О томе устав не говори ништа. Нити се скупштини даје то право нити се одузимље у уставу. До душе наши законодавци из периоде Блазнавац – Ристић – Радивојеве¹¹⁶ били су увек вешти, да у споредним законима ишчупају и она ништавна права, која нису могли да урежу у уставу. То је покушано и законом о пословном реду у овом предмету. Али као што рекох права се скупштине садрже у уставу, и устав је сваки пут старији но закон о посл. реду и кад је уставом остављено неко право *неодређено, онда зависи просто од свести и куражи скупштине да то право себи присвоји*. Пређашње владе биле су увек веште у маневрисању, па кад је долазило до таког сукоба, да се скупштинским решењем уништи решење министра, министри су сами грабили и повлачили своја решења ради исправке, само да не би признали на делу да скупштина има то право. (Овде је био случај, где је иза решења министровог било још решење касац. суда, а осим тога и само решење министрово није било незаконито). Питање је било дакле чисто начелно: може ли скупштина уништити решење министра или не? јер *то се садржи у оном скупштинском праву да разматра молбе и жалбе*. И то је право

оспоровао г. Чумић, онаким истим маневром (позивом на закон о пословном реду) као некада г. Радивоје. То је сва ствар.

Оћу још нешто да додам, ма да не иде у главну ствар. Г. Чумић питао је може ли скупштина да погази *закон* и наводио је ужасе који би следовали иза тога, кад би се „закон“ погазио. *Закон* то је нешто двосмислено. Правници обично разуму под законом сву гомилу параграфа, коју су, ма каке законодавне власти, ма кад, издале а нису никада *формално* уништиле. Осим тога закон је скуп оних правних појмова народа или једног друштва – једне државе – у којима се ујамчавају они правни одношаји и осигурава слобода, имање, част и сва права свакога члана, као што народ заиста разуме *правду*. Писани закони, параграфисана правда – по некад садрже у себи праву правду, а по некад баш садрже и бране кривду. По некад законе пишу научењаци, који су своју науку поцрпели ма из каквог прљавог извора, и они у законима не теже да ујамче народну правду, но да утврде нека своја морска „начела“, која је „неко“ у неком ћумезу у неком крају света измислио као „право“. По некад се закони баш пишу у *најгорој намери*, да се поруше и одузму права народу, а да се присвоје нека права власницима и да се власт ових осигура. У тим случајевима закони никад не ујамчавају правду, не ујамчавају слободу, имање, част и све што је човеку мило и свето. У таким случајевима дужност је и врлина сваког појединог човека *газити и рушити* те законе, *свима средствима*. И ако појединац често нема снаге, или не сме да узме таку одговорност моралну на себе, да гази таке законе, народно преставништво и *може и сме, и треба*, да погази мртве формуле закона,¹¹⁷ увек, кад се ради о спасењу, права и правде спрам ма ког од својих чланова.

С. Марковић

Јавност, бр. 23, од 17. XII 1873.

СЛОБОДНА ШТАМПА И ЖАНДАРМЕРИЈА.¹¹⁸

Чујемо поуздано, да је у законодавном одбору огромном већином пропао предлог о закону о штампи. Тако исто дознајемо поуздано, да је финансијски одбор одустао од намере да избрише буџет за жандармерију, пошто је министар унутарњих дела изјавио,¹¹⁹ да је он „нов“ човек у министарству, те да још није увидео непотребност жандармерије, и да ће је сам укинути, кад то увиди.

Ове две чињенице врло су значајне. По њима се види карактер нове владе и њен будући рад. С почетка влада није била „спремна“ за измену закона о штампи; сад није „спремна“ да укине жандармерију. Одбори као што се види усвојили су са свим то правило да поштују владину *неспремност*. Шта ће још скупштина на то рећи, идемо да видимо, али ћемо да кажемо наше мишљење.

Од неколико година на овамо свака нова влада показује једну исту тактику. Најпре се испод руке т.ј. „на поштену реч“ пушта слобода говора и штампе. Разуме се, тада се отпочну нападаји – с разлогом и без разлога – на *пређашњу* владу; уз то се кади тамјан влади која је дошла и обећавају се златна брда народу. Пошто се сврши та парада, наступа време „озбиљног рада“ т.ј. каже се просто пређашњим наивним „лармацијама“ да „кушују“, а влада почиње опет да „ванцира“,¹²⁰ премешта „по потреби службе“, пише расписе и т.д., једном речи почиње се опет „стара песма на нов глас“. А кад који поштен човек увиди, да је био преварен, да се у ствари ништа није изменило, да слобода и правда није осигурана, да народу није ни за лек боље, – тада му се достојанствено одговара: „шта ти хоћеш? теби ни једна влада није добра; хоћеш ваљда ти да седнеш на столицу“. Или: „то су усијане главе. Они хоће сто година у напред да терају. То не иде“. И опет иде по староме.

Кад се променила пређашња влада, ми смо дочекали нову владу с оваком сумњом. Слободна штампа на поштену реч ми смо сматрали да је само играчка дата деци да се проиграју, а у исто време да се дође до прилике да се пређашња влада искрпи. Држали смо, да ће така слобода трајати само дотле, док штампа не почне узимати на решето премудрост нове владе.¹²¹ Наредба војног министра, која се тиче овдашње штампарije и „Јавности“, показује најбоље још сада, докле се простире слобо-

доумље нове владе.¹²² Они су сви слободоумни, али не трпе опозицију; и ако по датој речи не могу да је униште на пречац, *они неће да је узаконе*, а пре свега не допуштају својим потчињеним, да имају своја начела, – где је то могуће разуме се, као што је то у војсци.

Наши читаоци видели су наше досадање држање. Нас се нису тичале ни мало *кабинетске* партије. Ко ће одржати победу: г. Ристић или г. Мариновић? Хоће ли се г. Чумић одржати у новом кабинету или не ће? Како ће проћи „Јоца“, „Панта“, „Жика“ et comr.? Све се то нас није тичало, и о томе просто *нећемо да водимо рачуна*. Ми смо просто изнели, шта ми мислимо да је потребно нашем народу; шта му је потребно *сад, овог тренутка*, да се узакони, ако наш народ хоће свој напредак, *и ако разуме оно што хоће*. Све личности, које су противне нашем мишљењу, ми смо сматрали подједнако као наше начелне противнике, и по нашем схватању *као противнике народног напретка*. Ми смо се поглавито обраћали народу, а у овом тренутку народној скупштини. По могућству старали смо се да народу, народној скупштини објаснимо, шта и како треба да се уреди у нашој отаџбини, па да се народни напредак осигура. То смо до сада радили, па то ћемо и од сада.

Дижући народну скупштину ми просто желимо: да уздигнемо њену важност и њено достојанство; да се не повлаче сви свеснији грађани са биралишта; да не бирају народне посланике капетани, начелници и њихове пришипетље; да се не одричу народног представништва најчеститији грађани, као што је све то до сада бивало. Ми желимо и надамо се, да ће доћи једном време, да ће народна скупштина бити народно представништво не само по форми, но у самој ствари.

Има људи, који нам меарају што бранимо *ову* народну скупштину, која је прошла кроз школу Радивојеву; која је претила батином сваком поштеном браниоцу слободе и напретка народног; која се до јуче клањала свему што је излазило од владе.¹²³ Заиста ми би најмање имали интереса да је бранимо, кад би се тичало само личности, што скупштину састављају, али нас се тиче скупштина као установа, као народно представништво. Ми просто не ћемо слободу, као *милост* владину, већ је тражимо као право народно, и обраћамо се ради тога народу. Хоће ли нас он разумети или не, то зависи од времена. Али ми ћемо дочекати то време.

Данас хоће просто да се исмеје народно представништво; да се исмеју ти „геаци“ и „грмаљи“ (као што веле нека господа) што хоће „слободну штампу“, „одговорност министарску“, „простију управу“ и т.д. јер овамо њихови одбори одбацују слободнију штампу, а примају жандармерију.

Код нас се јавно мњење ствара по буџацима, или се ствара средствима којима се само буџаклије служе – сви ми то добро знамо. Да ли се иде по „механама“, преко „агената“, као што рече министар правде, или се јавно у одборима или скупштини каже: „то је против књаза“, „то књаз жели“ и т.д., то је у ствари мала разлика. Ту се нигде не види: је ли то корисно за народ или не, већ се одмах подмеће личност кнежева.

Може нам се замерити, што оваке приватне говоре, без јасног доказа, износимо на јавност, али шта му драго. Ми волимо да нам се пребаци „недостојанственост“ и „нелојалност“, но страшљивост у заступању народних интереса. Ми држимо да се будаклијским средствима ради и против слободне штампе, и за жандармерију и то јавно кажемо.¹²⁴

Јавност, бр. 23, од 17. XII 1873.

Ову ствар износим на јавност у тој цели, да се свачије право боље поштује и да се само закон врши а не и самовоља.

Крагујевачка новост.

* Јуче је овдашња полицајна власт узела на одговор уредника овог листа и писца Св. Марковића због уводног чланка у бр. 7.; чланка „о закону о штампи“ у бр. 12., уводног чланка у бр. 13.; и чланка „Слободна штампа и жандармерија у бр. 23.

Кратка белешка из листа *Јавност* (бр. 25, од 23. XII 1873), о привођењу и саслушању Светозара Марковића (видети белешку 124)

ЗЕЛЕНАШИ И ЗАКОНСКИ ПРЕДЛОГ О ШЕСТ ДАНА ОРАЊА ЗЕМЉЕ.

У данашњој седници¹²⁵ беше претрес о једном понајважнијем питању, што их је имала скупштина да решава ове године. То је предлог посланика Мите Јовановића, да се сељаку не може продати за дуг шест дана орања земље. Предлог је овај тако важан и решење његово тако тешко и замашно, да ће без сумње бити корисно, да се свачије мишљење о томе чује. То ме побуђује да и ја овим путем кажем моје мишљење, премда нисам никако заинтересована личност у тој ствари, јер нит имам земље, нити новаца под интересом код сељака.

Као што се види из предлога, оће се, да се наш народ осигура, да се у њему не намноже у будуће људи без имања, *бескућници*, који нису у стању ни да издржавају своју породицу, ни да носе државне терете, једном речи: прави несрећници. Али то се оће, као што рекох, за будућност. Тај закон нема повратне силе, као и сви закони. Дугови, којима су зеленаши сада наговарили народ, морају да се плате. За њих мора да се продаје имање свакоме, који је до тог закона задужен. Мислим да се тако разуме начело: „Закон нема повратне силе“. Тај закон не иде дакле на то, да се садањи нараштај спасе од пропасти, која му прети у овом тренутку. А међу тим нашем народу је потребно спасење од зеленаша *сад овог тренутка*. Свако оклевање је штетно, јер оно допушта, да се продају стотинама и хиљадама имања у *бесцење*; допушта, да се стотинама и хиљадама породица начине просјацима. Ту треба брзе сигурне помоћи, а не полутанство и шепртљарење. Скупштина је имала прилике да види данас гомилу од сто и више душа,¹²⁶ представника толико породица којима прети продаја имања сад кроз који дан, а то су само становници 3–4 села из околине јагодинске. А колико *стотина* има таквих села у Србији?

Неки говоре, да се код нас задужују „нерадници“, „битанге“, који неће да раде, него седе и банче по мејанама. У колико сам ја могао да увидим, то говоре или људи којима је прави узрок задуживања зајиста непознат, или људи који дају новце под интерес – зеленаши – па им је у интересу да тако говоре. У ствари једва да ће се наћи *један од хиљаде*, који је задужио своје имање услед банчења и нерадне. Да се разумемо. Ја велим да се човек није задужио и осиромашео с’ тога, што је

наједаред престао да ради, па се пробитанцио. А има хиљадама случајева, да се човек задужио, осиромаша, па тек *после тога* постао нерадник и битанга. Нерадљивост и банчење *већином* је последица сиромаштине, а не обратно.

Узрока задуживања има више: деоба и исплате талова; женидбе и удадбе и други неопходни трошкови, а нарочито *помор стоке и неродне године*. Ја велим да су ти и таки узроци главни, а да су задуживања из лакоумислености у незнатној мањини. (У опште ја никако не мислим да је наш народ „нерадан“ и „лакоумислен“). Обично ови су дугови с почетка доста мали, обично таки, да сваки домаћин рачуна сигурно да их може у *обичној, средњој*, години одужити. Али се деси несрећа те се баш онда нема, кад је човек *већ дужан нешто*. Тако се управо започиње зеленашка борба. Код нас од толико година траје оскудица у новцу у сељачком сталежу, (да се сељак често и за порез задужи), па да се не би имање продало у бесцење, које би опет кредитор (или трговац) купио, сељак је принуђен да урачуна дупли и трипли интерес у главно, да „промени облигацију“ и сад настаје време кад „цванцик рађа дукат“. Тако се у главноме задужио наш сељак.

Поплаве и суше, – „неродне године“ – које су на изменце бивале у нашим најбогатијим крајевима у последње време дотерали су ово стање до крајности. Да се учини крај томе жалосном стању, ја држим да је заиста најбоље и најсигурније средство што га је предложио дописник у „Јавности“ из Јагодине.¹²⁷

Правници обично мисле, да је сваки дуг учињен по личној, слободној, вољи дужника, и по томе сваки је обвезан да свој дуг плати, нити га закон може ослободити од дате обавезе. Дописник из Јагодине, који је и сам правник, навео је правничке разлоге, због којих се дуг зеленашки може не сматрати као правна обавеза. Ту дужник у ствари није примио праву вредност од поверитеља но је само дао обвезу – на суво. Али мени није нужно да тражим такве разлоге, који се само правницима допадају. Има много јачих разлога. Ено кад се намножише ајдуди у неким окрузима, законодавство издаде закон, да се људима руше куће и расељавају читава села, само с тога, да се не би ту могли ајдуди да скривају код јатака.¹²⁸ Није се ту много гледало, који је јатак – који није; закон је ту погазио и личну слободу и право својине, само зарад неке више цели. Ту се погазило право мањине, да се спасе и одржи право већине народа. Нека се тако поступи и са зеленашима и кајишарима у нашим плодним долинама, као што се поступило са ајдудима и јатацима у нашим брдовитим крајевима. То је исти одношај између већине поштених и мањине непоштених људи; па нек се уведу сличне мере. Људи који живе и богате се од народне невоље; којима није ништа продати човеку кућу над главом и истерати га са женом и децом на ледину – ти људи не заслужују штедњу. Наш народ сматра све те људе заиста као непоштене и правни појмови народа неби се ни мало повредили, кад би се против зеленаша поступило *преким* судом. Нек се узакони да сви дугови, који нису заиста примљене вредности, т.ј. сви

зеленашки дугови, не вреде; а тако исто нек се узакони, да те дугове суди порота. *Нек порота пресуди који је дуг зеленашки, па нек се уништи.*

Ово је мера нужна и само би она могла у ствари помоћи нашем народу, који се задужио код зеленаша и кајишара. Кад би се ово узаконило, онда је предлог Мите Јовановића са свим не важан.¹²⁹ То ћу одма доказати.

Кад се узакони да сељак не може ни сам да прода 6 дана орања земље, нити да му их други прода, па ни род са њих, онда се у Србији установљава неки *особити облик својине, неко особито право*, којим се сваки српски сељак осигурава убудуће, да има по 6 дана орања земље и то *најмање*. Кад би то заиста било тако, ја би први рекао: ништа боље него то; нек се то само осигура, па је наше благостање за навек осигурано. Сви разлози, који су од неких противника наведени, као: да се тим потири лична слобода; да се ограничава право својине и да се побија кредит народу – не вреде ништа. Лична је слобода човеку тим већа, што је он имућнији и образованији и по томе све установе, које увеличавају имућност и олакшавају образовање – увеличавају и личну слободу. Ако би закон о 6 дана орања постигао ово двоје, а на то се иде, онда се тим законом „лична слобода“ увеличава. Правничка лична слобода. Као што ју је исказао у скуп. г. Пироћанац – то је машта, управо: *ништа*.¹³⁰ Што се тиче другог разлога, да се тиме ограничава право својине – тај је разлог веома споран. Својина земље¹³¹ разликује се од својине других предмета, које је човек сам израдио или купио – прибавио – у размену за свој рад. Земљу нико није зарадио т.ј. створио. Она је *заваћена* и човек на њу има толико права, у колико је у њу уложио свој рад. Рад се дакле поштује и у својини земље. Но то је „теорисање“. У пракси својина земље код разних народа врло је различита. Код Енглеза, земља припада племићима – лордовима, и не дели се никако већ прелази увек с оца на најстаријег сина, или на најстаријег члана породице. Народ земљоделски управо нема земље. У руској општини сва земља припада општини, она се дели према броју душа на сваку породицу и према томе се у њој разрезају порез; на 5, 10 или 15 година земља се дели из нова, при том се пази, да се сваком да по могућству земља, коју је пређе имао с одбитком или додатком, према броју душа; а негде даје се и накнада, ако је који нешто уложио у земљу, што ће прећи другоме у тал при новој деоби. У војеној граници у Аустрији, док се граница није укинула, земља је припадала породичним задругама па нити се могла продавати коме, осим земљоделцу граничару и то по пристанку целе задруге, нити се могла делити. То су ради примера три облика својине које се разликују од наше, а има их сијасет других. Говорити дакле, да се таким законом ограничава „право својине“, ако се земља до извесних граница не може да продаје нема никакво смисла. То зависи од народних *правних* појмова, а ови се стварају из саме народне потребе и увиђавности. Трећи је разлог најништавнији. Њега обично употребљују само трговци. Ако народ има земљу и руке, он ће

лако наћи кредита. Ту се лако могу образовати „дружине за узајамно кредитирање“, ту су општинске, среске и окружне касе (или „штедионице“), у опште, има ту сијасет начина да се нађе довољан кредит свакоме поштеном човеку и у случају нужде и у случају потребе за какав рад и куповину.

Главни разлози, које сам у скупштини чуо¹³² против овог закона, по мом мишљењу, не вреде ништа. Па опет ја држим да онај закон неће осигурати народу благостање – у будућности, разуме се, јер се њиме баш хоће да осигура будућност. Породице се множе у са свим различитом броју, а свака породица од 4 – 5 душа, кад подели 6 – 8 плугова земље – шта добија? готово ништа. Овај закон никако нема у виду *деобу* земље. И тај недостатак, који *сву његову вредност уништава*, није приметио нико од говорника! По самим природним законима човековим неке се породице множе, а неке се смањују. Услед тога бива, да се простим законом наследства у појединим рукама земља прикупља, а код других се распарчава и исчезава. Кад не би било никаквог узрока, који ствара бескућнике (а има их више) једина сила наследства довољна је, да се за неколико колена створи гомила бескућника и неколико богаташа. При подели 5 – 6 дана орања на 2 – 3 члана породице нико нема земље довољно, сви морају да надниче другом или да батаљују земљорадњу, и да се лађају другог чега. На тај начин се образује бескућништво, *по нужди*, у свима земљама, где је усвојено исто начело својине, као и код нас.

Осим овог разлога, који показује, да је закон о 6 дана орања – *ништаван*, има други чисто пољо-привредних услова. Да би се подигла земљорадња, ваља ићи на то, да се распарчана земља прикупља; да свака породична задруга добија земљу по могућству у једном комаду, да се земље у опште деле по неком научном правилу, како ће највише производа донети. А овај закон управо томе стаје на пут, јер задржава ову данашњу распарчаност где је једном земља у неколико комадића, често на 1 – 2 часа растојања, и где су ливаде, оранице и т.д. распоређене већином по нужди, без икаквог обзира на својство земље и научне захтеве земљорадње.

Овај закон једва да би осигурао од бескућништва и само прво колено. А одма у другом и трећем колону услед саме деобе по наследствоу, он би био ништаван. За будућност – *он не вреди ништа*. У садашњости, и у првом колону он би произвео сијасет спорова, кад се стане земља продавати за ове дугове, који сада постоје или за које би се задужио сељак, који има више од 6 дана. Ту ће бити свађе, преваре, подмићивања – све за лажну оцену и поделу земље. Он ће створити сијасет спорова и парница при деобама и још ће већма понизити и оковати женске чланове породице, што је од грдне штете за напредак. У опште такав закон аснио би врло мало, а донео би грдне штете – као и сви *полутански* закони.

Ако би се тим законом ишло на то, да се садашњем задуженом народу не прода по 6 дана орања за рачун зеленаша, онда би се он још могао оправдати као једна привремена мера. Али ако већ оће наша ин-

телигенција да утиче на развитак правних појмова о својини земље код народа, онда ваља изнети нешто боље за будуће нараштаје. Треба наћи услове и да се не стварају бескућници, и да се земља групира, као што захтева наука о пољској привреди. По моме личном мишљењу за будућност, за наше околности, најбоља је *руска општинска својина земље*.

Али ја држим, да се закони, који хоће да даду неки сталан основ за будућност народа не могу правити, ни по чијем личном мишљењу, то треба да је израз *народних правних појмова*. И с тога гледишта треба одбацити закон о 6 дана орања.¹³³ Ваља оставити самом народу, да се промисли о том предмету, да се посаветује и искаже своје мишљење на зборовима општинским, на скупштинама среским или окружним. Ја држим да окружна и општинска самоуправа треба да дође пре оваког закона, који мења начело својине. А против зеленаша ваља издати особити закон, као што сам већ казао.¹³⁴

У Крагујевцу, 9. Децембра.

Светозар Марковић

Јавност, бр. 20, од 12. XII 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 20. ДЕКЕМБРА.

У прошлом броју штампан је допис из Шапца од редовног дописника „Јавности“¹³⁵ у коме се говори о познатом предмету, који сада занима све мислеће људе у Србији. Дописник, с којим се ја иначе у многим мислима слажем, разилази се са мношвом у овом предмету. Ствар је заиста врло тешка, па мора бити и врло спорна. То показују врло различита мишљења у скупштини и у штампи. Предлог посланика Мите Јовановића постао је закон и ја ћу другом приликом говорити о том закону.¹³⁶ Овде ћу да одговорим укратко на две главне тачке дописнику из Шапца.

Прва се тачка тиче постојећих зеленашких дугова. Ја сам одлучно за то, да се постојећи зеленашки дугови *потру*, да се *не плате*. Дописник у овој тачци усваја са свим правично (параграфијско) западњачко гледиште, које он иначе разложно мрзи и обара, па сматра дугове зеленашке као слободне уговоре, као слободну куповину и продају, и с тога је да се они плате. Кад човек не може да заради, он мора да се задужи. Доста то, да је он *принуђен* да прави уговор да за 50 дук. плати 150 за годину дана. Зеленаши нису криви, вели дописник – а зар је онај вредни радник крив, што је година била неродна, што је била поплава или му стока поцркала и што су имања у опште пала у вредности? Дописник вели: криве су власти од 30 година на овамо. Ама на тај начин као што дописник умује могу се и власти оправдати. Ко је крив што су власти биле такве какве су биле? Очевидно онај народ, неук, суров, из чије су средине поникле ма чијим наговором, и који их је признавао и трпео. (И после: обично трговци и газде постали су власници, а многи од власника били су и данас су у реду интересчија и зеленаша – неки непосредно, а неки преко трговца.) На тај начин може се оправдати свако зло и свако неваљалство у друштву, јер све пониче услед оних услова, који у друштву постоје. Ту је онда *ђаво крив*. Али тако се не умује кад се хоће неко зло да уништи. Ја држим, да су они земљорадници, који су се задужили, вреднији, раднији, бољи и у опште кориснији за цео народ, но они зеленаши, којима су се задужили, међу којима има и таквих људи, као што рече посланик Срећковић,¹³⁷ који би живе продавали, само кад би смели. Држим да је тврђе право својине човека који га је прибавио ралом и мотиком, но онога који га је прибавио

туђом нуждом и муком. Право је да сваки има оно што је зарадио, а ако је који ма у каквој нужди изгубио то право, цео народ треба да се стара да му се то поврати. Било то политично право или право својине – то је све једно. Ја сматрам као знак велике покварености моралне т.ј. као знак изопачених појмова о правди и поштењу у нашим образованим круговима, што се сви старају како да оним зеленашима не пропадну оних 100 што су на 50 узели сувишка, а не старају се обратно како да радним људима не пропадне њихова мучна зарада. Сви су ти пројекти, да се зеленашима плате до ижице њихови дугови па макар за 15 – 20 година, у основи неморални. За што да плаћа, кад није ништа примио? Друга је ствар: може ли с поротом одвојити дуг зеленашки од поштеног дуга? Ја држим да може. Само онда нема смисла позивати се на облигације. Ја кад велим да суди порота, велим да не суди по облигацијама, већ по свим доказима које порота може да прибави, а разуме се и по души. Код нас се познају у сваком крају сви зеленаши у главу, а знаду комшије и познаници за сваки дуг: кад је постао, колики је био и како је растао. То би се све могло пронаћи, само кад се хоће.

Али ово је насилна мера. А зашто да се не одобри насилна мера против најбездушнијих, најнераднијих, најшкодљивијих људи у земљи? (Ја сам навео ради упоређења, како су власти насилно врећале право личности, кад су ушоравали села.¹³⁸ – То је само пример, а није основ за економску и социјалну реформу, као што вели дописник из Шапца.) На послетку ако ова вера: поротно суђење за зеленаше – није добра, нек се тражи друга, али то није разлог, да се одма измишља начин, како да се зеленашима плати.

Друга се тачка тиче општинске својине или велике задруге. Ја нисам казао, да се то узакони, него сам баш нарочито казао, да је то моје лично мишљење, а да законе не треба правити ни по чијем личном мишљењу, већ по правним појмовима народа. Него ја сам казао да ако се народ ослободи данашњих зеленашких дугова, та ствар није хитна. Ако се оствари самоуправа т.ј. мала и велика општина, као што је предлаже дописник из Шапца, онда ће се за 10 – 15 година распространити у нашем народу толико знања о пољској привреди, толико свести и поштења, да ће он (сав или огромном већином) увидети, да му је просто с економског гледишта корисно усвојити велику задругу. То је моје мишљење, а зашто тако мислим разложићу на другом месту. На сваки начин држим да ће онај нараштај, који после 10 – 15 година буде седео у нашим среским, окружним и народним скупштинама бити много паметнији и поштенији од нас, па ће умети боље да уреди своје економске одношаје, па није нужно да му их ми сада уређујемо.

Јавност, бр. 25, од 23. XII 1873.

КРАГУЈЕВАЦ, 27. ДЕКЕМБРА.

У 281. бр. званичних новина напечатан је један журан рапорт в. министра, којим се капетан артиљ. г. Сава Грујић отпушта из државне службе. Обично се у нас војнички рапорти нису штампали до сада, али в. министар је нашао за нужно, да баш овај извештај штампа и то тако хитно, да је он 23. ов. мес. потписан у Крагујевцу, а 24. већ штампан у Београду. Због чега је била нужна така хитња, не унемо да разјаснимо, али у њему се садржи пуно неправедног и безобзирног нападања на „Јавност“, што по дужности морамо да одбијемо од себе.¹³⁹

Вели се да „Јавност“ „систематично напада непријатељски све што постоји у земљи, не искључујући из овог нападања ни народно представништво, на саму личност владаочеву и његова уставна права“ и да „јавно проповеда да је највећа врлина грађанства газити законити поредак у земљи“.¹⁴⁰

Кад би све ово, или бар што год, било истинито, г. министар каже о „Јавности“, то би сачињавало у најмању руку преступ; а кад неко са свим неосновано јавно напада на другог као преступника, онда је он сам клеветник и преступник пред законима – па ма то био и војни министар.

Шта је истинито у тврђењу г. министра?

Шта смо ми нападали у нашој земљи? Нападали смо нашу заплетену, скупу и штетну административну управу, за коју је и народна скупштина изрекла своју осуду, и казивали смо, како би се другим устројством постигла јевтинија и боља управа; нападали смо нашу скупу параграфску правду, коју је народ толико пута осуђивао на скупштинама још од 1848. г. на Петровској скупштини па до садање, а казивали смо како да се брже, лакше, јевтиније и праведније суди; нападали смо на зеленаше – јер желимо да се народ избави од презадужености; нападали смо на крађе и злоупотребе појединих власника, јер желимо, да се кривци казне и да тога више не буде. Је ли то *непријатељски* нападај на све што у земљи постоји? Је ли то наша кривица, што бранимо народ и што износимо оне установе народу, које су по нашем мишљењу корисније но ове данас? Ако има што друго у „Јавности“, што се у нашој земљи систематично напада, нек нам се каже; – ми заиста налазимо, да тога нема.

Ми смо говорили о народном представништву с највећим поштовањем. Пребацивали смо влади и владиним посланицима онда, кад су они сметали народу, да своје жеље и потребе искаже кнезу; даље ми смо сматрали као зло, што у народну скупштину долазе чланови, које народ није изабрао и говорили смо (и опет ћемо говорити) да то не буде, већ да се измени у самом уставу. Је ли то нападај на народно представништво? Још смо желели, да полиција не утиче на изборе, да народ долази на биралиште у много већем броју, да се најчеститији грађани не одричу послаништва, што је све пређе бивало. Је ли то „непријатељско нападање“ на народно представништво? А шта смо друго говорили осим тога што би се могло узети као нападај? – У осталом јесмо ли ми први и једини, који водимо такве разговоре? Зар није до сада о свему томе и још о многим чему било разговора и по другим јавним листовима, а још више у толиким народним скупштинама? Хоће ли се сви ти људи и они који ће у будуће то – рецимо у скупштини – предлагати, сматрати као систематички нападачи и непријатељи кнеза и народа? Ми ништа друго не бисмо желели, но кад би могло бити да сама скупштина изрече своје мишљење: јесмо ли се спрам ње показивали као нападачи или са свим обратно.

О личности владоца није било никад ни речи у „Јавности“; то је просто или неразумевање г. министра шта је „личност“, а шта *установа*, или је намерно извртање наших речи.

Уставна права владоца долазе у *Устав*, а устав подлежи критици, као и сви други закони земаљски. Критикујући устав ми смо заступали права народа и његову законодавну власт, а *то ћемо радити и у будуће*, јер смо потпуно уверени, да *то по нашим позитивним законима није кажњиво дело*, баш и да нема оне изјаве нове владе, којом се допушта „слобода мисли“ и „критика“.

Што се тиче последњег окривљивања да „Јавност“ јавно проповеда, да је највећа грђанска врлина газити законе – то је проста измишљотина г. министра. О томе се може сваки уверити, који узме да прочита 23. бр. „Јавности“, на који се ту циља. Тамо се говори чисто теоријски, да не стоји тврђење оних „легитимиста“ (тако да назовемо оне формалисте у параграфима законским), који наводе одмах ужасне последице, ако се погази мртва форма *рђавог закона*, да *се спасе правда и жив човек*. Повод је томе био, што су баш неки у скупштини преступили закон, који забрањује, да се напада неко „надлежатељство“ укупно, већ да се именују лица и дела. Тај је закон очевидно *рђав* и противан интересима народа и баш су га *сви* скупштинари *погазили*, ма да је министар правде протествовао и претио законом; – па какве су *рђаве* последице произишле од тога „гажења закона?“ Баш никакве; но на против биће добрих последица. Скупштина је преко реда и закона изрекла да „касација не суди право“; судије из касације морају да се бране пред јавним мњењем, а у будуће и они и министар правде пазиће сигурно још боље на праведно суђење но до сада.

Тај је случај у скупштини управо био повод оном теоријском разговору у „Јавности“. Разуме се, оним разлагањем иде се начелно даље од појединих ситних случајева; оправдава се гажење уопште *рђавих* закона, који се у *злој намери* издају, да *гъече народ*, да *му шкоде* и да *га упропасте*. За што је г. министар изоставио такав јасан смисао, а *подметнуо* други као да се ту у опште проповеда гажење „законитог поретка“? А да се у горе споменутим случајевима мора оправдати гажење закона, сигурно ће се и сам г. министар сагласити. Ми бисмо могли навести сијасет таквих случајева из историје разних народа; али довољно је ради разјашњења саме ствари да наведемо само два, који су из живота српског народа.

1. Кад је Аустрија хтела да уведе војни закон у Боци, Бокези су устали на оружје и очевидно *погазили законити поредак* у аустријској држави.¹⁴¹ Сматра ли г. министар те Бокезе као злочинце и разбојнике, као што их сматрају бечке Швабе и Чивути, или их сматра као јунаке и најпоштеније људе, као што их сматра цео српски народ?

2. Кад је турским хатишерифом народна скупштина избачена из реда државних установа, а влада Кара-Ђорђевића није хтела да је сазива, било је много српских грађана, који су „газили закон“ и испод руке позивали народ, да још једном „изиђе на Врачар“.¹⁴² Кад је на послетку влада била *принуђена народним незадовољством* да сазове скупштину, скупштина је против постојећег закона поднела оставку тадашњем кнезу. Желели бисмо да знамо: сматра ли г. министар оне људе, који су позивали народ „на Врачар“ и оне скупштинаре од 1858. г. као *преступнике* закона и *неваљале* људе, или као људе са „највећим грађанским врлинама“?

Ми смо се задржали око овог предмета више но што је било може бити потребно; али смо хтели да примерима објаснимо онај теоријски говор, да нам се по будућима не пришивају својевољна тумачења.

Управо свршили смо све, што се нас непосредно тиче. Али има неких ствари у рапорту, о којима морамо по дужности грађанској да говоримо, ма да се нас непосредно не тичу.

Г. министар ставља у грех г. Сави Грујићу између осталог и то, што се „за постигнуће својих идеја позивао на притисак *одоздо*“.

Шта значи ово „одоздо“?

Сваки који пише нешто у намери, да оно, што налази да је добро, *постане закон*, жели – разуме се – да обавести свакога, који је „позван“ да прави законе, а разуме се и народну скупштину. Зар је јавна радња, обавештавање јавног мњења путем штампе, – *агитација*? Зар је народ и народна скупштина *одоздо*, а г. војни министар и влада *одозго*? И ако је по данашњим позитивним законима то у неколико истина, г. министар бар из пристојности не би требало да то напомиње српском народу и народној скупштини.

Још нешто. Г. министар вели, да му је дужност старати се да очува војску „да не дође у тако стање да у часовима, кад би требала *ред* (!)¹⁴³ да брани, она буде маса неоружаних људи од нереда и незаконија“.

Шта то значи?

Тако је говорио Наполеон III., који је насиљем дошао на престо и против кога је била маса незадовољног народа. Он је морао спремати војску у таком духу, да буде готова у свако доба да *бије* народ, те да брани „ред“ т.ј. његову насилничку владавину. Каква је нужда нагонила г. министра, да замишља такво стање у Србији и да такву улогу одређује српској војсци? Зар је у Србији такав одношај између владоца и народа? Зар у Србији може наступити такво стање, да стајаћа војска пуца на своју рођену браћу, да брани „ред“? Да ли је г. министар промислио о значењу својих речи, кад их је пустио у штампу.

Ми држимо, да тако стање не може никад наступити у Србији. По томе налазимо, да је са свим други задатак наше војске, а не да се спрема да брани „ред“ у земљи, где нико не прети реду. Задатак је српској војсци, да заједно с околном браћом *извојује српско ослобођење*. За ту цель треба да је спремна наша војска и да се спрема, а не за оно што вели г. министар. Или је тиме хтео г. министар, да оправда свој поступак, што је на основу неистинитог рапорта лишио чина једног од најчестијих и најспособнијих официра,¹⁴⁴ који се неуморно трудио и ван своје званичне дужности, да припомогне да се српска војска што боље и што пре спреми за борбу са спољним непријатељем?

Не знамо, шта је хтео г. војни министар, али толико знамо поуздано, да је он овим својим поступком изазвао опште негодовање у свију свесних грађана.

Јавност, бр. 27, од 29. XII 1873.

Наредба.

Потписати началник окр. крагујевачког, у смислу члана 6. закона о штампи од 23 Октобра 1871 године, одредио је I. класе писара началства окр. Крагујевачког, г. Светозара М. Миљковића, да новине, повремене списе и књиге од штампара прима и прописна уверења издаје, као и да све ово врши, што је нужно по томе закону.

Јавља се ово коме треба да зна.

Број 24.151	началник округа
11. Новембра 1873.	Крагујевачког
Крагујевац	Н. Ђорђевић.

Крагујевачка новост.

* Јуче је у 3 часа по подне капетан Сава Грујић управитељ војне фабрике „у интересу државне службе отпуштен из државне службе“. Узрок је томе што је г. Сава Грујић био неко време председник управног одбора друштвене штампарије, која издаје лист „Јавност“ и што је у 20 бр. овог листа штампан његов оглас: „Војне организације Србије“. г. Сава Грујић познат је не само као један између најспособнијих официра у својој струци, него је у опште познат као један од најваљанијих и највреднијих радина, где год се радило за народни напредак. Сви искрени пријатељи српског ослобођења сажаљевају што је српска војно-техничка спрема претрпела овај губитак, који се у нашој земљи, тако оскудној са стручно образованим својим синовима, тешко даје накнадити.

Две чести из листа *Јавност*. прва *Наредба* (из бр. 3. од 14. I 1873) началника Округа крагујевачког којом одређује службеника „да врши што је нужно ... по закону“. и друга: *Крагујевачка новост* (из бр. 26. од 25. XII 1873) којом се јавност обавештава да је Сава Грујић „у интересу државне службе отпуштен из државне службе“.

ОГЛАСИ.

НАШИМ ЧИТАОЦИМА.

У ЧАЧКУ прима претплату и уписнике на лист „Јавност“ г. Стева Шумкарац.

У СВИЛАЈНИЦУ прима претплату и уписнике г. Хаџи-Манојловић;

У МИЛАНОВЦУ горњем г. Живојин Попавић.

У БУШРИЈИ прима претплату и уписнике г. Тутуновић правозаступник;

У ПОЖАРЕВИЦУ г. Марко Вуичић правозаступник;

У СМЕДЕРЕВУ г. Свет. Спасић књижар;

У БЕОГРАДУ г. Ђока Лазаровић надзорник читаонице.

У ЈАГОДИНИ г. Таса Ђикић трговац;

У ЗАЈЕЧАРУ г. Милосав Николић — јагодинац — трговац;

У ВАЉЕВУ г. Тасо Стојановић учитељ цртања у ваљевској реалци;

У ПАРАЋИН г. Зака Петковић.

У овим местима од наших уписника који нису на ново претплатили умољавају се да плате поменутој господи.

АДМИН. „ЈАВНОСТИ.“

Новим уписницима.

Јављамо да се претплата у будуће прима од 1. Јануара 1874 године и да првих бројева више немамо. Од нове године започињемо лист са првим бројем. Молимо све досадање уписнике, да нас извине за досадању неуредну експедицију. У будуће стараћемо се за највећу тачност. До сада је сва штампаријска радња била нова и неуређена, па с тога ни излажење листа ни експедиција није могла бити тачнија.

АДМ. „ЈАВНОСТИ.“

КРАГУЈЕВАЦ, 31. ДЕКЕМБРА.

Већ је суморно „време“ код нас драги читаоче. Лепи „медени месец“ прошао је брзо као сан.¹⁴⁵ Место слободе долази – полиција.¹⁴⁶

О чему би имали да говоримо на измаку нове године? То је врло тешко исказати. Ми нисмо навикли на особити углађени новинарски говор, којим се све лепо уташка, углади; улепша, па пусти у свет. Ми не умемо да називљемо непоштење – „необавештењем“; самовољу и насиље – „старањем за одржање слободе и реда“; превару – „државничком увиђавношћу“; безобразлук – даровитошћу и т.д. А кад то не умемо, онда нама и не приличи да критикујемо ничији рад у течају ове, блажене успомене, 1873. године.

Најбоље и најпростије рећи: код нас је све лепо и добро, добро је од памтивека па до сада; добро је било под Николом Христићем, добро је било под намесништвом, добро је било под пролетњом владом Ристићевом – па зашто не би било и сад добро?¹⁴⁷ То само људи могу за инат да говоре, а српском народу било је увек добро као и пре; или пре као и сад. Па зар то није доста? Ако ли што треба мало „поправити“ мало „дотерати“, као што би рекао ваљевски посланик, онда је најбоље: „дати влади на оцену“.

То је узрок, што се уздржавамо од сваке критике, само ћемо укратко испричати нашим читаоцима крагујевачке новости са скупштине, које ће их сигурно обрадовати на нову годину.

Скупштинари изморени дугим радом траже непрестано отпусте и ови им се непрестано дају, тако, да се једва могу држати састанци, јер за држање састанака треба најмање 3/4 свију чланова. Узгред буди речено, г. Никола Крстић предложио је ђенијалан план, да се сваки посланик, који тражи одсуство до свршетка скупш. радње, сматра као да није члан. На тај начин биће мање чланова и мање ће требати за 3/4 које су нужне. (Очевидно тим путем може се доћи, да остане сам г. Крстић¹⁴⁸ не 3/4 већ цела скупштина па ће бар решавати једногласно. Да ли је то против устава, то је друга ствар.)

Отезање скупштинског рада сломило је скоро са свим ватрену заузимљивост скупштинара, која се показа у први мах, при почетку скупштинске радње. Питање о давању Бели-Марковића под суд отегло се бесконачно. Питање о прегледању државне касе, што је у почетку

Два огласа из листа *Јавност*, први (из бр. 31, од 15. III 1874) којим се обавештавају читаоци код кога се и где може извршити претплата на лист, и други (из бр. 1, од 2. I 1874) којим се обавештава да првих бројева из 1873. године више нема

било потегнуто, као да се више неће ни потезати, – заспало је. Питање о сењском мајдану као да се још није ни родило. Свеопшти умор завладо је свима. Никоме није пријатно да се „узалуд свађа“. А баш у таком мртвачком, несносном расположењу и при такој ослабљеној бројној снази скупштине долази буџет, долазе најважнији закони: о регалу и троншарини, о штампи, о општини, о рекрутацији, а може бити и други.

Како ће проћи сви ти закони, то читаоци могу сами погађати. То им може бити лепа забава за нову годину.¹⁴⁹

Јавност, бр. 28, од 31. XII 1873.

НА НОВО ЛЕТО.

Јучерања седница у скупштини¹⁵⁰ без сумње је једна од најважнијих од како је устава и скупштине. Управо две су ствари које чине њену важност: закон о штампи, који је изазвао дебату од неколико часова – пре и после подне – и распуштање ове скупштине а сазивање ванредне од истих посланика – што је трајало свега пет минута. Да кажемо по реду шта је било.

Известилац г. Крстић прочитао је најпре извештај законодавног одбора (ваља знати да је закон о штампи претресен у закон. одбору још пре 15 дана, а сво остало време г. Крстић ... ваља да је писао свој извештај) по коме сви чланови осим двојице (Ковановића и Радовића) *одбацују са свим* предлог 38 посланика о штампи.¹⁵¹ Г. Крстић и овом приликом као и свагда, показао се као бездушан параграфлија. Његов је извештај сав написан с том предпоставком, да тамо негде има гомила зликоваца, које само полицајска узда држи, да не окупе грдити све на свету: породицу, веру, књаза – и небо и земљу; који ће одма дизати буне, „тровати свет“ и уопште радити што се може замислити најгоре и најцрње. *Ниједна* светла и узвишена мисао о штампи није нашла места у његовом извештају. Г. Крстић не може да замисли да има људи на свету, који заиста воле истину и воле – људе и који траже слободу свима – јер желе срећу свакоме. Г. Крстић просто неће да мисли о људима који хоће да говоре поштено, по својој памети, и који траже слободу за то, да могу говорити слободно оно, што држе да је поштено. Он почиње да говори о злочинцима и зликовцима и с њима свршује. Он не говори као известилац, већ као *тужилац*.

Србију су доста усређавали правници и философи кечкеметске и шарошпаточке школе,¹⁵² али овом приликом они су показали најпотпуније своју моралну пустоћу, своје грубо незнање, управо своју варварску – *маџарску* – необразованост.

Ми не ћемо ништа даље да говоримо ни о извештају, ни о г. Крстићу само би желели да сваки од наших читалаца добије да прочита стенографске белешке (из Српск. Новина) овог знаменитог извештаја.¹⁵³

У скупштини, као што се видело одма из дебате, огромна већина скупштинара била је против одбора, а за слободну штампу. Узалуд су г. Анта Пантић и г. Ђока Пантелић порицали своје потписе на предлогу г. Каљевића и бранили извештај одборски. Скупштина је с негодовањем

одбацила њихове нападаје и јасно изразила своје презирање људима, – нарочито од интелигенције, као што је г. Пантелић – који своје подписе поричу. Значајно је да су скоро *сви сељаци* били за слободну штампу, па готово и варошани, осим премудрог Касијана, који је и овом приликом изнео своју *смиреност пред владом* на видик, и још неколицине. Владици посланици, осим госп. Срећковића,¹⁵⁴ који је оштром сатиrom изложио г. извештача подсмеју целе скупштине, и још 2 – 3, – сви су *ћутали*.

Значајно је, да је г. Чумић ћутао такође за сво време дебатована. Ми искрено жалимо, што г. Чумић није на клупи посланичкој, већ је седио на столици министарској. На овом месту може човек са неколико часова ћутања у одсудном тренутку, да уништи сав свој добар глас, што га је стекао за неколико година *говора*.

Једва пред свршетак дебате изрече влада своје мишљење устима г. Мариновића: „*влада не налази за нужно да мења закон о штампи*“. То је све. Као што ће се читаоци сетити, то је оно што смо ми напред знали и казали.¹⁵⁵ Влада је „расположена“ да се слободније пише и под овим законом и до сада се „нико није на њу потужио“ (осим оних које полиција сваки час потрза за „слободну критику“, и оних који губе службу због једног књижевног огласа), а за у будуће – како да бог.¹⁵⁶

На свршетку дебате г. Каљевић узнео предлог, да измени неке чланке, према мишљењу већине скупштинара, које се у дебати огледаше, па да га за 2 – 3 дана поднесе на ново скупштини. Г. Мариновић потврди одмах, да је то тачно по пословном реду, а после три минута прочита два указа кнежева: први којим се ова скупштина распушта, почем је њен рок на свршетку године протекао; и други, којим се *исти* скупштинари позивљу да саставе нову ванредну скупштину – после једног дана.¹⁵⁷

Скупштинари су били изненађени, као и сва публика, али – тако је и никако другчије.

Наши читаоци видели су већ из прошлог броја „Јавности“ да смо ми прорицали овакав свршетак овогодишњем скупштинском раду.¹⁵⁸ Наше пророчанство испунило се много пре и много горе, но што смо га ми замишљали. Сви они предлози, што их посланици обећаше поднети у адреси: о простијој управи и суђењу, о министарској одговорности, о уређењу општина и слободној штампи – пропадоше без гласа. Ствар Бели-Марковића оста несвршена.¹⁵⁹ Узнемиреност народа због крађа и злоупотреба с народним имањем – оста неутишана.

Зашто је то све било нужно? Зашто је г. министар унутрашњих дела предложио, а министарски савет саветовао кнезу, да ванредну скупштину ограничи само на неке предмете? Зар се није могла скупштина сазвати као и сада, па да сврши *све недовршене послове*?

Ми нећемо још да одговарамо на ова питања, док не чујемо шта ће скупштина на то рећи.¹⁶⁰

Јавност, бр. 1, од 2. I 1874.

„ЗАКОН О НАРОДНОМ БЛАГОСТАЊУ“.

Тако је хтео г. Кара-Марковић да назове закон,¹⁶¹ по коме се сељаку осигурава пет дана орања и кућа с плацем. И ако скупштина није усвојила овај назив, она сам закон сматра као закон о благостању земљорадника т.ј. највећег дела нашег народа.

Ми смо још пређе напоменули, да ћемо опширније говорити¹⁶² о практичној вредности овог закона, али пре свега да обратимо пажњу на једну главну страну његову. Овим законом, ма каква била његова вредност, српско законодавство изрекло је једну огромну мисао; казало је: *шта је то држава*.

Држава није глобација, што само узимље глобу и арач од народа. То је азијатски појам о држави и он се данас одржао у Јевропи само код Турака. Држава није само чувар „поретка“, – (т.ј. жандар, полиција, суд), који само хвата преступнике и казни кривце, и оставља у том „поретку“, или у том „непоретку“, као што рече г. Мита Јовановић – да милијуни људи скапавају у сиротињи и глупости.¹⁶³ То је појам савремене јевропске државе, коју сви поштени и научени људи осуђују, а против које устају милијуни једног, сиротног, угњетеног народа. По појмовима српске народне скупштине држава је једна огромна задруга у којој су сви чланови народа задругари; главна је брига свој задрузи, да се брине како ће сваки појединце бити имућан и слободан – *срећан*. Српска скупштина, хоће да *најпре* треба сваки да има леба, да има своју кућу, па ће бити слободан, поштен и користан за цео народ. Српска скупштина оће баш као скуп задругара да уређује из основа *економске одношаје народа, да уређује својину* – што се на западу Јевропе сматра као самртни грех, као нападај на личност, имовину, слободу и т.д.¹⁶⁴

Ово право скупштине развио је дивно г. Мита Јовановић, предлагач истог закона: „Мени се чини, вели он,¹⁶⁵ да мањина одборска сматра позив скупштине врло уско. Она сматра са гледишта апстрактног – правничког. А смемо ли ми законодавци да се обзиремо само на правничко гледиште? Ја мислим да ми треба да се обзиремо и на морал, веру и потребе економске. С тога гледишта треба ми да издајемо законе. Законодавство се брине и за будућност и за то треба да пазимо на економске потребе. Мањина схваћа право личне сопствености врло једнострано,

с гледишта индивидуализма – ради шта хоћеш. То је начело до тога довело, да су људи постали груби себичњаци. Једни су постали неизмерно богати, а други цркавају од глади. Поједини бринули су се да томе стану на пут с уједињеном снагом и тако се развио социјализам. Но то се није могло даље ширити, јер им државе не дадоше довољно слободе и појави се грдни комунизам. И код нас се почео тај индивидуализам јако да распростире и закони су томе помогли. Последице су тога грдне парнице, грдни дугови и зла, падање имања у бесцење, изгубљено поверење. То је знак да је тај индивидуализам на нас штетно дејствовао“.

Да г. Мита није познат као председник суда и врло законит човек, би с места повикали на њега са извесне стране да је он прикривени „комунац“. У ствари г. Мита спада у ред оних српских чиновника, који се својим образовањем нису отуђили од народа, и то оправдава оно свеопште поштовање и поверење што га он ужива у народа. Разумевајући патње и потребе народне, он је строго осудио ону разједињеност и себичност на западу, која је јавни извор свију зала. Скупштина је усвојила гледиште и разлоге г. Јовановића и изрече је јасно своју тежњу, да она не ће никако да остави на „судбину“: да имање ишчезава из руку народа, а да се прикупља код појединаца, већ да се *законом* уреди да сваки има „своју кућу – своју слободу“, као што рече посланик Срећковић.

Ми усвајамо са свим гледиште г. М. Јовановића и осталих на државу. Цео народ треба да се брине о сваком свом члану. Народна је скупштина место, где се сви договарају о својим потребама и решавају шта им треба да раде. Закон – то је договор и уговор свију задругара; ту се каже како они стоје један према другом и шта је чије право.

Са овог гледишта ми ћемо да промотримо овај закон. Питање је сада: да ли тај закон одиста достиже своју цел? Да ли се њиме одиста спречава да имање не ишчезне из масе народа? Да ли се њиме у опште осигурава благостање масе народа?

Да бисмо ово увидели, треба да проучимо главне узроке, који чине, да се народ дели на имућне и неимућне, на богаташе и бескућнике. Ако будемо у стању да то јасно разумемо, онда ћемо разумети, да ли се неким законом спречава и сиромаштина или не.

О томе ћемо говорити у идућим чланцима.* 166

7. Јануара 1874. год.

С М

* Ови се чланци не ће моћи продужити, почем је писац у затвору.

Ур.

Јавност, бр. 7, од 16. I 1874.

БРАЋИ БУГАРИМА.

Уредништву „Јавности“ дошло је поодавна од неког непознатог господина пријатеља из Београда „отворено писмо г. Мариновићу“ (оно исто што је штампано у „Будућности“) ¹⁶⁷ од два бугарска просветна друштва из Цариграда. Непознати господин послао нам је у исто време један број бугарских новина „Право“, ¹⁶⁸ у коме је први пут штампано поменуто писмо, са једним дугачким уводним чланком о истој ствари. Напоследку непознати господин послао нам је неко своје умовање о тој ствари, да се као провод ономе наштампа.

Ми *нисмо хтели* да штампамо у наш лист ништа од свега тога, а до сада немадосмо кад, да говоримо о тој ствари и да објаснимо наше гледиште о томе; него држимо да није ни сада доцне.

Ми не знамо да постоји каква српска пропаганда у бугарским пределима. На против *знамо поуздано*, да између народа српског и бугарског постоји највећа љубав; да се они онде, где се дотичу, управо *не сматрају као два народа*, но као један народ (на срећу, народ ништа не зна ни о великом Симеону и Асену, ни о Немањи и Душану); ¹⁶⁹ да они сматрају само Турчина – па и то главно турску владу и њене силеџије – као своје непријатеље; да они вазда сматрају своје *заједничко* ослобођење од Турака, као своју *заједничку* цел, и никад не воде рачуна ни спора: где ће бити границе „српског“ и „бугарског“ – *царства*? То *народно* гледиште исповедају сви образовани Срби у Србији и с те стране не може бити ни речи о каквој пропаганди. Има до душе код нас неких књижевника, *московске* школе, као што их има и код Бугара, који су ради цео свет да посрбе (као што они оће да побугаре). Такав је код нас познати „спаситељ“ – г. Милојевић, ¹⁷⁰ који се доста млатио тражећи свугде Србе, и онде где их никако не може бити. Осим њега ми не знамо да ли има Србина „који фанатички мрзи“ што је бугарско. Што се тиче г. Милојевића он фанатички мрзи све што је – паметно па било српско или бугарско, и то му се у Србији већ и не замера.

Што се тиче српске владе, ми њене назоре и њене послове не знамо, али држимо да је у оваквим стварима главно сматрање народа, јер се питања о народности не могу никако решити у кабинетима. Кад би нам ко изнео факта, да је пређашња влада одиста радила нешто у

ономе смислу, као што веле браћа Бугари, ми би је осудили; овако без икаквих чињеница – ми не можемо да говоримо.

Што „Право“ наводи шиљање неких учитељака и књиге, ми држимо да су то више мање ствари за ширење просвете, а никако не неки склопљени план за пропаганду. Нарочито ми у тој ствари *ни најмање не верујемо бугарском* листу „Право“ и потписаним дружинама. Управо држимо да је све оно наштампано само с тога, да се препоруче „неке“ или „неки“ од Бугара турској влади. Пратећи бугарски лист „Независност“,¹⁷¹ што изилази у Букурешту, ми смо добили мишљење о листу „Право“, да је оно прилична турска улизица и бранећи тобож *право* бугарског народа, у ствари помаже опстанак турске владе над Бугарима. Што се тиче бугарских „просветних“ и „благотворителних“ друштава, то и њих ми сматрамо као забаве за *безпослене чорбације* и полуобразоване цивилизаторе из јевропске школе. У Бугарској има смисла само *једно* друштво у данашње време, а то је оно *које би спремало народни устанак за ослобођење*. Друго су све тричарије и њихова заштита бугарског народа од „српске пропаганде“ само је улизивање пред турским пашама и везирима.

Наша је узајамничка циљ ослобођење српског и бугарског народа а никад не ћемо водити спор: оће ли граница између Срба и Бугара бити „Бугарска Морава“ или *Српска Морава*. То ће најпосле решити сам *ослобођени* народ, ако му буде потребна та граница.

Толико смо имали да кажемо браћи Бугарима ради објашњења.¹⁷²

Јавност, бр. 8, од 18. I 1874.

КРАГУЈЕВАЦ, 6. ФЕБРУАРА.¹⁷³

Последња народна скупштина одликовала се покретањем многих замашнијих питања, која – ма да су и остала нерешена – имају вредности све донде, докле се не реше као што треба, у корист нашег народа. Читаоцима су познати сви ти предлози појединих наших посланика и ми их не ћемо овде понављати. Но има један предлог, који по свој прилици не ће бити познат великој већини наших читалаца, понајвише за то, што исти није поднет у јавној седници скупштинској, већ је штампан као приватан предлог неколицине посланика и као такав раздават осталим члановима скупштинским рад проучавања ствари о којој се у њему говори. Предлог, о којем говоримо, потписан је од стране пет в. посланика, г.г.: Љубомира Каљевића, А. С. Николајевића, Симе Несторовића, Јована И. Бошковића и Григ. П. Брајковића. Истим се предлогом иде на то: да се уклоне неки „недостатци“, којих има у нашем садањем уставу.

Пре свега у овом се предлогу одаје признање, како је данашњим уставом „народ добио удела у грађењу земаљских закона, добио неко право контроле над вршењем закона и трошењем народног блага“. За тим се побрајају и друге добре стране устава, као: како је у њему „наговешћено начело личне сигурности, које треба да ујамчи безбрижно развијање свију животних извора приватнога и општег народног благостања“; како је „правосудству остављено поље да се огради јаким бедемом судске самосталности“; како је „јавној речи стављена у изглед слобода, а општинама самосталност“; како су „министри проглашени одговорним кнезу и народу“ за нека дела и т. д. Даље и ако се признаје, да већи део ових уставних наређења „није довољно јасан“, почем „њима није обухваћено језгро органских закона, што су из устава истекли“, – опет п. наши посланици веле: да је „корист, коју је народ с данашњим уставом добио тако велика, да га сваки искрени патриота мора високо ценити и уважавати, тим пре, што је он дело српског народа, а не туђинска творевина“.¹⁷⁴ У оној тачки ми се сасвим отворено придружујемо мњењу п. чланова прошле народне скупштине.¹⁷⁵ Но као што и они сами додају: да „никоје људско дело није савршено“, па да тако „ни наш земаљски устав не носи на себи печат савршенства“, тако смо и ми – убеђени о тој непобитној истини – наумни да у неколико

чланака изнесемо својим читаоцима „празнине“, којих има у нашем уставу и „које ваља попунити“ и да покажемо неке „мане“ које „ваља исправити“. Да се оваким претресањем не ће ни у колико наудити нашем основном закону, држимо, да ће нам сваки непристрасни читалац дати за право. Од таквог претресања може на против бити истинске користи, као што је предвиђају и поменути посланици изјављујући: да ће „наша уставност лакше успевати у своме развоју“ и да ће „бити више гаранције за одржање оних благотворних основа, које су нашим основним законом створене“, ако се „што скорије“ изврше оне исправке које су се показале као потребне у нашем уставу.

Надајући се, да нам нико не ће оспоравати право: изнети неке своје мисли о најважнијем закону земаљском, ми ћемо се у претресању овог предмета држати реда, којим су п. посланици своје назоре и предлоге излагали, а доцније ћемо може бити узети у круг свога посматрања и друге ствари, које овде нису напомињате.

На првом месту обрађају наши посланици пажњу на *састав народне скупштине*. Узимајући у рачун, како скупштина има права, да „одобрава данак, да одобрава буџет државни и да решава друга важна финансијска питања“: како јој је „дато право, да суделује у грађењу, укидању и прекрајању закона земаљских; да решава о најважнијим законодавним питањима и да врши контролу над извршном влашћу“, изводи се од стране посланика са свим умесно: да је потребно да с тога у скупштини „што већи део“ посланика има „спреме и искуства“. Разуме се, без довољно познавања ствари не могу се с успехом претресати, примати или одбацити толика питања финансијска, економна, војничка, техничка, школско-просветна и др. Ми, који смо тако рећи од јуче почели да се нешто развијамо, не располажемо у свима редовима грађанства ни с људима од т.з. општег образовања, а камо ли с неким стручњацима, који и пошто се врше скупштинске седнице проучавају питања која долазе на дневни ред у нашем народном представништву. У нас има истина људи „поштених“ и који ће без икаква страха бранити народне интересе. Али то није доста; осим поштења и куражи треба и знања и онако општег и донекле и стручног, како би они који нису стручни од ових били потпуно о свачему обавештени. Имајући ово на уму траже поменути посланици, да у народној скупштини буде људи, који ће „с једне стране бити кадри, да дају научна и практична објашњења о предметима скупштинског претреса“, а с друге стране да одржавају „равнотежу међу моралном иницијативом владе и народа.“

Из тих разлога нису наши посланици, а исто тако и ми, противни томе: што по уставу наша „интелигенција“ (људи, који су се учили) има учешћа у скупштинском раду; само се они питају: да ли је уставније и по скупштинску радну корисније: да *народ сам* бира чиновнике и друге образоване људе, „у које има поверења, а који ће бити кадри, да подмире потребу стручног и практичног знања у скупштини“, или је „и уставније и корисније: да и даље *влада* подмирује ту потребу избором четвртине посланика из редова чиновничких и других“?

Одговарајући на ово питање, посланици веле: да оно прво боље одговара „системи једнокамерног народног представништва“ и „неспорном праву народа, да се преко својих сопствених посланика заступа, а тако исто довело би потреби, да радња скупштинска буде што независнија.“

Нама је непознато, да има икоје јевропске државе, у којој долазе чиновници у народну скупштину на овај начин, као што се у нас по уставу почело да практикује. Истина у Јевропи већином постоје по два „дома“, од којих један је састављен из народних посланика, а други из оне господе „племића“, свештеничких „велико-достојника“, богаташа и др., које владалац наименовава за чланове тога представништва обично на цео живот. Далеко би нас одвело, кад би смо се пустили у излагање: одкуда је то и зашто ушло у практику; само ћемо једно напоменути: да у нас нема – и држимо не треба никад да буде – неког особитог реда грађанства, коме ће бити посао да одржава не знам коју равнотежу између владе и народа, а још мање, да својим особитим (сталешким) интересима може тражити да буде „вечни“ члан једног „дома“ народног представништва. У нас се обично признавало вазда: да је влада и народ „једно исто“; то ће рећи: влада не ће и не сме да има неких особитих интереса, осим оних који иду у прилог народног развоја и благостања. Према томе ми изводимо, да ни једна влада, која признаје, да хоће да ради за народ, нема никаквог озбиљног разлога, да тражи: да у народној скупштини има „својих људи“ (својих „повереника“). На што ће јој ти „њени људи“?

Права уставност не доноси то са собом. Права уставност захтева: да је народна скупштина веран представник народних потреба и захтевања. Ако која влада, која би дошла буди с чега у неки сукоб с народним представништвом, сумња: да ли она скупштина, која је на окупу, доиста ради онако, како народни интереси захтевају, она онда има право, у свакој уставној земљи, да ту скупштину распусти и другу сазове. Према резултатима избора и држању друге скупштине, свака ће уставна влада знати: шта јој ваља даље радити.

Ми дакле не увиђамо велике и озбиљне разлоге, услед којих би требало у нас да остане и даље: да влада преко својих повереника заступа у народној скупштини неке своје назоре и интересе. С тим не идемо на то: да чиновници не треба никако да седе у скупштини. Ми се са свим придружимо мишљењу поменутих народних посланика: да сам народ бира уопште *све* посланике, па да може изабрати и чиновнике у које он – као што их сам готово понајбоље познаје – има вере: да су људи чиста карактера и пријатељи народног благостања. (Из броја чиновника који могу доћи у скупштину искључују поменути посланици полицајне чиновнике и војнике стајаће војске; о чему ћемо ми доцније коју проговорити).¹⁷⁶

Не можемо никако претпоставити: да би наш народ у опште био толико неумешан и сам себи непријатељ, да не би знао изабрати међу чиновницима оне људе, који ће заступати у скупштини истину, правду и друге моралне истине и који су искрени пријатељи народа и

владајуће династије. Кад се народу не оспорава право, да бира толики број посланика и кад му се тим признаје: да се достојно заступа преко тих својих опуномоћеника, зашто се и она четвртина не би уступила народном избору? Народ је наш показао, да води рачуна о свом опстанку и својој будућности, кад је свргао пређашњу династију и повратио Обреновиће; народу је нашем дато, да за малолетства нашег кнеза Милана избере намеснике, који су земљом управљали; једном речју, нама се чини, да се много теже и значајније ствари поверавају народној памети; зашто се не бисмо и овде – у избору чиновника за посланике – ослонили на народну увиђавност и разборитост?

Не ћемо рећи, да народ не ће погрешити који пут у избору чиновника за *своје* посланике. Никад не ће бити нешто немогуће, да се један посланик, који је послат да бригу води о народном добру, које се тешким знојем тече, на један пут изметне као и сувише услужан присталица овог или оног члана владе. Сличан призор доживели смо прошле ванредне скупштине¹⁷⁷ у познатој ствари Бели-Марковићевој,¹⁷⁸ кад се председник зајечарског окружног суда, (као владин посланик) истакао у сред скупштине баш као сушти адвокат Бели-Марковићев, уздижући његова „јуначка“ дела¹⁷⁹ чак од св. андрејске скупштине, од бомбардовања Београда и т.д.,¹⁸⁰ и трудећи се одатле извести закључак: да народ српски треба да је *захвалан* г. Бели-Марковићу за све што је до сад радио и урадио.¹⁸¹ – По самом положају чиновника (почем их влада поставља, премешта, отпушта), не ће се од свију чиновника у скупштини очекивати чудеса „куражи“ против својих старешина, на случај: кад њихова дела узме скупштина у претрес. Али је онда бар та утеха: да сам народ има себи приписати, што је послао да га заступају људи, који ће више марити за коју ласкаву реч министрову, за које сјајно обећање њихово и др., но за оно што народ тишти и потребује. –

Пошто ову ствар нисмо још исцрпли, вратићемо се на њу у идућем броју.¹⁸²

Јавност, бр. 17, од 8. II 1874.

КРАГУЈЕВАЦ, 10. ФЕБРУАРА.

Да напоменемо још који разлог о бирању чиновника у скупштину од стране самог народа.*

Многи називају наше чиновништво бирократским, а има их који никако не признају да је такво наше чиновништво. Било како му драго, у ствари постоји то: да се свуда између чиновништва и народа не налази блиских додира, узајамног обавештавања и мало дубљег разумевања. Многи и многи срески практиканат, „ћата“ и т.д. не пропушта ни једну прилику – ни у канцеларији ни на другом месту – а да не покаже овако или онако своју званичну власт и онде где јој никаква места нема. Таквих примера има и по другим надлежателствима. Многом и многим чиновнику чини се, да он ни у чему не зависи од народа и да по томе нема нужде водити много рачуна о њему. Млађи чиновник познаје све своје старије и пред њима је мањи од мрава: старији пак има непрестано на уму: ко му је старији, ко ли млађи, и према једном и другом удешава различно своје понашање. Овакво стање није истина још тако страшно да се очајавати мора; али није баш ни тако спасоносно, да за њега не би требало желети, да се на боље окрене.

Кад би чиновници долазили у скупштину народним избором, а не по владином позиву, то би колико толико – усред целокупног данашњег уређења – допринело, да се чиновници више приближе народу, да се с његовим разним питањима и правим потребама боље упознаду и да се још свесрдније заузимају за његово унапређење. Од таквог приближења не би – држимо – ни мало страдао државни ауторитет а још мање јавни морал. Нико не ће тражити, да чиновник – било у свом званичном, било у скупштинском раду – води рачуна о интересима појединаца, а још мање се овим иде на то, да чиновник прода савест своју за љубав овог или оног који би гласао за њега, да дође у скупштину. Немамо се ту дакле плашити никаквих агитација и ујдурма.

Да видимо даље, да ли би било боље и по чиновнике, а и по владу, кад би сам народ слао чиновнике у скупштину.

* В. 17. број.¹⁸³

Многи су скупштинари изrekli, као год и оних пет посланика, чија смо имена у претпрошлом броју напоменули, да је положај посланика, које влада бира, врло незгодан. То су признавали чешће и сами чиновници, па и они, који су их одредили за своје поверенике. У више се прилика деси, да овај или онај чиновник не може да удеси своје гледиште с оним које је рад његов министар да оствари и узакони преко скупштине, н. пр. у кривичном законнику или у којем финансијском економном питању. Већина садањих скупштинара, као не стручна, не схваћа сваки пут у правој дубљини разилажење посланиково и министрово, па усвоји гледиште министрово, може бити не баш у прилогу личне слободе, грађанске самосталности и т.д. Министар и ако је постигао што је хтео, не годује, што му је „његов“ чиновник терао „опозицију“, – и то ће његово негодовање осетити дотични чиновник, ако ни с које друге стране, а оно с те: што га не ће „влада“ више слати у скупштину као свога повереника. Ми се у опште нисмо навикли, да поштујемо туђа искрена и стална мњења; чим ко не мисли – ма и о доста незнатној ствари – као ми, одмах нам тај изгледа као „непријатељ“, „опасан по одржање постојећег реда ствари“ и т.д. Проћи ће још доста воде Савом и Дунавом, докле се и у нас буде поштовало противничко мишљење, као израз његовог најдубље уверења, и не буду му се с тога подметале којекакве прљаве побуде.

(По садањем централистичком склопу државног уређења, ни један чиновник, који би гласао у замашнијем којем питању противу онога што влада заступа, није сигуран, да после скупштине не буде за то отпуштен, премештан или иначе отклоњен да „не смета“ својој претпостављеној власти. За то лека нема. Ваља или бранити своје дубоко и поштено убеђење или га се ратосиљати да се не би само излагао буди којој неповољности.)

А како је, кад владин посланик као чиновник заступа гледиште овог или оног члана владе и још – рецимо – на супрот гледишту многих народних посланика? Сав његов говор и цело његово држање сматрају многи и у скупштини и ван скупштине као заузимање или „адвоцирање за владу“, – као што се вели у предлогу оне петорице посланика. Ово се може и са свим неумесно пребацити по неком владином посланику; али нека буде у једној прилици уместан овакав прекор, па већ је потресена вера у савесност тога посланика. Често заузимање од стране владиних повереника за назоре и читаве пројекте владине, изгледа многоме као изнуђено силом положаја у којем се чиновник према министру налази.

Садањом практиком шиљања владиних повереника у скупштину, највише сумње пада још на саму владу. „Може се десити“ – вели се у предлогу поменути петорице посланика – „да влада, руковођена својим тренутним интересима, пробира између неколико стотина чиновника оне који ће *безусловно* следовати њојзи у свима питањима од већег замашаја“. Не ћемо овде напомињати, како су се досадање владе користовале избором разних личности за своје посланике; не ћемо напомињати ни то, колико је било до сада међу владиним повереницима таквих,

који *нису безусловно* следовали ономе што су чланови владе заступали; довољно је то, што се претпоставити може да се тако што може практиковати по данашњем уставу, који је свакој влади оставио широко поље у избору чиновника за своје поверенике у народној скупштини. Која год влада не жели, да стоји непрестано под сумњом да има неких својих рачуна, које жели достићи најпре преко својих чиновника у скупштини, та ће гледати, да што пре напусти ово садање право, за које се не може никако рећи, да је у сагласности с правом уставношћу.* Ако се у свима делима владиним заступа истина, правичност, пробитачност по државне (народне) интересе и други услови за утврђење морала и јавног благостања, онда чега се има плашити влада да не ће продрети у скупштини са својим предлозима и да ће је ико предусретати с инатом, неповерењем и т.д.? Истина има само толико снаге, да стече себи приступа у свију људи који воде рачуна о опште-народним потребама, – и ми не знамо да је икоја влада пропала у нас бранећи уставне и разне моралне интересе.

Ма с које стране ствар окретали, не може се наћи довољно озбиљних разлога ни за коју владу, да подржава садању практику, којом се – ма како беспартаична била – излаже свакојаким подозревањима. И самим чиновницима био би положај према влади много повољнији и сношљивији, кад би народним избором у скупштину долазили, почем за своја саглашавања или заузимања за владине предлоге не би ни од кога могли бити толико прекоравани, колико сад заслужено или не.

Једном речју, кад се преда народу у руке избор чиновника за скупштинаре, и владин ће и чиновнички положај у народном представништву бити много чистији и јаснији.

Ако народ има вере у људе образоване, који се налазе у државним службама, он ће их слати, да заступају земаљске интересе; ако ли пак нема, он их не ће ни бирати, – и за то, држимо не ће бити крив народ, већ други неко.¹⁸⁴

Јавност, бр. 19, од 12. II 1874.

* Познато је, да у свима готово јевропским уставним монархијама чиновници долазе у скупштину (у „доње домове“) једино народним изборима. Тако се у Пруској и целој осталој Немачкој, тако се у Аустрији, Маџарској, Италији и т.д. бирају од стране народа толики адвокати, професори, судије и од друге врсте државни чиновници.

због фанаријотске интриге, и не због писма г. Мариновићу. Него ми ћемо у идућем броју јавити шта о свему томе вели „Независност“,¹⁹⁰ а сад ево писма брата Бугарина.

Господине уреднице!

КРАГУЈЕВАЦ, 14. ФЕБРУАРА.

Писмо од једног брата Бугарина, које мало ниже саопштавамо, дошло је поодавно уредништву, али све до сада не беше места да се штампа. Ма да не делимо у свему назоре, који се у њима казују, опет му врло радо дајемо места, што желимо да се увере браћа Бугари, да је српско јавно мњење са свим противно лудим, дон-кижотским, нападајима М. Милојевића и дружинице му на бугарски народ.¹⁸⁵ Управо ми не можемо довољно да се изразимо како тај рад сматрамо као гадан, *ништаван и луд*. У нашој књижевности г. Милојевић [је] давно оцењен, као *шарлатан*, управо као човек, који се у књижевности пре приближује слепцу Јеремији¹⁸⁶ у кумпанији, но људима од науке. О томе су се браћа Бугари могли уверити већ из врло благе и штедљиве критике г. Новаковића и Кујунџића на његов последњи рад поднесени ученом друштву.¹⁸⁷ Да г. Милојевић води војну против бугарске народности у Македонији, то је нама било и пређе познато, само ми никад нисмо држали, да у томе учествује и која српска влада. Што се тиче учитеља, који су тамо послати, није нам чудно да они тамо не шире просвету јер су своим васпитатељима који гуше сваку просвету, и умни развитак можда за тај посао и спремљени. Него зле последице нису биле спремане баш против бугарског народа, него смо од тога страдали и страдамо сви подједнако и Срби из Србије и Бошњаци и Ерцеговци, као и Бугари, у опште сви, који су имали несрећу да добију просветитеље из тога завода. Изузетак је од овог општег правила врло мали.

Толико имамо да кажемо о тој „пропаганди“, којој ми непридодајемо *апсолутно никакве важности*, ма да „Сијон“ у последње време донесе „изјаву“ потписану од 122 „правих Срба“ (коју је сигурно г. Милојевић сам саставио) да се оправда „кокошија војна“, коју су неколико шарлатана заподели.¹⁸⁸

Иначе ми не делимо мишљење пишчево о бугарским „просветним“ и „благотворителним“ дружинама и у томе се позивљемо на бугарски лист „Независност“, која се у томе, као и у свему што смо о тој ствари казали *слаже с нама*. Такође што се тиче листа „Право“ дописник „Независности“ из Цариграда јавио је у своје време,¹⁸⁹ да је тај лист пропао

У 8-ом броју „Јавности“ срео сам чланак један под насловом „Браћи Бугарима“, ког прочитавши поздравио сам га највећим одушевљењем и одобравањем. Био сам одушевљен зато, јер видим да је вас руководило велико родољубље при писању тог чланка; а одобравао сам га зато, јер сам видио у њему мисли, које не само као што ви кажете исповедају сви образовани Срби у Србији, него и код нас сви родољубиви Бугари, којима на срцу лежи истинита срећа бугарског народа. Али поред овога узвишенога и родољубивога, ја сам нашао у том чланку г-не и нечега, што се неслаже са истинитошћу коју ви заступате и зато, сматрајући за своју дужност као будући члан бугарске омладине ја сам написао ово неколико редова, које молим да у интересу оба народа – српског и бугарског ставите у ваш лист. Штапањем тога чланка ви ћете г-не доказати да одиста вама лежи на срцу истина, па ма она била управљена и против самога вас; јер само искреним изнашањем на јавност истине, моћиће да се увећа и утврди узајамна љубав и узајамно поверење међу Бугарима и Србима. Избацимо и ми и ви куклољ из чисте пшенице, и онда остаће нам чисто златно зрно, из кога ће нам проклијати млад нараштај пун љубави и поверења један спрам другога. Одримо и ми и ви све оне личности које сејући раздор међу њима увећавају њихове патње и потпомажу турску владу; предајмо их општем презрењу као јединој народној освети, јер такве личности нису ни вама ни нама од користи већ општем непријатељу – Турчину, кој ће дотле благовати, док се ми свађамо и трзамо. Дакле у интересу милог нам народа српског и бугарског, у интересу најпосле саме истине ја се усуђујем да изнесем на јавност оно, што сам нашао у вашем чланку да ви незате. –

У вашем чланку ви кажете да незате да постоји каква српска пропаганда у бугарским пределима. Мислим да ће како вама тако и свима истинитим српским родољубима бити мило ако откријем истину. Није истина, напротив у бугарским пределима има доста српских учитеља и учитељка а понекуд и школа подигнутих трошком српске пропаганде; мени је жао да не знам сва места ди се налазе ти просветитељи, али да би се уверили да за цело има, то ћу поднети факта: у Кратову Ђустендилском округу има српски учитељ; у Велеском округу у неколико села налазе се учитељи којима је центрум село Богомин, гди се налази српски учитељ и школа; у Охриду, Дебру, Крушеву и т.д. налазе се српски учитељи којима је целу не да обавешћавају народ, не да га поје светим истинама науке, не да га науче шта је и шта се од њега очекује, но да проповедају мрзост против свега онога што је бугарско а као такво свет Бугарима и да распростиру не просвету, но разврат. Разуме се у томе они не би ништа успели, као што и до сада ни су успели, кад не би било неких

наших проданих личности које би за паре продали не само своје име но и своје жене и своје мајке. Излагајући то г-не, ја осећам велику тугу, јер само ми Бугари били смо увек глупи, да је на наш рачун туђинац уживао. Ја не ћу да споменем ништа за сад о богословској школи – странском одељењу гди се са катедре систематично напада све оно што је Бугарима свето и драгоцено; нећу да споменем ништа о оној г-ди професорима који фанатиски мрзе така-тукавски суров народ и језик; нећу да споменем о оној проданој бугарској личности, која се обећала да ће посрбити целу Македонију, ако му се да масна плата и којој је пређашња влада много веровала – то све нећу, јер не говорим сад о личностима, а ако почнем да говорим о њима то ће нас далеко одвести. Изложио сам господине оно што сте захтевали; имате сад факта о радњи пређашње владе у том правцу и смислу и изреците ваш суд, а што се нас тиче, ми ни најмање не стрепимо од радње те дружине, што се труди да посрби чисто бугарске пределе, само стрепимо, од нечег другог од чега треба и ви да стрепите а то је, да се не би од тога породила мржња која ће упропастити оба братска народа – упропастиће и вас и нас, но највише вас, јер робови немају ништа да изгубе. Ја говорим истину горку и за вас и за нас. –

Што се тиче бугарских новина „Право“ ви сте изrekli своју пресуду и ја немам друго ништа да кажем осим да додам, да су оне безчастили и нападали и саму ону светињу, пред коју су бугарски патриоти стајали с највећим страхопоштовањем.

А за дружине које су писале отворено писмо г-ну Мариновићу ви сте казали: „Што се тиче бугарских „просветних“ и „благотворителних“ друштава, то и њих сматрамо као забаве за беспослене чорбације и полуобразоване цивилизаторе из европских школа а даље велите да њихова заштита бугар. народа од српске пропаганде само је улизивање турским пашама и везирима“ – за цело суд строг и одважан.¹⁹¹ Господине, с највећом тугом вам изјављујем да сте тим вашим судом заболи нож у срце целе бугарске омладине; ви сте ранили срца која су пуна родољубља. Чланови који састављају те дружине нису „чорбације“ и „полуобразовани цивилизатори“ као што велите, него су млади бугарски синови – цвет бугарског народа – који под притиском тиранске турске владе ако и „полуобразовани цивилизатори“ без икакве наде за професоре и велике плате, труде се највећим напрезањем да пробуде народ кој се налази у политичном и моралном ропству; чланови тих дружина су који труне по апсанама Диарбекира и других места у Азији; чланови тих дружина су који и данас спроводе од наших народних послова с највећом пажњом и на којима је положена сва нада бугарског народа. Дакле чланови тих дружина су подигли свој глас против неправедних поступака пређашње владе и то не намером „да се улизују пашама и везирима“, него побуђени искреношћу и братском љубављу најсмиренијом белешком да се стане на пут томе, који води и вас и нас у пропаст и испуњени том надом да ће садашња влада узети у обзир те њине праведне и искрене приметбе и принешће лек рани отвореној од пређашње владе. А да се њихово отворено писмо штампало у „Праву“ а не у другим новинама, томе је то, што ми немамо друге политичне новине у Турској а у „Независности“ је немогућно. Да би се нај-после уверили г-не да то није улизивање пред турском владом, то вам може послужити као доказ то, да лист „Право“ најоданији и најревностнији лист за

одржање турске владе само због тог писма уништен је турским министарством за навек и ми остајемо без икаквог политичког листа. –

Изложивши то све г-не, ја мислим да сам учинио шта је захтевао интерес српског и бугарског народа а и сама истина. Ласкајући себи да и ви делите у томе моје мњење ја вас молим да будете уверени да вас високо поштује.

М.¹⁹²

Јавност, бр. 21, од 22. II 1874.

КРАГУЈЕВАЦ, 20. ФЕБРУАРА.

Смемо ли да проговоримо коју о грађанским правима, која наши официри имају у данашње дане?¹⁹³

Пре свега треба да будемо на чисто с једним начелним гледиштем: да ли је сваки човек на првом месту *човек*, па онда члан ове или оне народности и грађанин, па после тек н. пр. војник, свештеник и т.д., или је тачније обратно гледиште? Ово је у свези с највећим моралним законом који каже: да је неморално кад се више цени оно што је од мање вредности, и жртвује оно што је од замашније вредности рад нечега што је од пролазног значаја. Тражити од човека, да је на првом месту човек, значи: да он треба вазда да живи за највећа човечанска добра, т.ј. да живи и да ради за истину, за правду, за напредак, за слободу, за општност и за многе друге човечанско-моралне интересе. На другом месту долазе интереси овог или оног народа а много ниже стоје интереси разних грађанских сталежа. Што није у сагласности с човечанским и народним интересима, то се мора жртвовати, па ма Бог зна како ишло у рачун овом или оном сталежу. Исто тако кад се опредељују права и дужности појединих сталежа, морају се удешавати према вишим моралним захтевима; јер човек вазда треба да остане бранилац човечанства и достојан члан своје народности.

Према овом општем моралном гледишту не ће ни мало страшно изгледати, што од свију војника на земљи тражимо, да су прво људи, за тим чланови своје народности и грађани, па тек после чланови свог особитог сталежа. Исто тако нема нико права, да н. пр. нашем читавом војничком реду одузима оно што треба да има сваки човек и грађанин српски. Ни једном војнику није ружно доликовало, што је заступао правду, истину, напредак, слободу и т.д. и што је бранио свој народ и његове велике интересе. Као што је народ у целини извор сваке власти и као што се не може претпоставити, да ће бити неморално или штетно оно о чему се изјасни чиста воља народна, тако и заступање народних права и интереса не може никога каљати, нити с њима смеју долазити у судар обзири појединих сталежа.

Па како стоје наши официри са својим човечанским и грађанским правима?

Наш официр не сме долазити на општински збор, да бира одборнике оне општине у којој и сам живи и неке терете подноси, а исто тако нема права да да свог гласа ни о другом којем општинском питању. Много мање може сам официр бити изабран за одборника и т.д. Исто тако не сме – по данашњем уставу – официр бирати народне посланике, а још мање може бити изабран. Он стоји под „војном дисциплином“ и њега се не сме тицати ништа ни што се ради у општини ни у читавој земљи. Изгледа, као да је наш официр само војник или најпре војник па онда Србин и човек. – Јасно је, колико се ово слаже са оним гледиштем које изложисмо и које се данас свуда у науци признаје и у животу практикује.

Колико се дакле застранило нашом „војном дисциплином“ види се и отуда, што се у војнику не признаје и не поштује личност човека. Или зар се признаје и поштује у војника личност човека, кад он не може изабрати себи друга у животу – жену – без одобрења војног министра? Наша „дисциплина војна“ није оставила ни унутрашњост човеку на миру; она хоће и срцу да заповеда! То је доиста нападај на најсветија осећања човека. Ако има ичега на свету, у шта се нико други не сме мешати, то је за цело породички живот. Почните се још ту мешати, па онда не знам, шта је остало још што не ће подлежати команди и туђој вољи. Но ово онако узгред. Да се вратимо на главну ствар.¹⁹⁴

Ми тражимо: да се нашим официрима признају сва она грађанска права којима је човек човек, а грађанин грађанин. Нарочито тражимо, да се дотични члан устава укине, по којем се не да официрима да бирају и да могу бити изабрани за народне посланике.

Зашто то тражимо?

Као што је опште познато, ми трошимо грдне суме новаца на нашу војску уопште т.ј. управо две петине од целог нашег буџета. Ко би ухватио рачуна, колико се досад на њу потрошило?! Још би теже било извести на чисто, да ли је било хасне од свега оног, што се досад на њу потрошило, или, да се не би могло проћи и с мање разних жртава, да је свуда било више увиђавности, више контроле и т.д. Факт је, да ми потрошисмо на војску и војно спремање и „прно испод нокта“, као што рече један посланик у последњој скупштини. Народ у осталом никад није жалио пара на војску и просвету; он преко скупштине даје све колико се потражи и представи као потребно. Но у скупштини – по данашњем њеном саставу – нема ни једног са свим стручног лица, које би умело и смело да обавести народне посланике (макар то било и у самим седницама разних скупштинских одбора), је ли потребно и пробитачно све оно што се тражи у буџету војног министарства. Осим владиног, односно министровог, објашњавања, ни један се стручан глас не чује у нашим скупштинама о војним стварима. За то се осећа жива потреба, да се поред навода војних министара чују и разлози интелегентних, стручном спремом и искуством оружаних официра, како би остала већина скупштинара била потпуно обавештена о потреби овога или онога. Може се говорити што се хоће, али то стоји, да је оно објашњавање

једнострано, где се чује само један човек. Ствар се може с више страна осветлети и оценити само онда, кад се чује више – па може бити и различних – мњења о једној истој ствари. Ауторитет војног министра не ће страдати ништа од тога, што ће и други војник, млађи по чину, исказати своје убеђење. У осталом овде се не мисли, да млађи официри терају неки пркос своје старешини; нико није луд да тера за инат – без икаквих истинитих и поштених разлога – „опозицију“, особито данас, кад се зна колико је моћан сваки министар у Србији. Све што се овде предлаже, проистиче једино из те побуде, да се војни предлози, које износе министри у скупштини, претресају што озбиљније и свестраније у народном представништву, а то ће бити само онда, кад у њему буде заступљена и интелигентна снага наших официра који уживају народно поверење те народним избором дођу у наше законодавно тело.

Мислити и решавати о опште-народним потребама, не значи „бистрити политику“ и „рушити војну дисциплину“. Кад учествовање у народним пословима не би значило ништа више до то, онда би доследније изгледало, да се ни једном чиновнику не да долазити у народну скупштину; но ово, колико се не би дало ни с којег гледишта оправдати, толико надамо се неће га нико ни желети. Треба само створити могућност, да се у народном представништву стече што више образованих и стручних људи, који ће имати толико куражи, да стално заступају своја чиста уверења, па који буду познати у народу, њих ће поверење народно довести на оно место, где ће својим знањем и искуством моћи користити како појединим војним установама тако и целом народу нашем.

Као што је познато, у нас су официри могли до скора долазити на биралишта за општинске одборнике и народне посланике, па им је то право одузето. Народни интереси мучно су ту били меродавни. Ми дакле тражимо, да се официрима врати оно што су већ имали и да задобију и друга нека права подједнака с осталим грађанима; а не да идемо натраг, од страха ваљда, што и они и ми сви имамо и сувише права!!

Најпосле нека нико не мисли, да ово, што ми овде за официре наше тражимо, не постоји нигде у свету. Узмите за пример „нај-милитарнију“ државу у Јевропи, Пруску, а с њом сада и свуголику Немачку, па ћете у њеној народној скупштини („посланичком дому“) наћи капетана, мајора, ђенерала и т.д. Тако је и у целој Аустрији, Маџарској, Француској и другим државама. Можда ће неког изненадити, ако на послетку напоменемо, да чак и у неуставној Русији долазе официри као посланици народни у т.з. губернијске скупштине („земства“) и да је пре неколико година у петроградској губернијској скупштини један мајор био изабран за председника скупштине (на шест година).

Кад толике државе не налазе, да је шкодљиво, што војници учествују у прегресању и решавању народних послова, не ће ни нашу земљу, надамо се, занети вихор никаквих „агитација“, ако нашим официрима, који се сада немају похвалити никаквим добротинствима уставности,

дамо сва она права, која су им потребна, да и они могу достојно вршити свој човечански и грађански позив.

Јавност, бр. 21, од 22. II 1874.

Х КРАГУЈЕВАЦ, 23. ФЕБРУАРА.

У неколико бројева излагали смо прво,¹⁹⁵ из којих би разлога требало да престане владино право, које има по садањем уставу, да шиље толике своје поверенике у народну скупштину, а за тим, како ни једном грађанину (рачунајући ту и војнике) не би требало одузимати право да може изабран бити за народног посланика, ако за то поверења у народу буде имао.

Главни разлози, које смо навели у прилог те ствари, могу се свести на ове: Ми сви морамо бити пред законима – па и пред уставом – једнаки; нико нема власти одузети неком ма и најмање право кад тај сноси све државне терете; није правично и није уставно стављати читаве редове грађанства ван устава; чистији ће и јаснији бити положај и владин и државних чиновника, ако ови народним избором буду долазили у народно представништво, и народ ће имати веће гаранције, да ће они људи, које он буде бирао, бранити опште народне интересе, но у друкчијим приликама. Што смо тражили, да се укине дотични члан устава, којим се адвокатима и официрима одузима најсветлије право у уставној земљи, највећи је разлог био тај, што у свеопштој својој оскудици не смемо и немамо права да одбацујемо ово мало интелигенте и стручне снаге, које имамо у нашим правозаступницима и официрима.

Но излажући о свему том своје разлоге, више пута нам се наметало питање: да ли ће народ у чиновницима, које сам буде временом бирао, добити у истини *независне* заступнике своје? На то смо питање једном узгред дали одговора, рекав, да по садањем нашем централистичком државном уређењу нема лека, да се не казни овако или онако чиновник, који поред све своје поштене намере буде те несреће да га влада због његових убеђења у скупштини сматра за свог „опозиционара“ или чак и „непријатеља“. Но ми смо имали на уму, да ће међу чиновницима – које народни глас пошље на место одакле истичу све законске установе – бити толико просвећених умова и чврстих карактера, који ће знати шта раде и који се неће страшити ни од какве „неповољне“ последице, која их може сустићи због њихових сталних и чистих уверења. И ми се свакад надамо, да ће бити у нашем чиновништву људи, који ће „понети крст свој“ за убеђења своја. Ко год није кадар, да поднесе све за оно у шта је убеђен, да

ће бити по читаву земљу од користи, тај нек се не прима тешког аманета: да буде народни заступник.¹⁹⁶

Ми бисмо се могли задовољити и с гомилицом таквих људи, ма како она бројно била незнатна. Но с друге стране да л' се не бисмо могли понадати, да се – и у сред данашњег уређења – може удесити по нешто, чим би народни посланик био што независнији у свом раду? Као што у уставу стоји, да „нико не може узети посланика на одговор за глас, који је он дао као члан скупштине“, (изузимајући неке прилике, које се у дотичном члану наводе)¹⁹⁷ него тако требало би за чиновнике које би народ слао у скупштину, удесити, да их за њихов говор и глас у скупштини не може министар за неко одређено време никуд преместити, отпустити из службе или иначе дисциплинарно казнити.

Што се тиче губитака државне службе, давно се и давно осећа жива потреба, да се сви чиновници заклоне од могуће самовоље својих старешина. Треба једном наћи лека овој рани на нашем државном телу; треба поставити закон за свакога и над сваким. Може ли се по души рећи, да је довољно гаранције у једном човеку (н. пр. министру), да ће пресудити као што треба, да ли овај или онај треба да се отпусти у тако званом „интересу државне службе“ или да се пензионише из овог или оног узрока? Зар је тако тричава судбина једног грађанина српског, да о њој – за толики низ година – може једна воља решавати? Ако водимо рачуна о оном, шта се око нас збива, мораћемо признати, да ни најпоштенији, ни најмирнији, ни најспособнији чиновник није сигуран, да буди с чега не навуче на се „негодовање“ свог старешине и да га овај – по досадашњој власти – не лиши оног поштеног рада који му је хлеба давао. Како је жалосна судба по где које такве жртве, која је била тако несрећна замерити се *једном* човеку и постати с тога немогућна, у читавој својој отаџбини. – Ми морамо тражити лека, е да бисмо се осигурали *сви* од *свачије* самовоље, – и лек је по одавно познат: пренесимо у руке *редовних* судова решавање питања о томе, да ли је који чиновник буди чим заслужио, или не, да се отпусти из државне службе, да се пензионише, и да се казни с већом новчаном или другом казном.

Кад и о чиновниковом хлебу, као год о радњи сваког грађанина српског, буду српски грађански судови решавали, чиновник ће бити јако заклоњен од свачијег „негодовања“, јер ће закон бити над свима, а не нечија воља над правдом и законом. Кад се то тако уреди, можемо очекивати самосталнијег држања и од чиновника у народном представништву.

Што се тиче мањих дисциплинарних казни, и за ове би требало тражити неке веће гаранције, него што је данас има. Тако н. пр. где постоје неке колегије, као што су по свима средњим и вишим просветним заводима, ту треба удесити, да за сваки премештај овог или оног наставника дотични министар има потражити мњења у његове колегије, – која ће, нема сумње, боље знати: да ли је догично лице потребније онде где су већи послови или тамо где може поднети друга снага с мање спреме и т.д. (За сва „надлежательства“ ова се мера не може препоручити).

Свим овим не идемо на то, да министрима одуземо из руку сваку дисциплинарну казну према потчињеним чиновницима. Оно што је најглавније, т.ј. питање о губитку службе, тражимо – а ту су уз нас сви разлози правде и човек може – да се преда у руке редовних грађанских судова. Сваки министар пак имаће и без ове најосетливије казне доста дисциплинарних путова, да „непокорне“ „научи памети“, немарљиве оном не на рад и т.д.

Највећа пак гаранција да државни чиновници буду што независнији у свеколиком свом раду, налази се у изборној системи или у општинској, среској и окружној самоуправи. Ми треба сви да мислимо о томе, како ћемо што више врста чиновничких осигурати од свачијег самовољног гоњења и приближити их народу, који с њима и има највише додира и посла. Но о том – нека остане за друго време.

За сад нек се достигне једно – т.ј. да чиновницима изричу редовни судови пресуду о губитку или негубитку државне службе, – па је учињен приличан корак на путу уставности. И остало мора доћи.

Јавност, бр. 22, од 24. II 1874.

ПРОЦЕС СВ. МАРКОВИЋА КЊИЖЕВНИКА И ДИМ. СТОЈКОВИЋА УРЕДНИКА „ЈАВНОСТИ“ 198

Ми нашим читаоцима саопштавамо овај процес у појединости. Претрес је започет у уторак око 10 часова. У прошлом броју донели смо тужбу, коју је државни тужилац прочитао и којом је претрес отпочет. После тужбе прочитао је свој Светозар Марковић овакав одговор:

ОДГОВОР СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА. СУДУ ОКРУГА КРАГУЈЕВАЧКОГ.¹⁹⁹

Тужен сам овом суду за 4 дела, која сам учинио у штампи. Одговорићу по реду који је у тужби изложен.

I.

У 7. броју „Јавности“ претресао сам дебату у одбору скупштинском, који је правио адресу на престолну беседу. Ту сам, вели тужба, увредио владине посланике и чак напао на уставна права владаочева. Да видимо шта је у ствари.

Пре свега кривично дело у једном штампаном спису не може се никад оценити из неколико реченица, које су ишчупане из средине и свршетка, без икакве свезе са целим чланком и где се не види предмет о коме се говори. Тек кад се и једно и друго проучи види се намера и смисао оних реченица, које се узимљу као кажњиво дело. Државни тужилац не ради тако. Он не испитује дело т.ј. смисао и намеру целог чланка, већ даје мојим речима свој сопствени смисао и изводи закључке на памет, без икакве свезе са мислима које сам ја изрекао. То ћу одма да докажем.

Предмет је уводног чланка у 7. бр. „Јавности“ дебата о адреси. Ја сам њу критиковао. Том приликом сви народни посланици, чланови одбора, били су за то, да се ове године ставе извесне народне жеље у адресу и да се извесне народне потребе изнесу кнезу, те да би се влада према тима изреченим жељама и потребама обзирала при прављењу закона. Влада је била одлучно против тога а тако исто сви владини по-

сланици у одбору. Они су наводили свакојаке разлоге као да се тим вређа кнез и срамоти пред страним светом; да је то противно закону, противно уставу, да је то непарламентарно и т.д. једном речи говорили су о томе тако, као да то нигде у свету не постоји. Ваља знати, да су скоро сви владини посланици који беху у одбору (као Крстић, Пироћанац, Голубовић, Спасић, Др. Стева) људи који су учили у страним земљама и то баш у оним где постоје адресе у оном смислу, као што су је предлагали народни посланици; на послетку то су људи образовани, који знаду стране језике и читају стране и домаће новине. Њима дакле није никако могло бити непознато, да је излагање народних жеља и потреба у адреси нешто са свим *парламентарно, уставно и пристojно*. Може се дакле с правом узети, да су владини посланици – интелигенција у скупштини – говорили *намерно неистину*, само да збуне просте људе и сузбију их од њихових праведних захтевања. То им је заиста и пребацио један онострани српски лист. Да је мени била намера да вређам владине посланике, ја бих могао казати просто, да они лажу оне сељацима и чаршилије, али ја то нисам казао, јер ми није намера да вређам. Ја сам имао у виду само корист народа и достојанство народне скупштине, па сам писао у тој намери и у том смислу.

Ја сматрам да је позив штампе да утиче и припомаже образовање јавног мњења свију грађана па и скупштинара. Према томе у овом случају сматрао сам да је дужност штампе да морално потпомогне оне чланове одбора за адресу, који су бранили правду и народне интересе, а по томе сматрао сам за дужност да строго осудим разлоге – управо неразлоге – као и понашање владиних посланика у одбору. Хтео сам да их застидим пред светом; да их *морално присилим да ћуте* у дебати, која је предстојала у скупштини о истом предмету. Та се *непосредна* намера види из целог чланка, а нарочито из завршетка. Даља ми је цел била, да у опште карактеришем положај владиних посланика у скупштини; да покажем да је и штетно за народне интересе и да понижава достојанство народа и народне скупштине то, што у скупштини има чланова, које народ није изабрао. То сам наговестио у уводу, а види се и из целог чланка.

Ја држим да је и једна и друга цел или намера са свим умесна и законита. Може бити да је тиме заиста побијена важност владиних посланика т.ј. да су они пред светом „омаловажени“ и да је њихов положај „понижен“, као што вели државна тужба; али треба промотри-ти у ком је случају то кажњиво дело.

Чл. 103 кривичног закона гласи: „ко јавним потврђивањем измишљени или изопачени ствари или јавним опорочавањем и исмејавањем уређења државних – ... ове мрзости и презрењу излаже или важност њихову побија (т.ј. „омаловажава“) или у осталима неповерење према реченим уређењима и наређењима подиже... да се казни...“ Као што се види из овога параграфа само на ова четири начина: *измишљањем* дела која не постоје, *изопачавањем*, *опорочавањем* (каљањем) и *исмејавањем* ако кога понизим и омаловажим, учинио сам кривично дело. Иначе,

ако ја озбиљним разлозима побијам важност неке личности, или неке установе; ако побијам веру у њу и ако покажем да она не ваља и не треба да постоји, ја не само да нисам учинио никакво кривично дело, но само мож' да заслужио похвалу.

Питање је дакле, не да ли сам ја „понизио“ и „омаловажио“ владине посланике и њихов положај у скупштини, но: да ли сам ја измислио што на њих? да ли сам *изопачио* њихов рад? да ли сам их *опорочавао?* или *исмејавао?* На послетку долази да ли сам употребио *вређајући* израз?

По суштини тужбе ја се тужим као да сам *исмејавао* владине посланике и да сам их исмејавањем увредио, те долазим под § 104. (допуну) као преступник. Остале придеве да сам их ја „понизио“ или „омаловажио“ одбацам, јер такве кривице нема у закону. Да видимо да ли сам ја вређао и исмејавао кога. Но најпре да анализирамо још дубље појмове „увреда“ и „исмејавање“ у кривичном смислу.

Под појмом увреда садржи се нешто, што каља и бешчасти човека пред светом, или што га грди и ружи н. пр. кад назovem кога: подлацом, лажовом, нитковом, лоповом, разбојником, развратником и т.д. или у опште неки израз који иде на то да покаже неморалност или неваљалство онога, кога се тиче. Исмевање, то је појам који показује да је нешто представљено у смешном облику пред светом, да је *нагрђено* и *накарађено* те да му се свет смеје.

Да видимо има ли увреде или исмевања у мом чланку?

После овог објашњења ја могу у кратко прећи на сама места у чланку за која се окривљујем.

1. Ја сам казао да се владини посланици разбацују својим параграфским знањем. Каква је то увреда? Кад бих ја ма коме казао у јавној препирци: ти се „разбацујеш својим параграфским знањем“ или „параграфском премудрошћу“ – никоме за цело ни на памет не би пало да ме за то тужи суду, нити би икакав суд на свету нашао да ту има увреде, јер ту очевидно нема ништа што каља и бешчасти човека или што га грди и излаже подсмеју. Г. Крстић члан касације, казао је јавно и у скупштини и у штампи, да он не сматра назив „параграфлије“, који је дат њему и извесној господи у скупштини због разбацивања са параграфима, као неку увреду, јер се он поноси знањем параграфа. У опште оно, што по опште примљеним појмовима у друштву није увреда; што према приватном лицу не би било увреда, – не може бити увреда ни спрам владиних посланика, јер они немају неку особиту част и карактер, но остали поштени људи. А што ја не уважавам разбацивање са параграфима, но га осуђујем, то је моја начелна ствар, за коју ја нисам суду одговоран.

2. Ја сам упоредио владине посланике са истражним судијом. Овде је г. државни тужитељ сам себе понизио, кад је и то узео као увреду. Ја држим да је личност и звање истражног судије достојна поштовања, и по томе се не може никако узети као увреда, што сам ја сравнио

владине посланике са истражним судијом, да покажем како они т.ј. владини посланици збуњују просте људе.

3. Опоменуо сам владине посланике на оно што пристојност од њих захтева. Држим да то не може бити увреда ни за кога, кад га опомињем, да осим свога *права*, при извесном положају у скупштини има у виду захтеве пристојности. То бар није ништа рђаво и неморално. У самој ствари владини посланици долазе по уставу у скупштину и да богме по закону имају право да говоре као и остали скупштинари. То је тако, али опет сваки примећува, да је положај владиних посланика у скупштини неправилност – аномалија. Ево шта о томе веле неколико народних посланика у свом предлогу за промену устава, где је између осталог предложено да не буде више владиних посланика у народној скупштини:

„Положај владиних посланика у скупштини врло је незгодан. Из сваког њиховог мишљења провирује адвоцирање за владу. Предубеђење, које њихов двоструки положај изазива у народних посланика, без сумње је штетно за *достojно* вршење њихове улоге у скупштини. С друге стране може се десити да влада, руковођена својим тренутним интересима, пробира између неколико стотина чиновника оне, који ће њој следовати безусловно у свима питањима“ (Видов-дан бр. 25, прилог I).

Овде се јасно каже да владини посланици изгледају као *владини адвокати* а не као *народни скупштинари* и *повереници*. Тај њихов „двоструки положај“ и ја сам имао у виду кад сам напоменуо, да они треба да ћуте (и да оставе народне посланике при њиховом патријархалном гледишту, кад већ неће да њихове жеље формулишу и потпомажу) онде где је реч о *народним жељама*. Јер очевидно нема смисла, да под видом „народних жеља“ износи влада, устима својих повереника, своје сопствене мисли и жеље. То је колико штетно, толико недостојанствено – понижавајуће – за народну скупштину. Ето због чега сам ја казао да говор владиних посланика онакав какав је био чини скупштину још нижом и ништавнијом.

Мени је врло жао што дебате у одбору за адресу нису стенографисане, те се не може видети јасно шта је и какво је било понашање владиних посланика, које сам ја осудио. Само онај који је тамо био зна за оне бурне сукобе између владиних и народних посланика, који су се сваки час прекидали лармом и свађом, тако да је један од владиних посланика г. Крстић добио опомену од потпредседника што *багателише* народне жеље и *напада* народне посланике. (Видов-дан, бр. 222, прилог II).

4. Ја сам дакле хтео да прекорим владине посланике за њихово понашање, а да бих још јаче на њих подејствовао, опоменуо сам их и на то, да већ и то понижава српску народну скупштину, што у њој има чланова, које народ није изабрао. Тиме сам их подсетио на њихов деликатан положај. Држим да то није никаква увреда за владине посланике, почем се ту реч „понижење“ не односи на њихов приватан карактер, већ

на закон, на члан устава, којим је њихов положај узакоњен. Тако исто је очевидно, да се ту не исмејава устав нити је то у опште тон исмејавачки, јер сам напред објаснио шта је исмејавање. Напротив форма је изражаја врло озбиљна и она се увек употребљава у дебатама скупштинским, у јавним разговорима, као и у новинама. Тако су министар правде и толики скупштинари казали да закон о телесној казни понижава српски народ. Тако исто говори се обично да српску народну скупштину понижава што не бира сама председника, што не одређује пословни ред, као и то што у њој седе владини посланици – мимо тога што су те установе штетне. У опште то је са свим учтив израз, који се увек употребљава у критикама закона и установа, за које оће да се каже да не ваљају.

И тако ја сам доказао да они изрази које сам ја употребио односно понашања владиних посланика и њиховог положаја у скупштини, ни по смислу ни по форми, не садрже никакву *увреду*. Ту нема дакле никаквог кривичног дела по допуни чл. 104. кр. закона.

Што се тиче последњег окривљавања т.ј. да сам ја напао чак на „уставна права владаочева“ и учинио преступ по допуни чл. 91 крив. зак. – то је просто бесмислица. Очевидно ако ја увредим истражног судију, то никако нисам напао на право кнежево да поставља својим указом судије; нити на министра, који је судију представио. По лођици г. државног тужитеља од једне сличне такве кривице могао би се одма начинити *идеални стицај* и подвести просту личну увреду под чл. 92 и 68 у исто време. Ова лођика подсећа ме врло на лођику неких српских жандара: кад му ко опсује оца, он се тужи на то да је онај опсовао кнеза, јер је, вели, „кнез мој отац“. Овако неразумевање овог одношаја и личне увреде себи, спрам кнеза и увреде нанесене кнезу, даје се код жандара разјаснити и извинити необразовањем. Али овако бркање правних појмова и неразумевање закона не да се извинити необразовањем код државног тужиоца.

Овде имам да приметим да ме је суд у први мах ставио у оптужно стање за исмевање закона и увреду скупштинара т.ј. за кажњива дела по § 103. у допуни § 104., а истражни судија, ма да није водио никакву нову истрагу нада мном, није нашао дело кажњиво по чл. 103, но је пронашао кривицу по чл. 91., а оне се разликују „само“ у 3 године затвора. Пре свега то не сме да буде по закону, да ме државни тужитељ тужи за оно за што нисам стављен под суд. Осим тога ово противречије људи од закона и то у једном чланчићу који једва броји десетак редака, показује најјасније, како ту нема никаквог *кажњивог дела*. Јер увреда или исмејавање изречено у штампи мора бити јасно изражено у смислу и изразу, да сваки читалац разуме да је увреда и исмејавање, а не да тек судије натежу и извијају да л се ту вређа овај или онај. Ту се види јасно да нема кривице, као кад бих ја рецимо хтео да убијем човека, па би намерно гађао га кроз дувар моје собе, која има дебео зид од две цигље. То је исто са увредом где се из форме израза не види *ко се и шта се исмева и вређа*.

Очевидно ту нема кривице ни по допуни § 91. нити по ма каквом другом параграфу.

Ја сам се нарочито задржао на овом делу најдуже, што је ту г. државни тужитељ створио управо „из ничега“ идеални стицај преступа, који се казни до пет година затвора. Ја држим да је задаћа државног тужитеља толико исто да не окриви правог, колико да не оправда кривога, јер суд није целатска установа, која гњави и дави, који год јој се оптужи, већ је место где се дели правда. Ту дакле ваља мерити сваку реч на драм, због које се окривљени оптужује. Није мала ствар, господо, лишити правог човека слободе и пет дана, а камо ли пет година! Међу тим, као што сам показао, г. државни тужилац није ни најмање пажње обратио да објасни себи и суду: у ком се случају „понижавање“ и „омаловажавање“ узимљу као кривица, шта је то „исмевање“, а шта је „увреда“, него је натрпао све те кривице на мене без икаква правна разлога.

II.

У одговору на дело у бр. 13. могу бити много краћи. Ту тако јасно и очевидно нема никаквог кривичног дела, да је довољно навести само место за које се окривљујем, па се одма види. То место гласи:

„Цела је истина, да је наш народ бивао незадовољан са извесним владама и желео [је] да их се отресе, а великаши су се користили овим народним расположењем и позивали га на буну. Народ је увек сматрао да има право да збаци једног кнеза који му зло ради, па да постави другог, од кога се више надао, да ће радити добро.“

Ја питам сваког који зна српски језик: фалим ја ту збацивање српских кнежева? и која је та реч, која садржи хвалу? Који год зна српски (а г. државни тужитељ сигурно зна свој матерњи језик) видеће одмах, да ту нема нити какве похвале, нити какве покуде. Ту се просто каже оно што је било, онако како је било. Казује се како је сам народ разумевао своја права и како их је вршио. То је историјски факт, а историја се не може променити да буде друкчија но што је била, за љубав овога или онога. Да је српски народ тако разумевао своја права позивам се на догађаје од 1839, 1842 и 1858 године. У тим годинама српски народ, преко своје народне скупштине, показао се као *суверена власт* у држави. Па не само да је сам народ тако разумевао своје право, но су му то суверенско право признавале и стране државе и висока порта и саме владајуће династије. После промене 1842 г. Русија као „покровитељствујућа“ држава није признала промену династије, но је захтевала да се на ново сазове народ и изјасни у присуству њеног повереника. Тек пошто се скупштина на Врачару на ново изјаснила за промену, она је признала преврат као законито дело. Ту се фактично види признање народног суверенитета. Тај народни суверенитет признавала је фактично и висока порта и династије, које су примале владу из руку народне скупштине. Легитимиста гроф Шанбор у Француској неће ни да прими владу из

руку народне скупштине, јер он не признаје народни суверенитет. У оној реченици због које се окривљујем не садржи се ништа друго но да је српски народ у Србији сматрао увек да *он има суверену власт, а не кнез*.

А у каквој сам намери то казао? То би се видело јасно, кад би г. државни тужитељ промотрио ону реченицу у свези са целим чланком, а не да, без икакве свезе са целином, прави проналаске по мом мозгу, да погађа мисли и намере, које сам ја имао, или „које се њему – државном тужитељу – намећу“, као што се вели у тужби. Намера и смисао мора се изводити из самог чланка, јер ја се судим за оно што сам ја рекао и *написао*, а не за оно што се некоме „намеће да мисли“.

Ту је реч о промени устава, о чему се покренуло питање у скупштини. Ја сам том приликом хтео да докажем, да је по српским народним појмовима народ суверен и да с тога гледишта ваља мењати устав, на што народ по самом садањем уставу има право. Очевидно кад је реч о промени устава законитим путем, онда не може бити ни речи о преврату и збацивању кнеза. У осталом баш се уставом иде на то, да се избегне преврат, да се ујамчи *правна непрекидност* у земљи, те да се сваки пут из једног правног стања може прећи у друго, законитим путем. А баш кад би се уставом узаконила народна сувереност, што сам ја у том чланку захтевао, онда народу никако није ни потребно да револуцијом прави преврате и збацује кнежеве. Све ово што сам казао види се јасно из мог чланка и мој закључак целог чланка гласи: „За сада нам је толико нужно било да кажемо, да би јасно увидели, *шта мора бити устав по појмовима српског народа*. Устав је основни закон у коме сам народ²⁰⁰ одређује основна права сваког члана државе, као и права кнежева.“

То је *моје дело*. За то има суд да ме суди, ако ту још може бити речи о кривици и суђењу, а не за оно, што се г. државном тужитељу „намеће“ и што он мени подмеће. Очевидно ту нема кривице ни по каквом параграфу, а најмање по допуни § 91. крив. зак.

III.

У одговору на дело учињено у уводном чланку бр. 23 могу такође бити доста кратак. И овде је г. државни тужилац учинио исту погрешку, као и при окривљивању за споменута два дела т.ј. он нигде не узимље цео чланак, његов цео смисао и намеру, па да тиме објасни прави смисао појединих израза, већ узимље једну реченицу па њој даје свој смисао.

Пре свега тај чланак писан је поводом, што је усиљавањем владиним пропала у финансијском одбору намера да се укине жандармерија и што је у исто време у законодавном одбору пропао предлог о измени закона о штампани. Ја сам хтео да објасним скупштини како ће она бити исмејана ако се та два одборска закључка узаконе јер скупштина је у адреси заклевала простију управу и слободнију штампану. Та се тежња види из целог чланка, а из тога се мора одма закључити да је *немогућно* да ја оћу да врећам скупштину у исто време кад оћу да је задобијем за нешто и да

јој објасним њено достојанство, што се види из ових речи: „Ми просто не ћемо слободу као милост владину, но је тражимо као право народно и обраћамо се тога ради *народу*. Хоће ли нас он разумети или не то зависи од времена, али ми ћемо дочекати то време“ и мало пре тога: „По могућству старали смо се да народу – народној скупштини објаснимо шта и како треба да се уреди у нашој отаџбини па да се народни напредак осигура. То смо до сада радили, па то ћемо и од сада.“

У опште из целог чланка огледа се поштовање народне скупштине. А ево да узмемо само оно место због кога се окривљујем:

„Има људи који нам меарају што бранимо *ову* народну скупштину, која је прошла кроз школу Радивојеу, која је претила батином сваком поштеном браниоцу слободе и народног напретка; која је до јуче клањала свему што је излазило од владе.“

Кад се промотре сви ови изрази изближе види се, да у њима нема никаквог кривичног дела. Ево шта је ту казато:

1. Да је г. Радивоје бивши министар председник за време избора ових скупштинара, *владао* овом скупштином и да је она усвајала његове начере и начела у државним пословима. Каква је то увреда за народну скупштину? Ја нисам никако казао да је г. Радивоје употребљавао за своју себичне цели – као што спомиње тужба – а још мање за какве непоштене намере. Он је владао скупштином – то је све што се може разумети у оном правом изразу. То се врло често дешава и код много образованих народа (н. пр. у немачкој скупштини влада све једнако Бизмарк), а код нашег народа где је огромна већина народна необразована па и већина скупштинара и где је ауторитет власти снажан – то није ни мало чудно. Свакојако то што сам ја напоменуо није никаква увреда.

2. Казао сам да је скупштина претила батином свима слободоумним поштеним људима. То је опште позната истина, а види се из скупштинских протока од 1871 год. на које сам се код полиције позвао (прилог стр. 84, 85, 131, 510 до 516 и 547 до 556). Ту се види да је скупштина у то време све људе од слободоумне опозиције сматрала за горе од лопова и убица, ту су се тражиле најстрожије мере као *батине, церићи и полицајни надзор на основу подозрења*. И тек пошто је влада изрично изјавила да има довољно строгих мера против политичне опозиције, одбачен је познати Милов предлог о полиц. надзору. А у исто време скупштина је ставила у протокол, да се влади допуштају *све мере*, које она нађе за нужно да употреби. Све ово показује, да је наша скупштина састављена из људи необразованих који су обично назадњаци у друштвеним и политичним начелима. Управо наша скупштина није тада ни разумевала, шта је то опозиција у земљи; отуда су и пале оне страшне претње против свију слободоумних људи. И кад би ја баш осуђивао скупштину за њено назадњаштво, то не би била увреда, а камо ли што је ја нисам ни осуђивао, већ сам то само напоменуо, да се зна.

3. Казао сам на истом месту за које се окривљујем да је скупштина клањала свему, што је долазило од владе. Тиме је казато само да

скупштина није имала свог уверења, није била *самостална*. Ово није увреда ни по смислу ни по форми израза, јер то и сами скупштинари признају и толики су то јавно у скупштини казали. Шта више Николајевић је јавно рекао како је и пређашња влада говорила да су скупштинари њене *машине* (Видов-дан бр. 222).

Очевидно је да у тим изразима, баш кад се овако ишчупано узму нема никакве увреде за скупштину. А камо ли кад се из неколико врсти које одма долазе види, да ја нисам никако хтео ни да корем скупштину за њену несамосталност и назадњаштво, већ сам је бранио од оних који нам то меараше, као што се види из ових речи: „Ми би најмање имали интереса да ову скупштину бранимо, кад би се тичало личности што скупштину састављају, али *нас се тиче* скупштина као народна установа.“ И због тога што се нас тиче скупштина као народна установа ми смо њој вазда указивали поштовање, ма да је она нападала наша начела

Што се тиче друге увреде, која се у тужби спомиње, увреде „народне индивидуалности“, ту не знам шта значи, и у колико ми је познато такве кривице нема нигде у закону. Биће да је реч „индивидуалност“ погрешно употребљена или је то *шупља фраза* утрпана у тужбу, само да изгледа да у мом делу има више кривица.

Очевидно је да у том чланку нема кажњивог дела по допуни § 104 нити по ма каквом другом члану.

IV.

Напоследку за допис у бр. 23 имам да одговорим, да то дело никако не подлежи судском разматрању. Ту се чисто теоријски излаже једно научно начело; начело, које је у XIX столећу признато науком као најчистије и најузвишеније, а то је: *закон је створен ради људи, а нису људи створени ради закона*. Из тог начела истиче друго, које сам ја управо у том чланку развио, а то је: где год долазе у сукоб стварни људски интереси: слобода, имање, породица, част и др. са мртвим законским формама, ту треба да падну мртве законске форме.

По чл. 102²⁰¹ наука и научна критика не узимље се никако као кривично дело. Да је ово са свим научно, теориско излагање једног начела најбоље се види, кад се прочита цео чланак, за који се окривљујем. Он гласи: (Јавност бр. 23).

„Оћу још нешто да додам, ма да не иде у главну ствар. Г. Чумић питао је може ли скупштина да погази *закон* и наводио је ужасе који би следовали иза тога, кад би се „закон“ погазио. *Закон* то је нешто двосмислено. Правници обично разуму под законом сву гомилу параграфа, коју су, ма какве законодавне власти, ма кад, издале а нису никада *формално* уништите. Осим тога закон је скуп оних правних појмова народа или једног друштва – једне државе – у којима се ујамчавају они правни одношаји и осигурава – слобода имања, част и сва права свакога члана, као што народ заиста разуме *правду*. Писани закони, параграфисана

правда – по некад садрже у себи правду, а по некад баш садрже и бране кривду. По некад законе пишу научењаци, који су своју науку поцрпели ма из каквог прљавог извора, и они у законима не теже да ујамче народну правду, но да утврде нека своја морска „начела“, која је „неко“ у неком ћумезу у неком крају света измислио као „право“. По некад се закони баш пишу у *најгорој намери*, да се поруше и одузму права народу, а да се присвоје нека права властницима и да се власт ових осигура. У таким случајевима закони никад не ујамчавају правду, не ујамчавају слободу, имање, част и све што је човеку мило и свето. У таким случајевима дужност је и врлина сваког појединог човека *газити* и *рушити* те законе, *свима средствима*. И ако појединац често нема снаге, или не сме да узме таку одговорност моралну на себе, да гази такве законе, народно представништво и *може* и *сме*, и *треба*, да погази мртве формуле закона увек, кад се ради о спасењу права и правде спрам ма ког од својих чланова.“

Овде имам да приметим, како је у државној тужби осакаћена моја мисао па је намештено, као да сам ја у опште препоручио гажење закона и пропагандирао неко бесправно стање. Из чланка се јасно види да сам ја казао у начелу да је грађанска врлина погазити рђаве законе, и то се односи на све народе и све државе у опште, а никако не на поједине законе, или све законе, који у *Србији* постоје.

Међу тим чл. 92 под који државни тужитељ подводи ово дело гласи: „Ко јавно позива или дражи на не покорност према законима, уредбама или законим наредбама власти, или који дела, која су законом за злочинства и преступљења означена јавно правда и хвали да се казни ...“

Ту се дакле разуме да сам ја позивао или дражио кога да се покорава законима, *који у Србији постоје*, или бар да сам казао да у *Србији* има тако рђавих закона, које приватни или скупштина треба да газе и руше; даље да сам фалио нека дела, која су српским кривичним законом означена као преступљења и злочинства. Нека суд пажљиво прочита чланак за који се окривљујем, па ће се уверити да од свега тога нема ни трага у мом чланку.

Тамо је изложена једна теорија, која је призната данашњом науком. Била она социјалистичка или несоцијалистичка, револуционарна или нереволуционарна – ту нема по српским позитивним законима никакве кривице. Иначе требало би казнити све професоре историје, који јавно проповедају са катедре буне и преврате т.ј. гажење и рушење закона у свима оним случајевима, где је неко законито стање упропаштавало народ. Тако исто ваљало би осудити све оне историке и публицисте који правдају преврате из наше историје од 1838 до 1858 године.

Ја држим да овако теоријско излагање једног начела не може бити никако суђено ни осуђено по нашем кривичном закону. А ово нарочито не би смело да буде после познатог расписа г. министра унутрашњих дела у коме се изрично ујамчава *слобода мисли и критике*. Слобода исказивања мисли – то је управо нешто неограничено и обуваћа

све могуће теорије; и кад је један министар у име целе владе позвао и управо изазвао писце да слободно казују своје мисли, он сигурно није хтео да поставља клопку, па да вата наивне писце; и кад би било по нашем кривичном закону кажњиво „слободно излагање мисли“, министар би у томе био подстрекач и повод мом преступу. И у том случају ја би био извињен по чл. 104. д. јер је министар позвао све писце да раде нешто што је незаконито.

Но као што рекох ја у опште не држим да излагање једне научне теорије, па ма каква она била потпада под §. 92. У осталом ова теорија нити је социјалистична нити револуционарна, као што вели државни тужитељ. Шта више они, који веле у начелу, да ваља поштовати сваки закон докле се формално не уништи – у ствари никад не практикују то начело, већ се увек управљају по оном начелу, које сам ја развио у бр. 23, и које је у тужби названо револуционарно. Доказа томе има пуно у најмањим стварима, као и у највећим светским догађајима. На прилику ако један свестан и научен судија види, да неки каишар оће да ограби нејако сироче имајући за себе законске форме, он ће увек погази[ти] мртве форме, да спасе правду. Тако се н. пр. врло често гази формални закон кад захтева „народно благостање“ или каква друга важна државна потреба. Тако н. пр. министар правде г. Ценић, који је у овој скупштини бранио независност судија, а нарочито касације, био је 1864. г. председник суда, који је судио судијама из касације на основу закона, коме је дата повратна сила т. ј. на основу *погаженог закона*. То је тако сигурно захтевао „државни интерес“. Тако су неки ове године у „Јавности“ позивали јавно да се учини насиље, и да се пониште зеленашки дугови *поротним* судом, имајући у виду интерес већине народа. У опште у свакидањој пракци сваки поштен човек у сукобу између мртвог параграфа и интереса живих људи сматра, да је врлина погазити параграфе. Да неговорим о крупним стварима, као што су народне буне и преврати.

То што је државни тужитељ назвао „социјалистичка теорија“ у ствари је једна општа истина, коју шта више у пракци исповедају и она господа чланови данашње владе, који су први подигли грају да „Јавност“ јавно проповеда гажње закона. Ја знам врло добро, да су ти гласови одозго били пуштени и растурени по Крагујевцу, јер је то мож'да захтевала политика оног тренутка, али истражни судија, не сме узимати тако без икакве критике оно, што се одозго пусти.

Овде морам да одбијам неке нападаје државног тужиоца, које је он пустио са свим незаконито и неумесно против моје личности и моје књижевне радње. У тужби се вели како сам ја „образом да сам социјалистички месија“; да је моје перо отровано, да ја „правдам бесправно и неуређено стање, где сваки за свој рачун ради и себи право створити може.“ Под социјалистима разумем људе, који најтемељитије знаду друштвене науке и који су најчистијег карактера. Према томе титулу социјалиста примио би за част. Али ја држим да г. државни

тужилац не зна шта је то социјализам и по томе његова карактеристика у том смислу нема вредности. Ја сам у мојим списима увек излагао начела која сам исповедао и исповедам, разуме се у намери, да се та начела остваре, јер то жели сваки образован човек, а камо ли један озбиљан умни радник. Који тако не мисли, а опет пише и штампа своје списе тај је беспосличар и шарлатан. Може бити да државни тужитељ има са свим друге појмове о социјализму и мом књижевном раду, али то је његова приватна ствар и суд није никако ни надлежан ни компетентан, да решава питање о социјализму и мом књижевном раду. Овде је пред судом један незнатан део мог књижевног рада – свега четири мала чланка – и суд има да реши: има ли ту кривице или нема?

Мислим да сам јасно доказао, да у свима чланцима за које се окривљујем нема никаквог кажњивог дела. Овде је на месту, да споменем околности под којима је постао овај процес.

У течају док су ови чланци излазили у „Јавности“ била је интерпелација управљена на министра унутрашњих дела: зашто полицајна власт допушта да се овако пише у „Јавности“, зашто она не узапти такве чланке?²⁰² Министар је одговорио да полиција узапћује само оне чланке за које мисли да садрже кривично дело, и да ће те чланке суд осудити, а у „Јавности“ нема таквих чланака. У исто време двојица баш од оних судија, који су решили да се ставим под суд, честитали су ми на јавним местима за онакво писање; хвалили су и одобравали мој рад и храбрили управо.²⁰³ Ја би то могао да судски докажем, али не ћу једно из штедне, а друго што држим да ми таква одбрана није нужна. Тек пошто су у скупштини пропали неки владини предлози које је некако и „Јавност“ обарала, подигла се вика на „Јавност“ и изашао је познати рапорт војеног министра у штампи, који овде прилажем, који је распис управо агитација против „Јавности“ и овдашње друштвене штампариије и врло је лако могао учинити пресију на полицајне власти и судове. Да ли је та агитација и пресија имала дејство не ћу да тврдим позитивно, али указујем на ову околност: полицајна је власт узела уредника и мене као писца *управо за она дела под суд*, која су *набројана у рапорту* в. министра кнезу. Шта више *узете су исте фразе*. Друга је околност та, што је полицајна власт у два маха, кад ме је на испит позивала, заборавила, да ме узме на одговор за последње дело: позивање на гажење закона, па ме је тек у недељу спрам свеће узела на одговор (што се види из протокола), само да се наређају сва дела, која је в. министар у свом рапорту побројао.

Из ових околности изгледа да ова политична парница стоји у свези са тренутним интересима политике, којој је било нужно, да уништи „Јавност“, која је проповедала противна начела и имала утицаја на скупштину, а нарочито да се ја као главни сурадник „Јавности“ лишим слободе. Али дужност је суда да има у виду само захтеве и интересе правде, а не интересе политике, која се може сваки час про-

менути. Распис садањег министра правде говори јасно шта је у таком случају дужност суда: „да су страни према политици и да законе земаљске толкују у духу општег реда, у интересу друштва грађанског.“

И ја се надам да ће ме суд судити по правди и закону, а не по захтевима и агитацијама одозго и другим политичним обзирима.²⁰⁴

Јавност, бр. 22 и 23, од 24. и 26. II 1874.

ОПШТИНА²⁰⁵

I.

Наше општине уређене су законом од 1866 године. По том уређењу разликују се општине варошке (куда спадају и варошице) и селске, али у главном њихово је устројство доста једнако.²⁰⁶

Општина је представљена у *општинском збору, општинском одбору и општинском суду*.²⁰⁷

Општински збор бира одборнике и њихове заменике, а пошто је тај посао једном свршио, он се скупља само онда, кад га општински суд позове, да каже своје мишљење о неком предмету. Ово бива или кад сам општински суд увиди потребу, да саслуша мишљење збора или кад то захтева *надзорна власт*.²⁰⁸

На општинском збору у *селима* имају гласа сви пунолетни чланови општине, који нису под туторством или старатељством, а нису ни слуге под платом.²⁰⁹ У варошима осим тога тражи се да сваки члан збора плаћа потпуни грађански данак од 6 талира. Изузети су од тог права официри и војници, а осим тога личности, које су окаљане, као: који су лишени грађанске части; који су осуђени због злочинства и други прљави преступа док извесно време не прође, који се налазе под кривичним ислеђењем; који су пали под стецистиште док се не прогласе за невинне, који су под полицајним надзором и који дугују држави данак за читаву годину.

Општински одбор састављен је из 8 – 16 одборника.²¹⁰ Београд само има 32 одборника као престолница. У варошима неокружним, варошицама и селским општинама, које имају мање од 300 пор. глава број је њихов 8, у истим општинама до 500 пор. глава бира се 12 одборника, а где има преко 500 порески глава, као и у свима окружним варошима бира се 16 одборника. Одборник може бити сваки који има гласа на збору и има непокретних добара у Србији.

Општински одбор је стални представник општине и непрекидна контрола над радњом општинског суда. Одбор ако налази за нужно састаје се редовно, према својим закључцима, иначе скупља се кад га позове општински суд. Његов је најважнији посао прегледање општинских рачуна, прегледање и одобравање општинског буџета и разрезивање

порезе. Иначе одбор претреса и решава све предмете, које му предложи општински суд или надзорна власт. Он одобрава издатке, који у буџету нису предвиђени; одобрава нова звања у општини; без његовог одобрења не може суд купити и продати или издати под закуп општинско непокретно имање; такође не може се учинити издатак на оправку општинских грађевина (у варошима већи од 50 дук., а у селима већи од 5 дук.), он одобрава и са општинским судом извршује разрезивање приреза на све чланове општине, а тако исто при каквом јавном послу, који се врши заједничким радом, одбор наређује како да се тај посао изради општим радом; напоследку решава да се ко прима за члана општине.

Општински суд је управо извршна власт у општини.²¹¹ У исто време он је прва државна инстанција, јер он извршује све прописе и наредбе свију виших власти, које се тичу непосредно општине и њених чланова. Чланове општинског суда као и председника бира одбор. Да је суд потпун нуждан је председник (кмет) и два члана (помоћника). Толико се бира у варошима и варошицама. У сеоским општинама које се састоје из више села и засеока свако село бира за себе по једног помоћника; а сва села заједнички бирају кмета или председника општине и од оних изабраних помоћника назначују чланове суда. (Тако би се исто поступало у вароши, која би због потреба била подељена на више одељења, – но таког случаја нема у Србији.)

Кмет и чланови суда бирају се на одређено време. Избор њихов не важи докле га не одобри надзорна власт. Непосредна надзорна власт (среска) одобрава избор чланова општ. суда и кмет-помоћника. Избор кмета у окр. варошима потврђује министар унут. дела. Кад су кмет и чланови општинског суда једном изабрани и потврђени, онда их одбор не може никада збацити, него их само може због какве кривице или иначе због небрежења и рђавог вршења општинских послова тужити надзорној власти; па ова решава имали кривице или не и од ње зависи одпуштање кмета и чланова општинског суда.

Круг радње општинског суда изложен је у члановима 34 и 35 општинског закона. Општински суд као месна полицајна власт стара се о сигурности личности имања, о чистоћи у вароши, о предупређењу пожара, о исправности путова и мостова; води надзор над мерама којима се трговци служе; пази на јаван морал, води бригу да у вароши не буде просијака и беспосличара; води надзор над лицима, која су под надзор стављена од суда или полиције; стара се да родитељи шиљу своју децу у школу и др. Даље као општинска власт бира писаре и друге општинске званичнике; (избор лекара и инжинира потврђују надлежни министри), располаже општинским приходима и расходима и води о њима рачуна, води бригу о општинској сиротињи, води надзор о туторима, који рукују сиротињским имањем; даје сведочанства о владању појединих лица чланова општине, о њиховом стању, имању, сродству, и о другим њиховим личним одношајима; уверава да ли се протоколи крштених, венчаних и умрлих уредно воде, у селским општинама то ради надзорна власт; помаже при попису житељства

државним властима; води списак чланова своје општине; списак лица способних за гласање на збору као и списак оних лица, који су дужни порез платити; издаје сведоче да ли је неко жив и да ли се налази у тој општини; управља општинском поштом којом општина стоји у свези са суседним општинама и још неке ситне канцеларијске ствари. Напоследку општински суд као власт судска суди у грађанским стварима спорове, који не прелазе вредност од 500 гроша, а у кривичним делима иступе, који се казне до 3 дана затвора или 10 удараца.

Ми смо набројали управо све оне послове које општина врши као прва управна власт у држави. Ово набрајање можда је мало подугачко, али неће бити згорега да се прочита, јер смо уверени, да је мало који од наших читалаца читао општински закон ма да је сваки члан неке општине, а у општини су заступљени најближи заједнички интереси грађана једне државе.²¹²

Ми смо у општим цртама показали устројство наше општине. Но нисмо казали још оно што је најважније: наша општина није ни у чему самостална. Она стоји непрекидно под туторством полиције. Полицајна власт пази да општине раде „по закону“ и она као „надзорна власт“ има право да се меша у сваку општинску радњу под изговором да пази на законитост, и где год *она нађе* да је закон повређен, или су интереси општинских чланова оштећени, може да смеће, брка и обуставља општински рад.²¹³

Пре свега општински буџет преко 1000 гр. иде на одобрење полицајној власти до 10.000 гр. преко 10.000 одобрава министар финансије, (али опет и тај буџет пролази најпре кроз руке полиције). Рачуни које одбор прегледа иду такође на преглед и одобрење надзорној власти; и то према величини цифре ови рачуни иду на одобрење министарству финансије и чак главној контроли.

Но осим ове контроле у новчаним стварима, надзорна власт може да се меша у општинске послове управо *кад год хоће*. По члану 79 надзорна власт „издаје нужна упутства, поучења и наставлења, или иначе према стању ствари чини кораке“ кад она примети неуредности у делању општинских власти, управу с општинским имањем и приходима и вршењу званичних послова. А у „хитним случајима“ полиција *сама* одређује шта треба, да би се неуредностима и неправилностима у општинским пословима стало на пут, па о том само *извести* вишу власт и одбор „у колико то спада у круг власти одбора“. Она казни укором и новцем све чланове и званичнике општинског суда, а може и да председника збаци кад за нужно *нађе*, или као што се вели у закону кад „државни интереси то захтевају“, па тек после тражити „накнадно одобрење“.

Напоследку полиција прима све жалбе и тужбе против општинских власти, и она је касацијона власт за све предмете општинског суда. То је у главном устројство наше општине и њен одношај спрам полицајне власти. Опширније држимо да није нужно о томе говорити, а о последицама таког устројства говорићемо мало опширније.

II.

На нашим скупштинама одавна се подиже глас да се изда закон о *општинској* самоуправи, а ове године неки народни посланици донеше предлог, да се за време, као ствар врло хитна, узакони: да се кмет бира на годину дана и да потврђивање и збацивање кметова не зависи од полиције.

Заиста у овој тачци народ је највећма осећао терет полицајског мешања. Ако је кмет изабран по вољи или управо по жељи полиције, онда је он добар. Он може бити небрижљив у дужности; може чинити злоупотребе са општинским имањем; на њега се могу осипати тужбе – он остаје кмет, јер полиција налази, да је он добар. Обратно, кад кмет није полицији по вољи, па ма он био највреднији и најспособнији и најпоштенији радник, она вечито налази у општини неред и незаконитост; тражи сваки час изјашњења; прави примедбе; шаље укор; обуставља општи рад и т.д.

Код нас се говорило и говори одавна, да се овим мешањем полиције у изборе кметова поглавито развило *партајство* по селима и варошима; да су се помоћу полиције осилили *заватинари*, који су заватили општинску земљу, да су у опште отуда наступиле свађе и парнице, које су многе људе упропастиле. Но нама није нужно, да се позивљемо на *злоупотребе*, које се могу десити у општини при полицајном туторству; нити је нужно да особито доказујемо, да је нарочито штетна за народ власт полиције при потврђивању и збацивању кметова. Ми држимо да је најлакше доказати, да у опште туторисање општине т.ј. вршење „надзора“ од стране полиције *нема никаква смисла*.

Какав је смисао закона, по коме полиција пази, да се у општини ради по закону; да су интереси грађана осигурани и т.д.? Смисао је тај, што се држи да, полиција има више знања, разборитости и поштења но општина и њени представници; да полицији више лежи на срцу интерес грађана, но самим грађанима и да она разуме те интересе боље но сами грађани! А постоји ли све то? Ако се изузме неколико људи, који се дају на прсте избројати, чланови наше полицајне струке *спадају у најнеобразованије људе наше отаџбине*. Може се управо рећи, да у свакој општини варошкој и сеоској има сијасет људи, који појединце узети по знању (о *геројском* знању ту није говор, јер тога нема ни полиција), по природној разборитости, разумевању месних потреба и чистоћи карактера стоје далеко више но полицајни чиновници, који су њихова „надзорна власт“. А кад се још узме у рачун цео скуп грађана, који преставља општину н. пр. одбор, где су сакупљени најразборитији и најпоштенији људи из општине, онда без сваке сумње то морално тело стоји далеко више по знању и поштењу но полиција. Каква смисла има дакле да неко који мање зна интересе грађана, који је у опште глупљи и коме мање лежи интерес грађана но општини, – стоји као надзорна власт општини? Очевидно то је бесмислица.

Држимо, да је сваком јасно, да полиција не уноси никако веће знање у општинским пословима, нити веће поштење. С те стране дакле, а та је најважнија, полицајно је туторство са свим непотребно. Може неко говорити колико му драго: „наш је народ необразован“; „он не разуме своје потребе“ и т.д., сви му велимо: наша је полиција још необразованија и још мање разуме народне потребе. Тако исто ко год вели: наш је народ „искварен“, „деморалисан“; „без полиције биће непоштења у општини“ и т.д., ми му одговарамо: наша полиција у поштењу ако не стоји ниже но маса народа, не стоји за цело ни мало више, те с тога она није кадра да унесе неко веће поштење у општину, јер она нема тог већег поштења.

Кад се тачно испита постанак полицајног туторства над општинама у страним земљама, одакле је наше општинско устројство поглавито позајмљено, види се јасно, да је полицајно туторство поникло у општини, не зарад интереса грађана, но зарад интереса власника. Власници који су хтели да владају насилнички старали су се, да се преко полиције умешају у најближе интересе грађана у општини, где су везани најближи материјални интереси грађана. Ту је полицајна власт добила начина да ствара присталице насилничкој влади, и да гони противнике повлађујући појединима на штету општине, а гушећи друге. То се види данас и у Турској. До скора општина, стара српска установа, била је у Турској независна: избор кмета, избор учитеља, управа са школом и црквом и њиховим имањем – то све било је у рукама грађана, и турске власти нису се у то мешале. Сад је Турска, научена од својих цивилизованих пријатеља, увидела да је така самосталност опасна за државу т.ј. за турску насилничку владу и она је укљинула општинску самоуправу, а на место тога поставља владине комесаре, који ће да управљају општинама.

Ја ово само наговешћујем мимогредно, а може се доказати, да је код нас општинска самосталност, која је остала још од времена Турака, падала све више, што се више заводила бирократска централизација. У нашим политичним и династичним борбама полицајна места поглавито су давана присталицама владајуће партије, који су се поглавито одликовали партијском *привременошћу* и *ревношћу*. Друга својства: као знање, разборитост, поштење и т.д. била су споредна. Разуме се да су се они старали у општинама поглавито да подигну и ојачају своју партију. На тај начин у нашим општинама упоредо са ограничавањем самосталности општинске, гушио се онај дух узајамности и љубави, што везује чланове једне општине; развиле су се свађе и партијске зађевице. Отуда је дошла и она *немарност* за општинске ствари, коју често потржу они, који хоће да докажу како наш народ није дорастао за самоуправу. Они узимљу, да је народу урођено нешто, што је чисто последица полицајног туторства. Нек се полицајно туторство укине, па ће кроз коју годину та „немарност“ ишчезнути.

Незнање, исквареност народа и немарност за опште ствари – то су три главна разлога, који се наводе против општинске самоуправе. Ми

смо доказали јасно: – баш и кад би то била истина – да полиција не уноси у општину ни веће знање, ни веће поштење, ни већу марљивост за интересе грађана, до сами општинари. Ту дакле од полиције нема никакве вајде, а штета је очевидна: дангуба и већа збрка у општини.

Полицајно је туторство непотребно – то је са свим јасно. Остаје нам да промотримо: каква треба да је организација општине, те да се самоуправа оствари тако, како захтевају интереси чланова једне општине и интереси чланова целе државе, којој је општина члан.

III.

Да би могли јасно одредити круг општинске самосталности, нужно је пре свега да себи објаснимо: који су месни заједнички интереси чланова једне општине и после: какав је положај општине у држави.

Да би објаснили и једно и друго морамо се пустити мало по дубље.

Општина је у свом постанку управо раширена породица. Отуда код свију народа у првобитна времена сва земља, на којој живе чланови једне општине, заједничка је и припада општини. Доцније, кад та установа ишчезне, т.ј. кад се изгубе остаци крвног сродства још се једнако општина показује као раширена породица. Барем код нас у Србији то се јасно показивало у почетку наше борбе за ослобођење, а има трагова и до данас. И до данас наше општине и варошке, а још више селске имају заједничко имање – поља и шуме – с чиме су често везани најважнији материјални интереси свију чланова општине. Раније ова узајамност интереса свију општинара била је много јача и јасније обележена.

У опште у развоју садањег општинског устројства показује се велика сличност са првобитним устројством, које је склопљено тако рећи само по себи, изникло из саме природне потребе људске. Узајамна помоћ и заштита личности и имања; помагање у раду; неговање и подпора у болести и т.д. што је у првобитној општини постојало, али са свим неуређено, остављено личном осећању појединаца – у данашњој општини добија правилно уређење. Ту се образује месна полиција за чување личности и имања; установљава се први „примирителни суд“ за мирене и решавање спорова, гради се болница, где се заједничким средствима лечи; подиже се школа, где се заједничким средствима стара о образовању све деце без разлике; устројством се пази на сиротињу и сирочад; одређују се заједнички послови при дизању јавних грађевина, као мостова, путова и др.

Изостало је само једно устројство, које се у клици налази у патријархалној општини: устројство за заједнички рад у производњи, поделу и размени. Рад за насушни леб -- још остаје приватна ствар сваког појединца. Ово економско устројство, управо и јесте нешто најтеже и најзаплетеније; за то оно остаје као последњи ступањ општинске орга-

низације, коју општина треба да постигне. То и јесте крајња мета друштвеног уређења, но ми то за сада остављамо на страну.

За сада видели смо, да су заједничке месне потребе свију чланова једне општине: чување личности и имања; брига о болесницима, о сиротињи и сирочадима; јавне (општинске) грађевине, мостови и путеви; школа и руковање са заједничким – општинским – имањем.

У колико су ове заједничке потребе са свим месне, у толико чланови једне општине имају право, да се организују са свим самостално (без утицаја државе) да те потребе по својој вољи и увиђавности намирају.

Држава је заједница целог народа. Разуме се људи, који живе у једном друштву и имају неке заједничке интересе, морају имати неке опште услове – законе – по којима живе у том друштву.

Ми не ћемо овде да набрајамо у појединостима, шта све долази у круг рада једне државе. У главном можемо само да набројимо: држава, као целина једног народа, представља и заступа интересе целог народа спрам других држава, а она је и заступник интереса појединих својих грађана, где су они нападнути од стране државе; држава уређује војну снагу – заштиту од спољнег непријатеља; држава се стара о саобраћају свију држављана (мостови и путеви, поште и телеграфи); држава се стара за јавни ред и сигурност у целој земљи (суд и полиција), без чега не би био могућан ни рад, ни саобраћај и промет међу људима; држава се стара за образовање свију грађана и у опште за развитак знања и поштења у земљи; она се стара за одржање здравља и чува од заразних болести људе и домаћу стоку; стара се о развоју земљорадње, радности и трговине у земљи; напослетку управља приходима и расходима земаљским, што је неопходно за подмиривање свију оних потреба, које смо пређе набројали.

О овим државним пословима може бити спора. Неки мисле да држава не треба да врши све ове послове н. пр. старање о развоју економском, о просвети, о путном саобраћају. Други на против мисле, да се држава о свему овом врло мало бринула до сада. Људи који живе у једном друштву, баш о томе поглавито треба да се брину: о својим економским потребама, о просвети, саобраћају и др., па ће се тиме старање о реду и сигурности знатно умањити.

Што се нас тиче, ми, као и за општину, велимо, да је економско устројство крајња цель друштва, а у исто време основ сваког развоја, и да друштво управо целим својим радом томе тежи. Но за сада ми ћемо се задржати на овим пословима, које данашња држава сматра као своје послове. Према томе да видимо одношај државе спрам општине.

У главном види се да све заједничке потребе у држави обухватају све оне заједничке потребе у општини. Они интереси, који су у први мах изгледали као месни, кад се промотре дубље, показују се као заједнички интереси целе државе. Према томе организација општине зарад месних интереса грађана мора бити тако удешена, да у исто време задовољава интересе целог народа. Отуда су неки људи од науке дошли на ту мисао, да оправдавају мешање државе у општинске послове због

сваке ситнице – ђоја у интересу целине. То долази од неразумевања природних односа између општине и државе.

Нема сумње у интересу је свију грађана јаван ред и сигурност у целој земљи; а тако исто признање општих правних начела (закона) у свакој општини, али из тога никако не истиче потреба, да нека централна власт поставља чуваре реда и сигурности и тумаче закона о свакој појединој општини. Мора се допустити, да су већина грађана једне земље људи поштени; људи који желе да се одржи ред и сигурност у земљи; то исто мора се допустити за већину грађана у једној општини, срезу или округу. Они ће дакле као људи поштени, а познати најбоље са људима и средствима свога краја, најбоље наћи сами и људе и средства, за одржање реда и законитости у своме крају. Разуме се, у томе и лежи узајамност интереса свију грађана, свију општине, свију срезова и т.д. у целој земљи. Ништа није луђе но предпостављати, да већина грађана у земљи, већина општине и т.д. неће да ради као што интереси свију захтевају, но је нуждан вечито неки пандур над њима, који ће да чува закон.

Ово што смо навели као пример за чување реда и законитости у земљи важи и за све друге опште потребе.

Држава треба да обавезе општим законом све грађане, да се старају о просвети; она може и треба да изради општи наставни и учебни план: да узакони начин како да се просвета у земљи уреди и да одреди законом, колико појединац, општина или срез спрам својих средстава мора да прилаже на извршење тих закона. Али само извршење тих општих закона она треба да остави општини – у колико то спада у круг општински; срезу – у колико долази у среску моћ и т.д. И ту важи исто правило као и горе. Општине су се здружиле у државу с тога, што је то њихов општи интерес. Оне врше опште законе с тога, што је то у интересу сваке општине појединце. Ако поједине општине нису убеђене, или боље рећи *не осећају* корист неког закона или уставне онда је свако полицајско тудорисање и натеривање на вршење тог закона бесмислено. То је само узалудан труд и трошак. То је знак, да или тај закон заиста не ваља, или да је општина, (срез или округ) у таком положају, да њој такав закон не може да користи, док се неки услови не измену. Тако н. пр. у неким крајевима наш народ неће да диже школе и не радо даје децу у школу, јер је *сиротан*, па нема средстава, да издржава школу, а треба му радник у кући. Помаже ли у таком случају законска обвеза и полицајско натеривање да се деца шаљу у школу? Очеvidно ништа не помаже.

Тако је у свему: за набављање лекара, грађење болница, путова, мостова и т.д. Свуда где је народ у стању и где увиди потребу он сам врши све те послове и ту му никакав државни „надзор“ није нуждан. А где народ ту потребу не увиђа, или где је сиромашан, па не може да издржи трошкове који су скопчани са намиривањем извесних потреба, ту он исте потребе и трошкове око њих сматра као глобу, кулук, у опште као неки терет.

Тако исто важи за војну обрану, порезу и друге државне обвезе.

У опште ваља сматрати људе – као људе. Ваља увек имати на уму да већина грађана у земљи жели да живи својим радом; према томе она жели ред и сигурност, просвету и сваки напредак, који доноси бољитак сваком појединцу, дакле и целом народу. Даље ваља сматрати, да су већина људи толико разборити и увиђавни, да ће умети увек да оцене рад, поштење и способност својих суграђана, с којима су сваки час у додиру; према томе, да ће она умети увек у свом блиском кругу да избере најбоље и најпоштеније људе, којима ће поверити вршење својих општинских послова.

Ето од куда ми изводимо потребу општинске *самоуправе*. Ми никако не сматрамо, да општина има неке тако одвојене интересе, да се ти интереси целе земље не тичу, да општина може бити „држава у држави“. На против ми држимо, да се целе земље (државе) тиче сваки *поједини* грађанин, а камо ли поједина општина. Ми држимо, да се државе тиче и здравље појединца, његово образовање, његов „насушни леб“, а камо ли његова сигурност у земљи, спокојство и заштита од сваког нападаја. Али баш ми то оћемо да докажемо, да се то све лакше, брже и подпуније достиже кад држава не утиче полицајским, заповедничким мерама, да се то у појединим крајевима врши, већ да то остави увиђавности њиховој; а сама да утиче мерама законодавним, убеђењем и у опште средствима цивилизаторским.

Што се народи буду више развијали, све ће више изчезавати границе између појединих општина, и може доћи време, кад ће цела држава бити једна велика општина, или једна велика задруга. Али ту разумемо поглавито, да ће се зближити економски, просветни и здравствени интереси. Но у данашње време бесмислено је да држава пази чак и на то: да ли је општина потрошила за своје потребе оволико или онолико; да ли је чистоћа по улицама једне општине; да ли је тишина и спокојство ноћу; да ли је тамо добра калдрма или пут; да ли избрани кметови врше марљиво све своје дужности; да ли суде по закону, да ли је општина спремила справе за гашење пожара и т.д. Све те ствари могу сами грађани много боље удесити и контролисати рад званичника општинских, но што може „надзорна власт“ т.ј. капетан, начелник или министар, који у ствари гледа очима капетана и начелника, а сам ништа не види и не зна у општини. Као што смо горе казали, држава треба да изда опште законе, који вежу све грађане и све општине и да захтева да се ти закони врше у свакој општини, али она не треба никако да се плете у оне послове, који су чисто месни, и које општина може најбоље сама да изврши без државног мешања и туторисања.

IV.

Пошто смо у главноме показали одношај општине спрам државе, ми можемо изложити основна начела општинске самоуправе.

Према делокругу општинском, кога смо по данашњем закону набрајали у првом чланку читаоци могу лако видети, који предмети долазе у круг општинског рада.

У главноме оне послове, које смо тамо наређали, ми држимо да општина треба да врши. Мимо тога држимо још, да општина треба да бира учитеље основних школа (па и свештенике), и да се право суђења у општинском суду знатно увећа. Но о суђењу ми ћемо говорити оделито. Овде ћемо да говоримо о другим општинским пословима осим суђења.

Извршна општинска власт (данашњи општински суд) ваља да зависи једино од избора општине. И то: кмет и чланови суда треба да се избирају на општинском збору, као год и одборници. У оним општинама, које су из више села и засеока, може изгледати као неудесно и дангубно, да се скупљају на збор. Али ми држимо, да за тако важну ствар чланови једне општине могу увек жртвовати један дан. А разуме се треба бирати увек такав дан, кад је свима најудесније.

Општински суд, да га тако назовемо, треба да се бира на одређено време. Код нас се говорило на скупштини да се бира кмет на годину дана. Према нашим околностима то би било најбоље, нарочито што се кметовско звање код нас мало где плаћа тако, да се човеку са свим наклади, што оставља свој редовни посао.

Општински одбор ваља да постоји као непрекидно преставништво општинско. Одборници у општини могу бити сви они, који имају гласа на збору, само ако грађани имају у њима поверења. Општински одбор ваља да се скупља у извесно време, које мора бити утврђено, и доносити закључке у свима општинским пословима, које општински суд има да врши, (а не спадају у *текуће* послове општинске као н. пр. месна полицајска управа, суђење и т.д.). Такви општински послови, које одбор решава побројани су и у садањем општинском закону као: утврђење буџета, резизивање пореза и приреза, одобравање разних издатака, руковање с општинским непокретним имањем и т.д. Буџет општински треба да потврди општински збор. А за резизивање пореза и приреза мора се утврдити извесна мера при оцењивању имовног стања, и збор има право да уништи порезни списак, ако нађе да није уређен као што треба. У опште у томе су примедбе збора обавезне за одбор као и при буџету. Осим ових послова општински одбор ваља да је непрекидна контрола над радњом општинског суда. Како ми не допуштамо никакву полицајну контролу, да ли општински суд ради по закону или не, да ли је он марљив у дужности и т.д. ту контролу треба да врши одбор и он у случају нерада и небрежљивости сазивље збор, који решава о умесности и неумесности жалбе. Кад збор увиди да општинска власт не ради по закону, да је немарљива у дужности, да штети општинске интересе и т.д. он може збацити све чланове општинског суда, који су криви и избрати друге, ма да рок избору није протекао.

Тако исто и општински суд има право да се позове на општински збор, ако увиди да општински одбор не ради као што треба. И ту збор има решавајући глас и може сменити цео одбор.

Напоследку ради веће контроле и над судом и над одбором, сваки пут кад грађани примете, да било једно било друго општинско тело ради против општинских интереса, изван број грађана (који треба да се законом утврди) има право да сазове збор општински.

Ето у главном начела за општинску самоуправу. Ту је сва власт у рукама самих чланова општине. Никаква контрола ни од стране полиције, ни од стране министра није потребна. При одређивању буџета општинског чланови општински најбоље ће знати шта њима треба у општини, колико могу да потроше и како могу да подмире своје трошкове. При бирању лекара, инжинира, учитеља и свештеника, држава само треба да пропише законом: *каква својства мора имати* сваки који оће да буде лекар, инжинир, учитељ или свештеник у земљи. Општина може сваког, који има прописана својства, примити у своју службу и односно плате и других услова прави с њим погодбу по својој увиђавности. Држава има право утврдити план школске зараде, као и наставни план. Она може такође законом утврдити да свака општина са толико и толико душа и таким имовним стањем мора издржавати такву и такву школу, болницу и т.д. Она може утврдити план болница и других јавних зграда, држава може у опште урадити све оно што данашње наше општине нису у стању да ураде. Али ту треба да се свршава мешање државе. Избор споменутих званичника, контрола над њиховим радом и њихово одпуштање, треба да је са свим у рукама општине.

Сукобе између ових општинских званичника, који су управо по уговору у општинској служби, ваља да решава „велика општина“ ако иначе није између уговорача напред уговором одређено, који таке сукобе решава.

Ми не држимо, да ће при оваком устројству у општини понићи саме руже без трња у нашој земљи. То никако не мислимо. Биће код нас још много немарности за општинске ствари, биће свађа у одбору, суду и општини, биће злоупотреба са општинским имањем, биће често забатаљивана школа, биће оговарање и заједање на место просвете и т.д. То другче не може ни да се замисли код једног народа, који је још доста необразован, и који је за толико година нагоњен и навикаван, да ништа сам о себи не мисли и да се сам за себе не брине, но да се „власт“ о њему брине.

Али и до сада под полицајним туторством било је свију тих зала, која су могућа у општини при новом устројству. Било је злоупотреба с општинским имањем; било је свађа између општина и кметова и одборника и кметова, – те још каки грдни, било је свађа и партаја у општини, бежали су и до сада људи од општинских послова, само да не дођу у сукоб с полицијом и т.д. Све је то бивало, и то баш бивало је тим више што се полиција више мешала у општинске послове.

То је исто бивало и са просветом. Колико су наши полицајци кадри били да утичу на ширење просвете – то смо показали у другом чланку. Они су били у стању само да по ког ваљаног и слободоумног учитеља преставе као „опасног“ човека, да изгуби службу или бар да га прогурају с једног краја Србије на други – у интересу државне службе. Иначе, као што су сами са свим необразовани, они нису могли никако утицати на ширење образованости у народу. Какво је и само старање министра просвете до сада било ништавно за нашу просвету показују најбоље цифре: колико је до сада потрошено на народне школе и колико има до сада писмених људи по селима? А о њиховом знању није вредно ни говорити.

Дакле као што рекосмо, државни надзор није ни најмање уклањао злоупотребе у општини, нити је лечио наш народ од немарности за опште ствари. На против он је и једно и друго зло само увећавао.

Управо самоуправа је општинска једини пут, да народ постане марљив за опште ствари и да се навикне да управља својим пословима. Могу се десити злоупотребе у општини, али ће пре или после чланови општине то увидети и кад знаду, да само од њих зависи да то исправе, они ће исправљати. Тешко ће ићи у почетку за коју годину. Али сваке године биће све боље и боље, док је до сада бивало све горе и горе.

Ми смо овде изнели главна начела за општинску самоуправу. Сваки увиђаван човек лако се може уверити, да је баш за наше околности општинска самоуправа најпреча потреба народа. Остаје нам још да кажемо неколико речи о нашим особеним околностима од којих зависи наше општинско устројство.

V.

У Србији има 1054 општина, од којих су 17 окр. вароши, а 1037 варошице и села.* Општине су наше врло различите по простору и броју душа. У срезу Азбуковачком окр. подринског долази на једну општину по 428 пореских глава, а на против у срезу Деспотовачком окр. ћупријском долази само по 131 пореских глава на једну општину. Негде је свако село или варошица за себе општина, као што је то н. пр. скоро у целом округу смедеревском, у већем делу округа црноречког, у Мачви, у Ресави (окр. ћупр.), у већем делу окр. пожаревачког и у срезу брзопаланачком у Крајини. На против у већем делу општина долазе по 2–3 села и засеока у једну општину; у окрузима крушевачком и ужичком долази преко 5 села и засеока; а у појединим срезовима као што су кознички и јошанички у крушевачком округу, моравски и црногорски у

* Сви ови податци узети су из књиге: „Речник свију вароша, варошица и села у Србији“ од К. Јовановића. Издано 1872 године.

ужичком и студенички у чачанском – долазе по 7 – 8 и по 10 села и засеока у једну општину. Простор који једна општина заузима у тим крајевима тако је велики, да су *поједина села* удаљена од општинске куће *по два и по три* сахата, а кад би се узимала у рачун удаљеност појединих кућа изишло би четири и више сахата.

Ова неједнакост општина по простору и становништву долази од разних узрока. Поглавито као да то зависи од месности. У плодним долинама, као што су Јасеница у окр. смедеревском, Мачва, Ресава и друге, села су сабијена у гомилу и доста су богата. Ту је свако село општина за себе. На против у брдовитим крајевима где су села раштркана, а људи сиромашни, поникле су општине из више села и засеока, али су поједина села доста мала. Но од општег правила има много изузетака. Има у плодним долинама општина састављених из више села, н. пр. у Колубари, Лепеници, Темнићу и др., а има у брдовитим крајевима као што је н. пр. млавски и омољски много општина које су склопљене само из једног села. Осим тога има у брдовитим крајевима као што су ср. црногорски у окр. ужичком великих општина до 419 пор. глава, а на против у Смедеревском Подунављу и Мачви има општина од само 61 до 68 пореских глава. У опште у целој Србији долази нешто више од 241 пор. глава на једну општину.

Споредни узроци који утичу на склоп општина врло су различити. Негде заједничка шума или попаша веже више села и засеока у једну општину; негде је то учинила потреба да се заједничким средствима подигне школа или црква; негде се то просто затекло још од времена Турака, а у многим местима то су урадиле наше административне власти, ради олакшања управе, и у опште да би општина могла вршити свој задатак, као прва управна власт у земљи. Тако исто су различити узроци, који су учинили да су постале засебне општине поједина села, која броје испод стотине, или једва коју преко стотине пореских глава.

Према оваком стању ствари врло је мучно, да ће наше општине, у многим крајевима Србије, још за дуго време постати самосталне јединице за самостални развитак. Сиромаштина, необразованост, па и сама бројна слабост, још за дуго време сметаће, те наше општине неће моћи ништа да врше осим обичних полицајских, судских и управних послова. Просвета, неговање здравља, економске установе и т.д. развијаће се у општини врло споро. Оно што смо говорили за бирање лекара и инжињера у општини, важи само за варошке општине. Међу нашим сеоским општинама биће врло много, које неће бити у стању да саме својим средствима подигну школу, нити да плаћају учитеља. Управо у томе *велика општина* (срез) мора још за дуго бити главни *покретач* и главни *управљач* нашег друштвеног развитака.²¹⁴ У томе је огроман задатак велике општине, но о томе ћемо говорити доцније.

Свакојако ваља се постарати, да и наша мала општина буде толико снажна, да може вршити што боље своју задаћу. Код нас често нема у целој општини писмена човека осим попе, или кога писарчића, који је

у исто време и адвокат буцаклија и таког човека општина мора да узимље за свог писара и да му поверава све општинске послове. И сви озбиљни поштени људи у општини, који су на жалост неписмени, морају да зависе од једног таког чапкуна и фићфирића. Тако се исто види немоћ наших општина, да уреде своју пошту, или у опште да одржавају редован саобраћај са суседним местима, нарочито с варошима, с којима имају непрекидна посла. Тако је и у подизању школе и другим општим стварима. Ово је нарочито у нашим сиромашним брдовитим крајевима, као што су окурузи крушевачки, чачански, ужички, подрински и други. Ма да су баш у тим крајевима свуде повише села и засеока спојени у једну општину да се бројем душа и пореских глава накнади сиромаштина. Ту нарочито треба да су делателне, *велике општине*, те да припомогну устројство и развитак ових малих општина.

Ми ништа нисмо говорили о самом устројству општинског суда, броју чланова, њиховим одношајима и пословима, о броју одборника и замењеника и т.д. Држимо да је главно појмити општа начела за општинску организацију а ово је више ствар пракције, која се може удешавати и мењати на разне начине. Број одборника зависи разуме се од броја становника у општини. Но данашњи број одборника држимо да је врло мали. 8 одборника на 100 пор. глава (и испод стотине) треба да је најмања цифра. Него овде ваља да приметимо, да се ваља постарати да не буде мањих општина бар од 200 пор. глава. Тако исто ваља се старати за прикупљање или шорење села у гомилу и уједињавање земље. Од стотине на више треба још бар по 4 одборника на сваку стотину пор. глава, било то у селима или у варошким општинама. Ово држимо да је потребно с тога, да би општина била увек заступљена у што већем броју, те да не решавају општинске ствари неколико људи. Осим тога ово је један начин, да се што више људи упознаду са општинским пословима и да се навикну да раде те послове.

Скупљање одбора у варошима и селима, која су сабијена као и вароши, могу бити редовно два пут преко недеља. А у општинама које су из више села или у опште које су раштркане, редовни скупови могу бити сваке недеље, било код општинске куће, било код цркве или школе. Ово је могуће у свима крајевима наше отаџбине и у свако доба године, јер недељом и празником наш народ обично ништа не ради. Ово редовно скупљање држимо да је с тога нужно, што општински одбор има многе текуће послове, који не трпе одлагања.

Број чланова општинске извршне власти општ. суда зависи од броја душа, а још више од имућности општине и положаја месности. Ми велимо од имућности с тога, што општине које су имућније имаће и више послова општинских као што су н. пр. варошке општине. Ту је брига о школи, болници, калдрми и путовима, јавним грађевинама и т.д. чега у сиромашним селским општинама нема. Но општинама, које су састављене из више села, дакле које су растурене на већем простору, потребан је бар по један извештач општинске власти у сваком селу, за најпрече послове, као што је то и у данашњем општинском закону

предвиђено. У опште број чланова општинске извршне власти ваља да одређује сам збор општински, и у томе свака општина треба да је са свим слободна. Ту не треба стављати никаква правила за све обавезна.

Начин како ће општинска извршна власт да се устроји за вршење текућих послова, као што су суђење, месна полиција, општинска управа и т.д. такође не може да се удеси подједнако за све општине.

У имућним општинама општински се званичници плаћају; њима је општински посао редовно занимање, с којим се они редовно баве. Али већина наших општина нису у стању да плаћају своје званичнике. Кметовско је званије у селима већином почасно званије, за које се ништа не плаћа, или готово ништа. Па шта више то је звање скопчано са великом главобољом и материјалном штетом. Човек оставља свој посао, долази у омразу са људима при суђењу и одређивању накнада за потрице; њему се често свете рђави људи, ако је поштен и правичан – и то све он мора да сноси из почаста коју су му суграђани учинили. Отуда долази често, да у нашим општинама најбољи људи избегавају да се приме овог почасног звања и дужности.

При оваком стању ствари тешко је и замислити, да у селу може општински суд радити непрекидно своје текуће послове. Сталан званичник у општини био би само општински писар, кога би морала плаћати свака општина. Ту би се могло помоћи само на тај начин, да се изберу више чланова, који би се мењали на извесно време, па ма било чланова из више села. Само би они између себе одредили ред по коме би сваки долазио у општинску кућу и вршио дневне послове. Иначе може се оставити да се чланови скупљају у извесне дане преко недеље, као што је то у данашњем закону. Али и то треба оставити увиђавности збора, који ће знати најбоље, према својим околностима и потребама како да уреди извршну власт у општини. Разуме се извештан поредак збор треба да утврди одма у почетку изборне перијоде својих званичника, до идуће изборне перијоде. Јер кад би се сваки час могао мењати поредак, била би збрка у општинским пословима.

Ово су наша општа посматрања о устројству општине. Ми се не пуштамо у појединости за то, што је то предмет о ком се може ваздан говорити а да се ствар не исцрпи. Главно је да се код нас усвоје основна начела о општинској самоуправи, а само устројство општине лако би удесили људи, који познају наш народ и њиове потребе.

С тиме завршујемо говор о општини. Но како је мала општина члан среза или велике општине,²¹⁵ о којој ћемо говорити у идућим чланцима, то ћемо се још који пут вратити на малу општину, да покажемо њен положај у в. општини и држави и њене обавезе.

Јавност, бр. 31 – 35, од 15, 17, 20, 22. и 24. III 1874.

ОДГОВОР Г. ИВАНУ НАЈДЕНОВУ, Б. УРЕДНИКУ „ПРАВА“.

У 61. бр. „Обзора“ одговара г. Иван Најденев бивши уредник „Права“ на онај наш чланак „Браћи Бугарима“ из 8. бр. „Јавности“ од ове године. Г. Најденев налази у оном нашем чланку „чудовиште од бесмислица, противсловља, недобросавесности и непознавања ствари.“²¹⁶

Од свега овога једно ћемо искрено признати, а то је: *да нам заиста није била позната ствар* – ни српска дипломатска радња у Турској у опште, ни одношај бив. српске владе спрам бугарског црквеног питања, ни тежње српске владе у Македонији; ни њена пропаганда у тим крајевима у интересу српске народности и будуће српске државе. Што нам то није познато узрок је врло прост; од како „Јавност“ излази ми смо се бавили искључиво са нашим унутарњим питањима, а нисмо никако проматрали шта ради и шта је радила наша влада на страни; а тако исто врло смо се мало обазирали на то, шта се догађа код суседних нам братских народа. Осим тога ваља знати да је „Јавност“ почела излазити тек пре 4 1/2 месеца, дакле кад је већ била пала пређашња влада.

После овога признања можемо одговорити г. Најдановићу. Што он налази у нашем чланку бесмислице, противсловље и недобростепеност, – узрок је што са свим не разуме, и није у стању да разуме, наше гледиште на питање, које је поденуто у „Праву“. У томе питању ми смо тако далеко, да ће се г. Најденев, *бар у начелима*, пре сложити са г. Милојевићем но с нама. *За нас не постоји питање о народности у опште, па не постоји ни у Турској.* Дакле не постоји никакво питање ни о границама будуће српске и бугарске државе и народности. За то смо и казали, да је нама са свим свеједно: оће ли после ослобођења српског и бугарског народа бити граница између једне и друге државе бугарска Морава, или чак српска Морава, само нек то реше *слободни народи*. За нас постоји само једно питање у Турској (као и свуда) – *питање о политичком и економском ослобођењу радне масе народа.* Кад се то достигне, онда ће и свачија „народност“ бити осигурана – и бугарска и српска и грчка и арнаутска и цинцарска, и влашка и турска. Само ће од развитка културе једне или друге народности зависити која ће народност превлађивати на Балканском полуострву.

Према томе ми осуђујемо српску владу не само за њену агитацију у корист „српске народности“ на Балк. полуострву, но и у опште сву њену радњу за „ширење просвете“ не само у Македонији и западној Бугарској но и у Босни и Ерцеговини. Па не само то, ми осуђујемо нашу владу и овде у Србији где год она оће да „просвећује“ гладан народ. У опште ми се у томе држимо начела: „дајте народу леба, а читати научиће он сам.“ И као год што сматрамо да у Србији не може бити ништа од просвете, док се не изврше извесне политичке и економске реформе, тако исто и још мање може бити од тога у Турској. С тога смо ми и казали и сад кажемо, да у Турској само је једна радња корисна за народ у корист просвете и напретка, а то је радња за *уништење турске државе*. Г. Најденов налази у томе погибију за Бугаре и види у томе чак, да ми говоримо оно исто, што је говорила Бугарима бив. српска влада, што је толико жртве покосило у Бугарској. На част му такво мишљење.

У овој тачци ми најжешће осуђујемо све бив. српске владе, али не што су „говориле“, већ што нису *извршиле* оно што су говориле; што су лагале и навлачиле људе у беду, кад су им били нужни за неке сићушне, тренутне интересе. То је и *гадно* и *подло* и *нечовечно* – а тако исто то је од највеће штете за српски, као и за бугарски народ.

Али ми у овој истој тачци осуђујемо г. Најденова и све његове једномишљенике. С тога, што су српске владе варале више пута Бугаре у питању за ослобођење, и с тога што сама бугарска „интелигенција“ не налази снаге у бугарском народу нити савеза код суседних *народ* (*не код влада*), они се бацају у вишу дипломатску позитуру и оће да у *пријатељству с Турском владом а у данашњој турској држави* просвете и унапреде бугарски народ! Ето због тога смо ми назвали такав рад улизивањем турској влади, јер он у самој ствари само *подпомаже* одржање данашње турске државе, која упропашћава све народе у Турској без разлике. Ето због чега смо назвали рад тих просветних дружина „забава за беспослене чорбације“²¹⁷. Може бити, да се ми у нечему варамо т.ј. може бити да су намере тих дружина добре, али то ствар не мења. Та је радња од чести *некорисна*, од чести *са свим штетна* за бугарски народ *јер она одвлачи све боље људе, од другог озбиљнијег рада*.

Овде узгред да приметимо једну заблуду г. Најденова. Он мисли да је економско стање народа у Србији горе но Бугара у Турској. То је обична заблуда. У Енглеској је најизрађенија статистика, па с тога се знаду *ужаси* од енглеске сиротиње; док се у другим државама такве ствари *прикривају*. Али опет се зна да енглески радник бескућник у *маси* живи далеко боље но ма где код других народа *маса сељака, сопственика* и други радници. То је исто између Србије и Турске. У Србији се пише и износи економско стање народа безобзирно онако као што је; наводе се цифре, и други докази, јер се тражи лек, да се то поправи. У Турској о томе се – *ћути*. Али то није никако знак да је тамо благостање веће но у Србији. На против један факт показује јасно да је тамошње стање много горе. Сваке године *иљадама* радника, *надничара*

долазе из Бугарске и Македоније у Србију, да зараде *себи леб, породици издржање и порез турској влади*. То је знак, да они код све бугарске „привреде“ и „радиности“ тамо немају ни имања, ни зараде, за оно што је најнужније. У Србији још није наступило тако стање.

Ми не говоримо ово из неког „патријотизма“, јер баш „Јавност“ је један од оних листова, који најбезобзирније износи на видело наше зло економно стање. Ми само оћемо да разбијемо заблуду г. Најденова, и његових једномишљеника да се у Турској може развити „привреда“ и „радиност“ *бугарског народа*. Могу се само обогатити поједини трговци, предузимачи, фабриканти, али народ ће бити све сиромашнији, и што се буде више развијала турска цивилизација, жељезнице и т.д., све ће се више множити ова маса надничара, која не ће знати где да заради свој леб.

О просвети у Турској казали смо шта мислимо. Што се тиче развитка „политичке свести“ код Бугара са покретом црквеног питања, ми се отуда не надамо ничему. При свем том ми са свим осуђујемо држање српске владе у том питању из најпростијег узрока – што се она влада тако исто *бесмислено*, као и вође бугарске „дипломатске“ партије; па чак као и г. Милојевић. Место да се постара, да се у Турској реши политичко питање, они сви воде бригу докле ће бити границе бугарске, а докле српске народности?

Што нам г. Најденов подмеће, да ми оћемо, да бранимо г. Милојевића и његову пропаганду – ми немамо шта да одговарамо. Они пријатељи г. Најденова, који су му послали 8 број „Јавности“ могу га најбоље извести како ми мислимо о раду Милојевића у опште; о његовом положају у богословији и његовој пропаганди. А тако мисле сви свесни Срби у Србији. Да ли је заиста пређашња влада подпомагала луду пропаганду Милојевића – ми заиста нисмо знали, кад смо оно писали. Сад кад нам је познато (од скоро) држање бив. српске владе у бугарском црквеном питању, као и њено ћутање о целој овој ствари, морамо да мислимо, да су она окривљивања изнесена у „Праву“ истинита. Разуме се, да ми такав рад сматрамо као шарлатански рад, који је и *шкодљив за интересе српског и бугарског народа*.

Што нас г. Најденов пита, који су то Бугари, који су као и Милојевић, ми би могли указати да он први спада у те Бугаре (да не наводимо оне, што их је „Независност“ навела), јер и он води бригу где ће бити граница Бугарске („Бугар-Морава“ која протиче кроз Србију између окр. алексиначког и крушевачког и чак на граници окр. јагодинског код Сталаћа сједињава се са српском Моравом), и докле ће допирати бугарске дијецезе. Такође он измишља, да су Срби истакли застава „Стара Србија“, а „Стара Србија“ код српских књижевника није никаква *политичка* област, већ *географска*, који заузимају мали крај северне Македоније и Албаније (свега до 300.000 душа српских) и он се бори да „будућа бугарска држава“ обухвата ту географску Стару Србију.

Напоследку о „Независност“ имамо да речемо, да ми тај лист сматрамо као *једини независни бугарски лист, који разуме задатак*

бугарског народа, и пут који га води бољој будућности.²¹⁸ С тога смо ми наше извештаје о бугарским стварима поглавито црпели из тог листа. А то ћемо радити и у будуће необзирући се на клевете г. Најденова и његових једномисленика против тог бугарског листа.

Сам тај факт, што је турска влада забранила лист „Право“, не доказује ништа против нашег тврђења. Пре свега г. Најденов не тврди да је истина оно што је „Pest. Loyd“ јавио да је „Право“ забрањено због познатог писма г. Мариновићу; нити побија други глас, који је у то време такође био пуштен, да је „Право“ забрањено услед интрига фанаријотских, дакле због питања црквеног. Али баш, да је истина оно прво, то би само значило, да је „Право“ прекардашило границе пријатељства турске владе; па је од свог пријатеља добило шамар – по турски – од кога је издануло. Да је „Право“ било вазда у дослуку са Турском владом показује сав његов правац и рад. Оно је сву борбу управило против Грка за независност бугарске цркве и против српске пропаганде. А главног непријатеља бугарског народа – Турке и турску владу не само да није нападало, но је у њима тражило наслона у борби. Ми немамо ништа против тог што се „Право“ борило за једно и за друго, али замерамо то, што је партија „Права“ водећи ту борбу изостављала главног и општег непријатеља Бугара и Срба и Грка, па је служила његовим интересима – јер је њему на сваки начин била од користи така једнострана борба, што „Право“ није могло не знати. Ето за што смо ми имали места да назовемо „Право“: „прилична турска улизица“.

„Право“ водећи борбу са српском пропагандом мешало је српску владу са Србијом и српским народом. И сада у одговору „Јавности“ г. Најденов нигде не одваја те појмове, него чак и нас криви, као да смо и ми сагласни са радњом г. Ристића. Даље: водећи ту борбу „Право“ је стајало на истом земљишту, на коме је стојала српска пропаганда. „Право“ не тражи ослобођење свију народа на Балканском полуострву, већ као год што г. Ристић и дипломате његове сорте мисле да заграбе Македонију, тако партија „Права“ мисли и ради да под заштитом турске државе рашири и утврди бугарску народност и спреми будућу бугарску државу до „Бугар-Мораве“, а на другој страни, судећи по дијецезама, које Бугари желе да добију, до Рашке, Н. Пазара и границе Црне-горе.

Такву партију ми нити поштујемо нити жалимо. Нек се она рачуна са турском владом како зна. А овај факт, што је турска влада узаптила такав лојалан лист, као што је „Право“, може најбоље уверити г. Најденова, да се под турском владом не може учинити ни најмањи политички напредак, а камо ли да се задобију границе „Бугар Мораве“.

Јавност, бр. 32, од 17. III 1874.

ЈЕ ЛИ ЧОВЕК ОД ПРИРОДЕ ЛЕЊ И ГРАБЉИВ?

Овако питање донела је „Школа“ у свом 8 бр. и на њ је одговорила, да је човек од природе лењ и грабљив, па из тога изводи закључак, да човека ваља од малена навикнути на рад, макар му овај достављао и муку.²¹⁹

Са овим педагошким закључком још би се могли у пола помирити т.ј. у толико, да човека од малена треба навикнути на рад, али не можемо да се помиримо са оним решењем, да је човек од природе лењ и грабљив, па готово ни са овом другом половином педагошког правила, да човека треба навикнути и на муку у раду. За то ћемо и ми о томе казати неколико речи.

Пре свега само је питање стављено доста неодређено. Шта је то човекова природа? Људи различитих раса на земном шару са свим су различита организма, па потоме они су са свим различите природе. Аустралијски дивљак и африкански Бушман са свим су различити од културног Европљанина. Између ове две крајности има читав низ разних раса и племена, који се више мање разликују и по свом органском склопу, и по својим способностима за рад, удружљивост и умни развитак. Никако се они не могу узети као једнако „лењи“ и једнако „грабљиви“ од природе, баш да се узме оно као истина, што „Школа“ тврди, да су људи од природе лењи и грабљиви. Ту би се дакле морали поставити врло различити степени. Н. пр. за нека се племена (аустралијска) зна, да се они никаквим васпитањем не могу навикнути на рад, а још мање довести до тог ступња да они раде „из свести о дужности“. А ваља знати, да та племена живе од постанка свог у земљи где им није нуждан никакав рад за добијање ране. Може ли се дакле казати за тог аустралијског дивљака, као и за човека, који се може навикнути, да ради из свести о дужности, онако ђутуре, да су они обојица лењи од природе.

Ми смо навели упоређење само за лењост, али би тако исто могли навести упоређење и за грабљивост, кад би узели н. пр. две крајности: племена која једу људе и живе од вечитог рата и пљачке и мирног радника европског.

Питање је стављено погрешно, па је и одговор изашао са свим нетачан. Ми ћемо поћи са свим другим путем, да одговоримо на то питање.

Енглески научењак Дарвин, који је изнео закон о развоју организама у опште, даје нам кључ за решење тог питања. Он вели, да у великој борби за опстанак,²²⁰ коју има да издржи сваки организам (и биље и животиње) на земљи, они одржавају победу и остављају за собом потомство, који имају неку надмоћ, неко савршеније оружје, којим могу боље но други да прибаве себи средства за опстанак. То је оружје са свим различито; негде су јаки нокти, негде брзе ноге, негде оштри зуби, негде боја цвета и т.д. Та сва својства предају се у наследство потомству, у већој или мањој мери, и потомства одржавају опет победу они, који имају извесна својства у већој мери но други саплеменици. На тај начин не само да се извесна својства, која помажу организму у борби за опстанак, одржавају у потомству, но се све више нагомилавају т.ј. организам се усавршава у оном правцу који му је потребан у борби за опстанак.

Међу свима животињама одликују се оне, које живе у друштву. Оне имају особито оружје у борби за опстанак, а то је оружје – дружевност. Што је дружевност већа од тих животиња, т.ј. што су били већма склони од природе, да једна другу помажу при добијању средстава за живот, у одбрани од спољнег непријатеља и т.д. тим су оне имале више успеха у борби за опстанак. Оне су одржавале победу и остављале потомство, које су биле најдружевније. Уз ово су долазила и друга својства, која су помагала једном друштву у борби за опстанак, као вредноћа њених чланова, храброст и т.д. На тај начин објашњава се постанак онаког друштвеног уређења и зидарског знања код мрави и пчела, као што их данас видимо.

И човек је друштвена животиња. И његово је главно оружје у борби била дружевност, а осим тога вредноћа у раду. (Дакле два својства са свим противна грабљивости и лењости.) Они су народи увек одржали победу у борби за опстанак, који су били дружевнији, т.ј. чији су се чланови већма помагали у раду, у болести; у свакој невољи – у опште код којих је била јача узајамна љубав између свију чланова, а осим тога који су били вреднији и дурашнији у раду, – који су били радљивији. Управо та су два својства нераздножно свезана; без удружености не може се развити вредноћа у друштву, а опет без вредноће не би могла опстати удруженост.

На тај начин они су народи најдаље и највише напредовали у развоју културе који су од природе били најдружевнији и највреднији. Ова својства предавала су и усавршавала у потомству, тако да је развој културе и развој ових својстава ишао заједнички. Разуме се, с тим су ишла сва друга својства која помажу развој дружевности и вредноће као: чистоћа полних одношаја, што одржава здравље расе, храброст, која је нужна за одбрану од спољних непријатеља; умна развијеност и т.д. Као год што се у раси или племену предају у наследство

спољњи облик тела, боја лица, положај и боја очију, косе и т.д. тако се исто предаје и строј мишићне нервне системе и разне физичке, умне и моралне моћи. Као год што је н. пр. Арапин дуготрајним наслеђивањем добио око, да може у песку да позна по стопама камила, колико је прошло натоварених, а колико ненаоварених, где Европљанин једва и траг примећава; тако је исто лијонска ткаља дугим наслеђивањем добила своје особите удесне и веште руке и прсте за ткање финих материја. Тако је у опште са наслеђивањем човекових умних и моралних способности.

Овим путем ми долазимо до једног врло важног закључка, а тај је: културни је човек од природе вредан и дружеван. Ми то не можемо казати за човека у опште, али за културног човека то стоји за цело; и што је човек на вишем ступњу културе ту можемо са сигурношћу казати, да ће његов подмладак доносити са собом у клици она два својства све у већој мери.

Дабогме и код културних народа има појединих људи и читавих сталежа који су се дегенерирани т.ј. отишли у назад од некадањег развоја, па су постали грабљиви и лењи, а то им је прешло у природу и они та својства предају свом потомству у наслеђе. То су у данашњем друштву највиши нерадни грабљиви сталежи, који живе од туђе зараде и најнижи изметак друштва. Али ми још сада можемо с поузданошћу казати, да ће обе те класе пропасти у борби са радном масом народа, која је од природе вредна и дружевна, коју ми управо и сматрамо као скуп културних људи.

Ми смо нашли дакле, да је оно са свим неистинито, што је „Школа“ казала, да је човек од природе лењ и грабљив. То је била наша главна цел; но осим тога имамо да исправимо још неке погрешке.

Не само дејини организам има потребу да се креће, но и организам одраслог човека. Човекови мишићи имају ту једну радњу (функцију) – кретање; као што је радња ока – гледање; радња ува – слушање; радња желудца – варење и т.д. Може ли дакле човек у једном органу осећати непријатност кад он ради ону радњу за коју је скројен? Очеvidно не само да му није непријатно, него он баш тада и осећа пријатност, кад ради оно зашто је скројен. У мишићима осетиће дакле пријатност онда кад се крећу – кад раде. То је природни органски закон. Човек заиста тежи да му је „ласно“ да је „рат“,²²¹ али здравом човеку са свим је „ласно“, кад ради, и он је онда рат; на против њему је тешко, непријатно, везан је, кад је осуђен да не ради. Само болестан организам не мари да креће своје мишиће – да ради. Отуда велика господа измишљају гимнастику, лов, јахање – јер им је нуждан покрет мишића – рад; лењовање њима је непријатно само ако нису изнурени раскошним и развратним животом.

Али рад опет може бити мука и терет. Може заиста. Ако н. пр. детету од 18 година даду да коси; или ако човек мора да ради гладан, по киши, блату или на зими; ако мора да ради 12 и 14 часова, а њему је пријатно само осам са извесним одморима и т.д. Ама шта је ту непријатно? Да ли рад т.ј. извесно кретање мишића? или извесни

рђави услови у којима је рад постављен? Очевидно ту чине муку и непријатност човеку они услови, који су са свим нешто друго, а не рад. Кад би човек радио према својој снази, по терету и времену како је њему угодно, на удобном месту, по својој вољи и т.д. *рад би му био уживање*, а онако му је мука. Овако он бежећи од муке, бежи и од рада, јер је рад спојен с муком, *што не мора да буде*.

С тога ми и ако допуштамо у савременом друштву да педагог навикне човека из малена, да ради и оно што је „мука организму“, тражимо у исто доба од *савременог* педагога, да он објасни свом ученику, да рад по себи није мука већ *сласт*; да мука долази од других спољних услова, *које друштво треба да уклони*; да се то досада није радило у друштву, што се оно никад није озбиљно бринуло, да уклони све оне грозне услове у којима обично мора да врши „своју дужност“ физички радник, а често и умни радник; и да је то главна циљ друштва, јер рад издржава друштво.

На оно разлагање о грабљивости имамо такође да приметимо нешто. Тежња човека да му буде *угодно* није никако *грабљивост*. Ради своје угодности човек и живи у друштву. Грабљивост је та тежња тек онда, кад човек ради своје угодности граби од других, себи равних створова и њих лишава угодности. Културни човек нема никако од природе та својства, већ као што смо казали са свим противна. *Он тек удруженошћу и може да прибави себи угодност*. Животиња заиста кад осети зло време вуче „шушор“; али човек мора да направи кућу, а кућу не може да направи без – *друштва*. То и јесте разлика између једне усамљене и друштвене животиње. За то човек и не може бити грабљив, јер мора да живи у друштву.

Оволико смо казали зарад обавештења, у једном питању, које је врло важно не само у педагогији, но мож'да још више у економици. У економици је за дуго владало то лажно начело, код многих данашњих „ауторитета“ влада и данас, да је лењост природно стање човеково, а рад напрезање и мука; и да је човек од природе себичан и грабљив. На основу тога они су оправдавали тежњу извесних сталежа, да живе од ренте, од интереса и у опште од „добитка“, кога ствара *туђ* рад, а не од свог рада. Јер, веле, томе по самој „природи“ тежи сваки човек. На основу другог начела они су оправдали најбездушнију утакмицу, која је истеравала на продају човека, жену и дете и давала право купцима њихове радне снаге, да их изнуре прекомерним радом и упропасте телесно и морално.

Савремена економска наука уништила је та два лажна начела на основу данашње природне науке о човеку. Мислимо, да и савремена педагогика, не треба да изостане иза економике.

Јавност, бр. 34 и 35, од 22. и 24. III 1874.

КРАГУЈЕВАЦ, 24. МАРТА.

Данас нам тек дође до руку 52. бр. „Видов-дана“ у коме познати дописник из Крагујевца са латинским потписом износи неки „рачун с Јавношћу“. Ми нећемо да имамо ни „мале“, ни велике рачуне ни са „Видов-даном“ ни са његовим дописницима, јер држимо да нам нису нужни. „Видов-дан“ и његови дописници давно су обележени у нашој публици, која чита новине, па по томе зна се и разуме се шта значе њихови нападаји.²²² Ми од њих не тражимо и не очекујемо ништа друго до: нападаје, грдне и денунцијације.

Него има нешто што нас побуђује да кажемо неколико речи – нашим читаоцима, а не „Видов-дану“ и његовом дописнику. Тамо се каже да је „Јавност“ бацила „љагу“ на српски народ тим, што је из извесних историјских факта – три промене кнежева и две промене династије – извела закључак,²²³ да су ту играле улогу не само интриге великаша, но да је самом народу било *зло* и да је српски народ у то доба држао да има право да збаци кнеза, који му *зло* ради. Ми хоћемо да објаснимо нашим читаоцима: прво, да је *истина* што смо казали и друго: да то *није никаква љага за српски народ*.

Пре свега сваки читалац може врло лако појмити, да не може бити *народне буне* и државног *преврата* онде, где је народ *задовољан*. Па још ни то није доста. Народ мора бити до *крајности незадовољан*, да *већ не може сносити неко стање*, па да устане против „законог поретка“ и законитог владара. Без тога услова *никакве великашке интриге и завере не могу произвести народну буну*; бар не тако снажну, која је кадра да изврши „преврат“. Шта више завере могу и испасти за руком н. пр. убиство кнеза Михајила 1868. г., али народ остаје миран, и завереници место да изврше „преврат“ долазе под суд као прости злочинци и убице.

Дакле народно незадовољство је главни покретач и главна снага у превратима. То је истина која је доказана свима превратима из историје свију народа, па тако *мора* бити и у нашој историји.

Да је српски народ био до крајности незадовољан првом владом кнеза Милоша, види се баш из исте књиге, на коју се позивље дописник „В. Д.“²²⁴ Ми ћемо навести само један докуменат – писмо Вука

Караџића кнезу Милошу од 18. Априла 1832. год. који је познат као одани пријатељ династије Обреновића. У том писму каже се:*

„Сви узроци незадовољства, готово би се могли у два главна реда разделити. Или су људи незадовољни за то, што не само не могу према своје могућству, по својој вољи живети, него што нико није сигуран ни са својим животом, ни с поштенем (чашћу), нити је господар од свога богоданога и с правдом и с трудом стеченога имања; или за то, што се за општу корист не стара и не ради онако, као што би (како они мисле) требало и могуће било, него се овде говори – јамачно по тужбама београдских трговаца, – да Београђанима нашега закона није био већи зулум ни под каквом владом турском него што је у данашње време, и да су за прошавше две године на два конака дали Вашој Светлости двадесет и две хиљаде гроша са мога кулука. Тако су тамошњи марвени трговци, а особито свињари, тужили и сад се туже по скелама, да сте Ваша Светлост са својим ортацима целом овом трговином завладали и њих све да сте упропастили и т.д. И опет на кратко да кажем: с владањем Ваше Светлости нико тамо није задовољан, ама баш нико, осим ваша два сина, а и они да су мало старији, може бити да би били незадовољни као макар ко други. И што се год к'о чини задовољнији и чешће виче: „да Бог живи Господара!“; „У здравље нашем Господару!“ – он је незадовољнији, па се само претвара, да би незадовољство своје покрио. Али опет не треба мислити, да су сви они, који су незадовољни с владањем Ваше Светлости, непријатељи ваши. Ваша Светлост врло добро знаде, да од ваше супруге нико није незадовољнији с вама и вашим владањем; али опет ви од ње немате бољег пријатеља у Србији. Ваш брат Јефрем, не знам, је – ли с владањем Ваше Светлости што задовољнији него икакав други чиновник; али би он сутра за вас погинуо; а тако би се исто могло казати и за многе чиновнике.²²⁶ Да би учинио задовољнима своје подручнике, по мишљењу Вука: 1) „Ваљало би дати народу правицу, или као што се данас у Европи обично говори, конституцију (устав),** у којој од прилике да се одреди начин правителства по ономе ферману или хати-шерифу, да је сваки сигуран са својим животом, имањем и чашћу, и да сваки свој посао, који никоме није на штету може радити по својој вољи и по својој вољи живити; да сваки зна шта му ваља чинити; да се не боји ни вас ни икога друга; да нико никог не може натерати, да га служи; да се зна који је чиновник старији, који ли млађи; да се без правога узрока и без суда не може чиновник ни из службе истерати, нити натраг у мањи чин повратити; док све ово не буде установљено, до тога времена није ни мислити ни о каквим законима; 2) ваља уништити кулук и не захтевати ни од кога личне услуге; 3) треба завести школе из којих би излазили добри чиновници, свештеници и трговци; 4) књаз сам да не тргује пити да ступа у ортаклук; 5) књаз не треба да живи у приватном животу тако, како би његово живљење давало ране којекаквим разговорима; 6) не треба гањати и казнити људе, који јавно говоре истину и који показују недостатке у управи; 7) не треба да књаз српски купује тако много села у Влашкој, као да предпочитује званије спахије званију књаза српског“. Готово је све ове чланке Караџић пропратио доказима противним из живота Милошева.

Приликом издавања устава Караџић вели: „Може ко рећи да ће Ваша Светлост с тим што изгубити што ће правителство поставити и народу пристојну правицу дати; а ја мислим, да не само што нећете ништа изгубити, него да ћете ви добити – више, него ико други. Кад сваки човек у народу буде сигуран са својим животом, имањем и чашћу онда ћете само и ви бити сигурни и ваша деца након вас. А докле год ви имате власт свакога по својој вољи без икаква узрока погубити, узети му све што има или макар што од његовог имања, и срамотити га, дотле и народ има право, како му буде могуће, чинити од вас и од ваше деце што му је воља. У оваквим догађајима нити се треба уздати у султанов берат, нити у оне народне акте и заклетве, а још мање у момке и солдате и у

* „Србија и Русија“, књига 2, стр. 251.²²⁵

** „Ја овде не мислим, вели Вук, конституцију инглеску или француску или нову грчку.“ Превод.

гарду. У Србији сви људи знаду, кад сте ви били као и они што су, и могу казати да су вам²²⁷ они то господство и сву власт и право, које мислите над њима да имате, купили својим трудом, имањем, крвљу и својим робљем; да ви никако нисте сами прави господар народа, него имате над собом два велика цара, који не могу с једнаким срцем гледати, да се народ на владање ваше тужи.“

„Као год што се у историји помиње да су негда Срби од Ниша и Смедерева ишли у Једрене и Цариград, те султану косили сено, тако ће се спомињати, да су људи из ужичке и соколске нахије ишли да вам косе сено око Крагујевца и око Београда, и да су крагујевачки, београдски и пожаревачки трговци и мајстори морали затварати своје дућане и ићи да купе сено. Лане су се код београдског магистрата тужили кметови из села по путу између Крагујевца и Београда, да момци Ваше Светлости, кад коме сустане његов коњ, а он га остави у механи да се рани о сеоском трошку, а узме из села коња чијега пре нађе, па кад овај сустане, а он узме другога, а овог остави макар где, тако, да човек мора изгубити, по неколико дана док свог коња нађе. Па и ваш Гаја рабација кад вуче хазну у Београд, или из Београда у Крагујевац каквих ствари ваших, угони по селима волове, псујући људима оца и матер и говорећи: „Ово је господарско; ако смете недајте волова, него нека стоје овде на путу“. Кад су се²²⁸ кметови из поменутих села на то тужили, капетан је Голуб казао, да су Грочани због таквих догађаја скоро сви коње испродавали. Ја сам се, колико је било могуће трудио, да ове све тужитеље ублажим, уверавајући их да се то чини без знања Ваше Светлости, и нудио сам моје друштво – чланове магистрата да вам се то јави, али се они томе успротиве. Лане се говорило, да сте Ваша Светлост наумили, да се ником другом од чиновника не кулукује до само вама. Но по моме мњењу то би за вас било још горе; јер сад народну мрзост и незадовољство због кулука делите са чиновницима, а онда не само што би све остало за самог вас, него би се с чиновницима незадовољници још умножили.“

Што се тиче трговања књаза Милоша, Караџић вели, да српски трговци најгоре мрзе на ону забрану која закрађује трговцима узимање производа на обвезнице или у комисион, и објаву, да судови невермају ни једну ни друго, ако би код кога еспапи или производи пропали. Трговци су говорили, да код оваких ограничења може да тргује само један Милош и његови ортаци, јер су они свагда имали готових новаца. Што се тиче срамотних послова за управитеља, Караџић говори у загонеткама: он само напомиње Милошу као пример Младена, који је 1814 (?) год. заповедао како је хтео, не само у Београду, већ и у целој Србији, а 1822. год. у Крагујевцу, сваки му се подсмевао, ко је само хтео.²²⁹

При оваком стању ствари, као што га описује Караџић, где нико у Србији па ни жена ни брат књаза Милоша нису били задовољни са његовом владом, могу се лако протумачити оне многобројне буне народне из тога времена, којима су се доиста користили великаши. Али ниједан паметан човек, који зна шта је част и поштење, неће сматрати као „љагу“ за српски народ, што он није хтео да иде из Ужичке и Соколске нахије на кулук, да коси сено око Крагујевца и Београда; што трговци и занатлије из Београда, Крагујевца и Пожаревца нису желели да затварају своје дућане и иду да купе туђе сено; што народ није хтео да трпи да кнежеве слуге узимљу њихове коње по свом ћефу, и да кнежев рабација узимље људима волове па још да их уз то части псовкама; у опште што је народ хтео да буде сигуран са животом и имањем и слободан од оног турског силедијства. Ми држимо да би за српски народ била најсрамнија „љага“, кад би он трпео таку насилничку владу, а не би устао, да је уништи. Енглези у сличној прилици 1649.²³⁰ године оптужили су свог краља Карла I „у име народа енглеског“ као „тирана, издајника, убицу и непомирљивога непријатеља државе“ и осудили га на смрт (30-ог Јануара). Нико не вели да је то „љага“ за

енглески народ. Напротив зна се, да се одатле започиње знаменита „Енглеска револуција“, која је са малим прекидом трајала све дотле, док се није утврдила данашња енглеска конституција (1688. год.).²³¹

Јавност, бр. 36, од 27. III 1874.

КРАГУЈЕВАЦ, 27. МАРТА.

Званични извештај каза нам, да је наша влада израдила код турске владе свезу жељезничку код Ниша. То се зове „дипломатски успех“. Ми нећемо ништа да говоримо ни о том успеху, ни о жељезници, јер све што би имали о томе да кажемо, у ово време било би: *после кише јапунце*. Главна је ствар свршена. Ми смо добили свезу где смо тражили; жељезницу ћемо направити за 3 – 4 године, а за сво то време наше је пријатељство с Турском осигурано, – или бар држи се да је осигурано, иначе како би правили жељезницу?

Нама сад долази на ум питање: шта добијамо ми сад са тим пријатељством? То ће нам бити у исто време одговор на питање: шта добијамо ми, т.ј. српски народ у Србији, са том жељезницом?²³²

Од 14. година на овамо²³³ сваке године наш војнички буџет гута *увек трећину*, а по некад и *целу половину свију наших државних* прихода. Осим ванредних „приреза“ за војничке потребе. И ако смо сада „пријатељи“ с Турском па и Аустријом, опет нема изгледа да се тај део буџета може и сме смањити. Наша главна снага за народни развитак мора се дакле и даље улагати *са свим некорисно* у ратни материјал и „ратно“ спремање људи, (што ће већином кроз коју годину бити неупотребљиво) без икаква плана и цели. За што ће нам све то? За кад нам то треба? То су питања на која наша „држава“ не одговара. Она само одузима народу средства за развитак и продужава даље свој некористан посао.

Али то још није све. Од толико година од како се започела наша војничка спрема и од како се сваки час пушта у лаковеран свет нада за „српско јединство“, наше владе добиле су један ваљан изговор, да спрече сваку важнију реформу за унутарни народни развитак. „Опасно је то сад предузимати; нама треба *јака влада* за борбу са спољним непријатељем“. И тако су се тражила средства да у Србији буде „јака влада“, али се у томе исцрпи сав њихов рад. Ми добијасмо у име јаке владе жестоку бирократску владу, али не видесмо ни *покушаја*, па ни *озбиљне спреме* за српско јединство.

Данашња влада је обрнула политику. Она вели да је српско јединство ствар врло мучна, која је и много снажнијим народима врло

споро ишла за руком и тек у особитим околностима. Место политичког јединства, она нам обећава унутарње реформе.

Какве су и колике су те реформе што нам их влада спрема и колико нам оне могу користити при *садањем* нашем политичком положају? – то би била врло занимљива питања, али их ми остављамо за други пут. Сад оћемо најпре да видимо наш политички положај, што нам га доноси пријатељство с Турском.

Има код нас доста људи, па и важних „државника“, који су имали решавајући утицај на судбину овог народа, па мож' да и сад имају, који држе, да је Србија окружена неким страшним непријатељима; да она стоји непрестано пред неким страшним амбисом у који може да се стрмоглави, само ако један корак учини. Ти људи са својом плиткоћом, а још више са својом гадном страшљивошћу гушили су сваки самосталан покрет и покушај за народно ослобођење, као и за унутарње реформе. Шта ће на то рећи Русија? Шта ће рећи велике силе? Та нас могу „згзгзити“, „покорити“, „разделити“ (разуме се „Балканско полуострво“), – па шта ћемо онда? Ми ћемо „пропасти“. Нас ће „задавити“ и српског народа ће нестати с лица земље. Ту ће „завладати туђа култура“, и т.д.

У садање време, кад је „пријатељство с Турском“ постало као неко начело политичке мудрости, оваке мисли завлађују јавним мњењем, па и они људи, који су некада били први борци за политику „самосталног ослобођења“, сад су проникли ту дубоку политичку мудрост и клањају се – „успеху“.

У самој ствари то је политика *страшљивости и неспособности* и показује огроман морални пад оног нараштаја српске интелигенције, који сад управља српским народом.

Српском народу, и народима на Балканском полуострву не прети никаква опасност од какве стране силе, и *сваки пут у свако доба, само би од њихове снаге зависило, да на развалама турске државе подигну своју слободну државу.*

Стране силе могле би да освоје Балканско полуострво или војничком силом или својом културом. Најобичнија памет може врло лако видети да нема такве стране силе, која би могла, или нашла интереса, да осваја Балк. полуострво војничком силом. Русија и Пруска једине су државе, које у данашње време располажу таквом војничком силом, да би могле то извршити. Али да ли би се оне решиле да се изложе тако грдном трошку, да освајају Балк. полуострво и да у такој земљи утврђују своју владу, која се никако не би могла држати без огромних војничких посада и непрестаног огромног трошка? Нарочито што ту не живи мирни индијски народ, већ сурова ратоборна племена, која су већ обузета мишљу, да се ослободе од туђе владе. Очеvidно да је плашња од Русије и Пруске бесмислица. Оне просто немају интереса да освајају Балк. полуострво.

Што се тиче Аустро-Угарске, држимо, да о њој није вредно ни говорити. Угарска, која нам је најближа, није кадра да одржи ни оне народе у покорности, које сад држи. Она пропада не само политички

због њених разорених финансија, но што је много важније, владајући мађарски елеменат пропада *културно*, јер он умире јаче у Угарској но и једна друга народност. То је општа судба свију освајачких народа. Народ, који одузима најбоље и најспособније људе из радног сталежа, па из њих рекрутира војску и чиновнике, тај народ оставља увек масу у глупости и сиромаштини и врло брзо мора почети да опада и материјално и морално, па на последку и да изумире.

Аустрија мало је утекла од Угарске. Свакојачко, кад би њима и дошла у главу тако глупа мисао, да чине завојевања на Балк. полуострву, то би само ускорило њихову пропаст и ослобођење свију словенских народа и у Аустро-Угарској и у Турској. С те стране нама не прети *никаква опасност.*

Што се тиче културног завојевања, нама може претити опасност само од Немаца. Они би нас заиста могли освојити својом културом. Али кад? Кад би ми остали у *оваком стању* и у Аустро-Угарској и у Турској за једно 150 – 200 година. Само тад. Држимо да о овом освојењу, које се тек за тако дуго време може извршити, није вредно водити рачуна.

У самој ствари нама и свима народима на Балк. полуострву прети само *пријатељство с Турском* т.ј. помагање да се одржи турска држава и њена гадна државна система, која се од десет година на овамо тек почиње да развија. Пређе је турска држава била за све народе на Балк. полуострву са свим туђа држава. Османлијско племе владало је као завојевач, а сав покорени народ био је са свим искључен из државне управе. Али за то он је имао донекле свој самосталан живот у цркви, у школи, па и у општини, која је управо била неко политично тело. Ма да се покорени народи у Турској нису могли да развијају, они су барем очували наду и мисао, да се ослободе од владе, која им је наметнута; да сруше државу која је за њих туђа. Осим тога, ма колико да су они страдали и патили, османлијски елеменат патио је још горе. Он је најјаче осиромашавао од свију народа на Балк. полуострву и управо изумирао. То је пре или после морало доћи, код народа завојевачког, као што су Турци; а особито у онакој државној системи, као што је Турска. *Сву* војничку силу Турска је морала да рекрутира из османлијског племена (јер се немухамеданци не примају у војску); а тиме је, разуме се, изнурила и упропастила физички своју расу, јер су већином најслабији и најкрхљавији људи остављени, да оснивају породицу и одржавају племе. Осим тога Османлије су навикле да не раде, па је врло лако појмити, што су хришћани на Балканском полуострву заузели трговину и радиност; што се они богате а Османлије сиромаше и што некада отета имања турска прелазе у руке хришћана.

При оваком стању ствари у Турској, она би пропала брзо од своје унутарње немоћи, да је остала при пређашњој системи, где су само Османлије били власници, и сви остали народи покорена раја. Али од неколико година она почиње да мења енергично ту систему. Пре свега она је почела да рекрутира своје чиновнике из редова хришћана.

Разуме се ту су бирани људи, који се дају *купити за власт*, који постају присталице владине, а непријатељи народа. За тим су они повукли хришћане у судове, а затим су проникли са својим утицајем у школу, у цркву, у књижевност. Они су почели да подижу *турске* државне школе за хришћанске поданике разне вере и народности; почели су да строго контролишу књиге, које улазе у турску државу, биле те књиге за школу или за читање; подигли су званично новинарство на језицима своје покорне раје; узели су у своје руке организацију црквене јерархије, а у последње време одпочели су да организују и некад самосталну словенску општину. Разуме се за све то њима је нужно било да задобију извесну партију људи у самом покореном народу, и – они су је добили. Богаташи, обично трговци, који имају интереса од турске владе, који су њени лиферанти и предузимачи, који ортакују са турским чиновницима и глобе заједнички сиромашни народ – ти људи били су природни савезници турске владе. Те људе познали су добро турски цивилизатори. Они су их увукли у везирске и пашинске одаје на „вечерње забаве“ и политичне договоре; њих су увукли у администрацију и у судове; они су народни представници на вилајетским скупштинама и поглавари у општинама. И што се више губи пређашњи турски фанатизам и неко аристократско презирање према раји, то све више расте влада кесе и новчаног интереса, све се више цепа сам покорени народ у Турској на два дела, од којих један иде са свим у табор турске владе и помаже одржање турске државе.

То је обична појава у свету. Чим почне да се развија влада капитала у некој земљи, одма партије почињу да се деле по капиталу. Губи се борба за веру и народност, а настаје борба за дукате и борба за леб. Такав карактер *почиње* већ да добија борба у Турској. У Босни и Бугарској то се већ показује врло јасно, јер тамо мора сиромашан народ сад већ да води главну борбу против својих домаћих крвника. *Подизањем жељезница, то се стање још већма развија и ојачава у Турској.*

На ову тачку у жељезничком питању ми смо хтели да обратимо пажњу наших читалаца. Жељезница ће бити корисна богаташима, чорбацијама, страним трговцима, турској великој господи, а разуме се највише – турској влади. Богаташи ће се користити бољим саобраћајем и увеличати свој обрт и своју добит; страни трговци тако исто. Доћи ће сигурно и страни капитали у земљу, па ће сами или у друштву са домаћим подићи разне фабрике, у којима ће пређашњи сељак – раја – постати надничар; доћи ће сигурно и страних трговаца, агената, занатлија, радника и нерадника сваке врсте у варошима дуж жељезнице. Капитал ће подићи „културу“ и „цивилизацију“, која ће као и свуда пасти у корист богаташима; а турска влада убиће једним ударцем две муве. Она ће ојачати ону партију, која помаже њено одржање, и добиће најјаче средство: њифтински – буржуазни – капитал, да у народу угуши сваку мисао о ослобођењу за дуго и дуго време. А с друге стране подижући мрежу жељезничку: од Солуна, преко Косова, Н. Пазара и Сарајева на Брод; од Цариграда, преко Пловдива и Софије до Ниша, са две попречне

паралелне линије: једном доле у Македонији, а другом дуж српске границе, које би везивале оне две главне линије, Турска би добила за своју војску брз и лак пут, да баца своју војничку силу онде где јој буде нужно.

На тај начин Србија, кад добије жељезницу, мора још дуго и дуго да се мучи са својим зеленашима и кајишарима; да цеди снагу народа за „војничку опрему“ и да очекује „второје пришћевстије месије“.²³⁴

То нам све доноси „пријатељство“ са Турском и „наклоност“ великих гарантних сила.²³⁵

Јавност, бр. 37, од 29. III 1874.

СУД И ПРАВДА.

О нашем садањем суду већ је изречена пресуда и у штампи и у скупштини.²³⁶ У нашем народу је већ завладало опште уверење, да наши закони, судски поступак, у опште наша параграфска правда, са целим њеним прибором, која је основана да расправља спорове, да утврђује осећање правде и поштења међу људима, у самој ствари изазивље и ствара спорове; навлачи људе да се парниче с намером, да кривда победи правду; учи их да лажно сведоче, да се лажно куну и т.д.

Дописник „Јавности“ из Шапца изнео је у чланцима: „Адвокати и народна скупштина“ и „Скупа правда“ историју наше параграфске правде и њено данашње стање.²³⁷ Ту је управо вештачки насликано како се развијала параграфска правда код нас и како су се с тим упоредо умножавале и заплитале парнице, како се умножавали каишарлуци и изигравање правде; једном речи како се с тим упоредо народ материјално упропашћавао и кварии морално. Ми о томе нећемо овде да говоримо. То је сад опште призната истина. Сад је на дневном реду питање: како да се упросте наши судови и суђење? како да се укину каишарлуци и изигравање правде? Како да се уреди *праведан, а јевтин суд*?

Сам министар правде²³⁸ издао је распис у коме позивље све судове и све стручне зналце, да му кажу своје мишљење о неким реформама судске струке, а у штампи већ се јављају разни предлози за поједине реформе. Ми смо наумни да говоримо о основним реформама, које се морају извршити у целој нашој државној управи т.ј. у свима појединим струкама, без чега се управо не може ни замислити икаква стварна реформа у појединој струци, па ни у суду. Реформа судске струке нераздвојно је сполчана са реформом општине, среза и округа. Управо без *основног* преображаја судске струке ми неможемо добити — ни општинску самоуправу; ни самосталну, јевтину и ваљану *велику општину*, ни укидање или преображај наших окружних власти. Све то зависи од преображаја судске струке, зато ми њу стављамо одма после општине.

Но ми никако немислимо да ће нашем народу помоћи поједине канцеларијске реформе у судовима или ма где. Нама је нужна промена *целе судске системе*. С тога, пре но почнемо да говоримо о *новом*

ВЕЛИКА ОПШТИНА
Шабац 21. Новембра.

У пређашњем писму писао сам, да људи имају неке мисли, да се мора извршити реформа, протин општинској организацији власти. Поједини су, који мисле, да се мора реформисати свака влада, свако тако може утицати, кад је сагласан на чиновничеству, или као што се каже, на бирократији. Сви чиновници народи немогу поједини владу без бирократије оградити то је истина, али уз неку страну владу, или а Срби још имају неке су свагда изабрани старшине, а бирократију давајмо три као намет и миду, која је дошла са стране. Од нашег ослобођења, ми смо имали монархију утврђену на чиновничеству, па имају су биле чиновне власти и буре, који су припојили шљаци и раније доносила: ми чиновнички ни судија није, није никад спречила она влада, која су најпосле падала на главу сваког народа; јер и буре и завере коване су у коначима великана и друге бирократије, на се ширила шпалом, најпосле изашу они који су се чиновнички делила власта, и били и својим крајевима невоље. Само затупим конзервативци отражују од изборне системе. Међу тим, само изборна система власти, утврђује истински монархијско начело! Кад је монархија утврђена на основи бирократије, (наштрајној системе власти), онда тимом не може ни на ум пасти, да крива влада, а још мање владова, ако му се учини неправда од оне власти, коју је он сам изабрао; али, нека зна, да какова било самопола власта бирократске, почев од папура и ерсевога кате, па на више, док се не зна, пада не само на владу него чак и на владоваца, у чак је он чак као зато, а можда ии негову владин је крива. Али кад се зна, да тај служитељ, није ништа друго, него постављени орган владе и владоца, пошто је система централизоване тако уредна извршена, да се све осигура на извршну власту, па да се никаква помоћ не може добити код високе власти, онда парашо, да се зна, што се чине, куде око срца пролизи влада и владоца и у годним часовима покушавају са осветом. Свагда тако неби било, али би могло бити, кад би власта била изабрана.

Ја већ да кажем да пробам, јер ми свака здрава памет прашта за добро. Зато да почнемо. Почнемо свагда у милом. Као год што општина бира одборнике и жетовне, тако има срцево бирао велике општине. Срцево миду бити оми ма мања од оваког поделења, за цел састава великих општина.“ Свики среза, или велика општина, да на окупу или скупштини својој одбере из свих својималу себе председника велике општине и додају му у помоћ још четворицу, од која нека буде један помоћник председника, а тројица чланови. То је суд једне велике општине и.п. „Суд велике општине Мачванске, Пољевске, Јабранске и т.д. Овак нет прше велике непросте, а сви нештајат месечно по једнаку већају о општинским потрагама ма у ком кругу њихови власти. Избор њихови самоуправи се административној власти ради знања. Избор вреди за три године. Сви се закључу да ће бити верни кнезу и свестно вршити службу по својој струци.

Надлежност судова великих општи: 1. *Грађански*: а) да у последњем степену решавају грађанске парнице које су суђења код судова малих општи; б) да води бригу о спровођењу и њиховом извају, према уредбама које би се издале. 2. *Кривични*: а) да испитују и велике преступке, да испитују и прегледе и законичност, да могу закључити због тог кривца, који се узврати на делу, или са којим има несумњив доказа, а бивућиник је па може побегти или је опште да друштво; б) да известе преступке преступцу, што би се законом било одлучено. 3. *Општински*: а) да испитују преступке судова и решење, којим се изваже збробан; б) да пријаву тужбе против општинских судова, због злоупотреби свеских путова, мостова и вододјела, да би то било у својој реду. 4. *Политички*: а) да воде борбу о аутономности општине да извршују услове; б) да отирају своју децу у школу и оне да казне главоки који го нешине; в) да подижу примерички издељеске школе; г) да општинским трошковима поштомку пунице закључи. 5. *Савештество*: а) да се осигура о здрављу народа, помоћу општинских лекара и провешених учитеља кривичних и народних; б) да поди надзор над музикама свеским, и чува их од извешања међу свеским селма, а тако и над нештима појединих села; б) да време изваже нештима прелазе рачуна малих

општина, и стара се, да им приходи уносили и трошкове исплате. 7. *Финансијски*: а) да прима донос од малих општина и предаје канцеларију; б) да изваљује све прописане тачке што су за државну калу, и да их претаче месечно. Тачке које изваљује суд, великих општина по својим решењима или грађанску калу, па се у калу неге велике општине за подмирење трошкова. 8. *Политички* и *Административни* послове одржавају по одређеним прописним законима.

Ради знања, јавља се административној власти избор судија свих негист.

Сви судови великих општина у Србији, стоје извоје себе у узвијој препреци.

Они извају печат са српским грбом и са обичним кривичним.

Они треба да суде по здравом памети и да се помоћу са законом.

Њихова решења у грађанским парницама и кривична у нештима, извршена су. Изнаштва преступни и мушкарца решења да би била коначна, изваже расклатрају канцеларију суда. У кругу просветном, њихове извршење и решења самостална су под надзором министра просвете. У кругу финансијском, економском, санитетском и полицијском, према законима прописана.

Капетани, кате, практиканци, папури укључују се. Помоћници начелника и многа канцеларија укључују се. Начелници окружних по свима класима укључују се. Место где у иво владе остају окружни или областни комесари, као политичке власти — да се судова аутономности изваже власта са самоуправитеља, канцеларијом и бројем канцеларијских власти укључују се; придодају суштини број чланова суда окружних са властима бројем писара и практиканата укључују се. За извајање тешких злочинских дела и јачих преступка и за свако грађанских парница неће одлучити, остају по окружним три судије, (у које се и председник укључују), бирају се, а не по неколико практиканата. Даље, ако би се остало при данашњој системи општине, кривични делови и обради нештима са извајањем неке остале кривични извајањем да се довија против кривца или неке штину и адвокати да извају, а тако да брине кривца. Кад би се применила партија у свим деловима, онда оно друго само треба да отпадне.

Израђивши се на предмет о ком говорим, морам напоменути, да не треба нико да нешто да власт по изборној системи стоје цаба, шта знаше, она није та само ни јевтина. Ми смо сви готово подједнаки; ми нешто гледају ни лука сиротиња. Ми неможемо богатства, да би општине терети спошам за права бога, а не тражило ни. Јер — даже одговорност нећу од својих славу, кад ми паљемо. С друге стране, ми смо оскоји тип устројам, а постоје и друге општине, на неким и неким да да плаљемо тако, како да се они, који општине служе, од оне стране бокају, јер нећемо, да у скупштинским изборима буде оно најчешће појединачно, кад су нека по самој уставу (једна изборница, друге пак извајањем) бирани власти, која је била и изборнична на извајањем околост и шастовитости, а била и врло добро плаљена, онако, ни узми ни остави, као у Војни до Овертоне. Зато извајање да се изваја судија великих општина, тек главно миди, којима да могу за се нешто добити закључу у раду код своје куће, а права добит неки или је част народа, коју му чини.

Изборним системом дакле, на иде се на то, да се само уштеди, него да се било извајање, да је већа гаранција за оне и чиниоци да се промишља и извајање, што се јавља била за лева; а нешто тина, и то сејди, да би ни изборној системи извајањем државног брине цаба отпадне једна малтешност 4,687,200 година извршена. Парци би све извајањем своје судове великих општина на броју 12 и отпадне би на 1,711,200 гр. штедиња, а самоједна отпадне би му у цени од око стране 2,967,000 порез или у дукатина 106,245. (Са овакојом судом, којом би лако прихватили ошми захтева припадници, за подмирење извајањем нешто и нешто извајањем закључи).

Холово ни спречити миду, јер, брже суд, извајање испитивања; хојино ми да уштеди за извајањем, а још пре да се у раним јер само главоки, то удрваво ни извајање би једна извајање и бокају. У другом писму је ју да ми напомену много неке грешки приликом извајањем своје блага. Зато нешто го нешто ни одре, извајање међу свеским селма, а тако и над нештима појединих села; б) да време изваже нештима прелазе рачуна малих

или две породице, или да се таки појмови јављају само код народа у племенском стању. Оно тако изгледа код ратничких племена, као што су данас н. пр. Арнаути и Црногорци. Они заиста *постају* код народа док су у племенском стању; али код народа *мирних*, који поглавито раде земљу и код којих нема много спорова ни грађанских ни кривичних, овакав суд остаје и доцније пошто је подела на племена са свим изчезла.²⁴⁰ Да не тражимо примера код других народа, код нас Срба је постојао такав изборни суд за сво време турске владе, покрај кадија и турских судова, па и сад постоји по негде у Турској. Сви чланови не само поједине општине, но и целог народа, који живи у некој заједници, па ма како она била лабава, имају основне појмове о правди – *једне исте*. Кад је појединац оштећен или нападнут, или, као што се вели правничким језиком: „кад је нечије право повређено“, сва општина повређена је у свом правном осећању и она обично брани невиног. То је са свим природно, јер истиче из узајамног људског живљења и узајамног поштовања оног правног поредка, који је код њих обичајем утврђен. Отуда долази да је пресуда изборног суда увек израз оне правде, коју народ разуме. Остали неутрални чланови увек су на страни праведног и тако рећи морално принуђавају криву страну, да се подвргне пресуди.

Овде узгред да напоменемо, како ова узајамна одговорност и узајамно јемство чланова једног друштва, једне општине, за повреду туђег права постоји не само у случају који смо споменули, него се показује у свима установама, – које су у народу обичајем (или државним „законом“) постале за осигурање свачијег права. Таква је на прилику установа, која се налази у Душановом законику, да је општина дужна да накнади штету сваком путнику за крађу која му је учињена у атару исте општине. Ово је била народна установа, а није то Душан установио за атар Дубровачким трговцима као што неки мисле. Ово се практиковало по кад кад и за време прве владе кнеза Милоша.

Код народа који се бави мирним радом (не код пљачкашких племена) може дакле постојати са свим јасан појам о суду и правди а да нема сталног суда и судија од заната.

Кад људи престану да се баве искључиво земљорадњом и сточарством кад се из малих гомилица, које су раштркане по долинама и бреговима прикупе у вароши; кад се развије радиност и трговина, а с тиме живље промет и саобраћај међу људима једне вароши, па и са странцима – онда некако природно поничу судови као сталне установе. Обично се стални судови заводе кад је „цивилизација“ већа у народу. Али то никако не значи, да су стални судови неки напредак, у поштовању, разумевању и вршењу правде спрема оних патријархалних судова, где се за свако дело бирају нарочите судије. До душе кад је радиност већа у народу, кад је трговина унутарња и спољња и у опште саобраћај живљи, онда су одношаји између људи много сложенији но у патријархалном друштву. Али ми можемо да замислимо много већу и савршенију радиност, много живљу трговину и саобраћај, и много већу образованост, па у исто време *много мање* спорова и преступа но

данас или у оно време кад су постали први пут стални судови. Непосредни је узрок што се заводи сталан суд као нека особита установа у друштву: *увеличано непоштење међу људима*. То је била мана цивилизације, мана која се све више развијала са развитком цивилизације и стварала све више судова и све заплетеније суђење.

Код Атињана и код Римљана, који су од свију старих народа достигли највиши ступањ цивилизације, налазимо остварен онај други облик суда, који смо мало пре напоменули. У Атини све судије за грађанска и кривична дела бирају се из средине народа за извесно време. Они суде као наши поротници, само што они изричу одма и пресуду и њихова је пресуда одма извршна. Дакле код Атињана и ако постоји сталан суд, судије нису неки особити еснаф, већ су то сами грађани; а избор судија зависи од самог народа. Само за убиства и религиозне преступе судио је *Ареопаг*. То је био савет старца, у који су долазили људи који су били највеће старешине у земљи – *Архонти*. (Архонти су се бирали на 9 година). Саветници у Ареопагу остајали су тамо до смрти. За извесне политичне преступа где се досуђивало изгнанство из земље или конфискација имања судио је *цео народ*. Такав је био суд у Атини у време њеног највећег развитка.

Код Римљана је такође био суд у рукама народа за сво време њихове републике. У прво време њихови конзули имали су и судску власт као и краљеви, али им је та власт брзо одузета. У главноме народ је *сам* судио. И за грађанска и за кривична дела бира се особити суд (као садање пороте) и то за свако дело *други*, где су увек имале утицаја и партије, које се суде. Или се решавало коцком, кад није могла другаче да се састави порота. Овај изборни суд изрицао је и у грађанским и у кривичним делима постоји ли дело и ко је кривац (у грађ. дужник или платац и т.д.) а затим је *државни судија* (*претор* у грађ. делима, *квестор* у кривичним) изрицао по *закону* (у Риму су били писани закони још у време републике – разуме се непотпуни) пресуду.

Ове државне судије некад је постављао конзул, некад је сенат утицао на њихов избор, а некад их је бирао народ. Како су народ, сенат и конзули били непрестано у борби за поделу власти, то је суд зависио од успеха борбе једне или друге стране.

Но у опште код Римљана може се рећи, да и ако је постојао сталан суд, у коме су сталне судије често постављане од државне власти, народ је опет имао главни део судске власти у својим рукама, имајући пороту и за кривична и за грађанске дела. А осим тога сам избор државне власти (конзула) зависио је од народа. Даље за сво време републике у Риму се никако није развио еснаф људи од закона. Тај се еснаф појављује тек на крају пропасти републике и под царвином, кад се нагомилала огромна маса писаних закона, и кад су се *самим тим законима*, и општим неуређеним државним стањем, заплели и замрсили грађански одношаји. Што, разуме се, није био никакав напредак за развитак правде.

То је врло карактеристична појава, да се еснаф *правника* није развио код народа, који је највише радио на цивилизацији – код Атињана; већ код народа, који је највише освајао и покоравао – код Римљана.

Трећа врста суда јавља се напоследку, али њу баш никако неможемо да сматрамо као неко савршенство над првом и другом врстом.

Пре свега особити суд, суд еснафски, јавља се код Јевреја, где су свештеници присвајали себи судску власт и у опште код народа, који су били подељени на *касте*. Ту су обично свештеници и војници *присвајали* право да суде простом народу. Суд се ту заузима као неко право и власт над народом, а врло се лако даје разумети – зашто? Заиста то право даје велику власт над онима, којима се суди, а у исто време доноси судији *велики приход*.

У средњем веку попови и племство присвајају судску власт над простим народом. Од њих отимљу судску власт с једне стране „ослобођени“ грађани, који купују од краљева повластице да сами суде, или баш оснивају слободне општине (као многе немачке, талијанске и словенске вароши); а с друге стране отимљу од племића судску власт сами краљеви и цареви, који желе да сами владају над народом, па неће да деле ту власт са племством.

У средњем веку као што је цело друштвено стање било неуређено, тако је био и суд. За разне сталеже постојали су различити судови; па и за разне степене истог сталежа. Суд за масу народа поглавито је био у рукама племства и краља. У први мах код Германа, који су поплавили сву римску империју у Европи племић чим је добио спахилук, добио је право и да суди у њему. За неке ствари, мање разуме се, још је постојао народни суд, али је то све више ишчезавало и племић је постао једини суд над народом. О устројству тог суда нећемо овде да говоримо. Нико није могао да се жали против пресуде таког насилничког суда. Жалба је била већ преступ. (Једина „апелација“ била је у први мах, што је осуђени имао право у *извесним случајевима* да позове судију или сведоке на двобој, ако су му судили криво). Такав је био суд и код више властеле и код самих краљева. Племство је управо могло да тргује са судским местима или да за извесну плату ствара *наследна* судска места (као пређе код нас парохије). Тек кад се почела ојачавати краљевска власт, краљеви су установили „апелацију“ над племићским судовима – да се избегну двобоји. Али то је ишло тешко и с борбом, јер су племићи бранили своја права – своју судску „надлежност“ и „независност“.

На тај начин борбом са племством и с народом постали су разни „краљевски“ и „царски“ судови, покрај многих других судова, који су постојали за извесне предмете на основу разних феудалних права или краљевских повластица. На тај начин постали су разни судски степени (инстанције) који нису постојали ни код Грка, ни код Римљана, па ни у почетку средњег века. У свим тим судовима, нарочито вишим, судије су били већином људи од заната – правници. Ово је дошло отуда, што су у то време одношаји друштвени били страшно заплетени, што је било страшно много закона и наредба разних власти црквених и грађанских,

које су све имале свезе са правним одношајима грађана, па их је ваљало знати. У то време сигурно је било теже бити добар „правник“ и судити „по закону“ но данас.

Ето којим се путем развијала судска правда код разних народа. Није се ту баш много гледало, да суд буде праведан и јевтин; јер суд није био место где се дели правда народу, него је за владаре био средство за политичну власт, а у исто време за награђивање присталица и пријатеља масним платама и почастима.

Тек кад се почео развијати сувремени појам о држави, почиње да се мења карактер суда. Од Француске револуције (дакле нема ни пуних 100 година) народи почињу мало по мало да сматрају државу као уређено друштво, а не као својину владареву. Закони почињу да се издају као народни договор, а не као царска заповест. У то време почиње суд опет да добија свој првашњи значај, који је имао код патријархалних народа и код Римљана и Грка.

Ми велимо тек „почиње“, јер у ствари сувремени јевропски суд од три степена, који је уређен државним законом тек од француске револуције, још је по *начелима* своје организације врло далеко од оних судова. И данас већином у Јевропи владари постављају народу судије, – не с тога што је то за народ *корисније*, но што се тиме изражава *власт над народом*. Како избор судија независи од народа већ од владара, хтело се опет да учини нека уступка сувременом појму о држави, да се ујамчи правда народу – па шта је измишљено? Да се судије немогу кретати са својих места; да ником неодговарају за своја мњења и да се добро плате. То је све. Очевидно то је све последњи издах феудалне науке, која суд сматра као *један део владарске власти*, а не као *једну народну установу, којом народ оће да регулише своје друштвене одношаје*.

Правна наука, затекла је у почетку овог столећа изван државни и друштвени поредак и строј судски: суд у рукама државне власти; судије као особени еснаф у друштву, разне судске инстанције и т.д. и она је по томе готовом калуку почела да кроји своје „теорије“, како да се то све оправда и објасни – „науком“.

II.

Ми смо прошли врло кратко историјски развитак суда. Да смо хтели могли смо натрпати сијасет научног товара, којим се показује ученост и ауторитет као: сијасет научних примедба, гомилу историјских примера и цитирати разна мњења других писаца. Ми смо све ово изоставили, јер држимо да би то само отегло, а не би објаснило главну ствар. А главно је да се докаже, да суд у цивилизованој Јевропи овакав какав је, у главним својим основима, није никако смишљен и удешаван по неком плану, да се народу ујемчи што боље, брже и јевтиније суђење и да се праведним судом гаји правда и поштење међу

људима. Он је поникао услед разних историјских прилика, које су са свим противне утврђењу правде и поштења међу људима. Ту су борбе власника да присвоје власт; заплетени грађански одношаји који су дошли услед неправичности и неправилности друштвених одношаја и многобројни писани закони били главни узрок, те се створише *параграфска* правда и суд са многобројним формама и разним степенима, а ово је по нужди изазвало правништво као занат и створило не само судије правнике, већ особиту класу људи, који живе од парничења својих суграђана – адвокате.

У Јевропи, где је тај суд давно утврђен, већ се јавља опозиција против њега и то показује да се тако већ јасно осећа, да је такав суд неправилна установа у друштву. У многим земљама заостале су разне судске установе у рукама народа као: бирање судија и порота и те данас служе као углед другима. У другим земљама то је дошњије уведено или се уводи; а свуда јавно мињење у опште осуђује параграфску правду и тражи реформе у том смислу, да суд пређе у руке народа.

Кад је реч о реформи у суду, (као год и у свакој другој струци) ваља јасно разумевати: прво: у ком правцу ваља вршити реформу и шта ваља њоме постићи; друго: каквим средствима располаже изван народ у даном тренутку да произведе реформе; и треће: какве препоне има да савлада.

Да се разуме оно прво, ваља разумети основна начела на којима је данашњи суд подигнут и свршити рачун са тим основним начелима. Основно је начело данашњег суда, да се у њему суди по писаним законима. Ту се дакле правда ујамчава писаним законом и разним судским формама, које могу разумети само стручни зналци. Питање је: да ли се тим заиста већма ујамчава правда, но кад би се судило по памети и кад би форме биле тако просте, да их и нестручни људи могу разумети? Ако ту нема једног правила за све случајеве онда долази друго питање: у којим је случајевима правда боље осигурана једним, а у ком другим начином суђења?

Да то разумемо, ваља да упоредимо параграфски и народни суд. Да почнемо од грађанских закона и спорова.

Грађански закон има главну цел да одреди *шта је чије*. Ту се одређују материјални одношаји грађана – одношаји својине. Очевидно закон не може садржавати у себи ништа друго но оно што *постоји* у друштву; што се *врши као право и дужност* међу грађанима. На прилику закон одређује *наследство* или *деобу*, или *зајам* или *залог* или *уговор* или шта му драго, онако како народ, у коме се тај закон врши, сматра да је право. Ако тога нема онда је рђав закон.

Сви људи, који живе у једном друштву знају шта је право т.ј. шта се код њих сматра као право. Али опет може бити по негде разног мишљења; може се десити спор о томе: да ли је ово или оно право. Писаним законом то се избегава. Ту се ставља оно што је опште признато као право у параграф, па да се зна и да о томе нема спора. Осим тога може се десити неки нов одношај, који се пређе није на једном месту

дешавао, а дешавао се на другом, и може се десити свугде. Таке случајеве закон *предвиђа* и одређује. То су главни основи, који оправдавају писан закон у грађанским и у свим другим одношајима.

По овоме може се одма видети мана сваког писаног закона без разлике. Пре свега никакав писан закон не може поватати и формулисати све безбројне изпреплетене одношаје грађанског друштва. За то се са развитком друштва (оваког као што је у Европи разуме се) непрекидно гомилају све нови и нови параграфи и закони и томе гомилању нема краја. Друго, што се у сваком чланку закона изриче само опште правило, а поједини случајеви увек се у нечему разликују од општег правила.

Из ових мана писаних закона види се одма какве мане морају бити код суда, где суде људи од заната по писаном закону.

Писани закони садрже само *општа правна начела*, која се признају у једном народу. Према томе, ако се оће да пресуди *праведно* у *самој ствари*, а не само *по форми*, сваки суд морао би судити по *памети*, а не по писаном закону, јер овај не казује никад шта је у ствари праведно. Да би се јасније разумело шта оћу да кажем да наведем један пример.

„Грађански законик“ одређује шта је дуг и налаже да сваки мора платити оно што је дужан. Грађански поступак казује каквим се документима може дуг доказивати. Рецимо да је документ са свим правилна облигација, потврђена код суда, где је капитал јасно означен са законским интересом 12%. О таком документу не може бити спора. (Остављам случај, кад се може доказати да је дуг исплаћен, па облигација није уништена. У том случају било би кривично дело, ако би поверилац хтео два пут да наплати оно што је дао.) Овде дакле дужник мора да плати подпуну ону суму, коју је у облигацији подписао као дужник. Суд не пита како је постао тај дуг: дуг је могао постати на разне начине: рецимо да је из уговора н. пр. сељак се обвезао да изда трговцу извесну количину ране у извесно време, пошто је новце од трговца у напред примио, па кад није могао издати рану он му је дао облигацију, где је рана рачуната по продајној цени оног времена, што је поверитељу можда дуплирало капитал; или је неко био у нужди, да му се не прода имање, па је платио грдни интерес и тај ставио у капитал и т.д. У опште у некој облигацији може бити само 80, 60 па и 50% и још мање *стварног* дуга, а остало је само номинални дуг – то се судије не тиче. Он испитује само је ли исправа којом се дуг доказује тачна; дакле да је форма задовољена. *Стварна правда* њега се не тиче.

Тако је исто при уговорима. Рецимо неко уме да склопи уговор тако вешто с другим, да га тако надмудри и изигра, да онога управо одере и упропасти – ствар је са свим у реду и *по закону*. Само кад је уговор направљен да одговара свима прописима закона. Тако је при продаји и куповини непокретне својине и писменим исправама којима се доказује право својине и т.д.

У опште тиме се разликује *параграфска* правда, од *правде* у *ствари*, што она суди имајући поглавито у виду *форму*, а не *језгру*. То је главни разлог, који говори за то, да се и у грађанским споровима

уведе *порота*, као и у кривичним. Порота, која суди „по души“, а не држи се формалних доказа једина је у стању да реши питање о стварној правди.

У данашње време зна сваки, који има „практике“ у судовима, да формални законски прописи којима се доказује право, не само да не ујамчавају правду, већ баш на против: *они покривају огромни каишарлуқ, лоповлуқ, и непоштење износећи га пред судом у законитој форми, као право*. Сваки свестан и поштен судија признаће, да огромна већина парница долази пред суд само с тога што се кривда облачи у законско руво, па се протурује као правда, јер зна, да то код *параграфског* суда може да буде.

Толико о суђењу по писаним законима. Да пређемо на судије од заната – правнике. Пре свега ти су људи учили школе по толико година, а нису се мешали у грађанске послове. Као свршени правници они су изучили писане законе, *али нису изучили разноврсне послове и одношаје у друштву*. Судија нити је водио трговину, да разуме трговачке послове и одношаје; нити је живио у селу и имао главобоље са сељачком изкомаданом земљом и њиовим зачкољицама; нити је био предузимач, ни воденичар и т.д. Он дакле није ни способан да решава питање о *стварној* правди. Ту остаје двоје за судију: *дуготрајна практика и вештачки извиђај*. Другим речима: судија би морао својим или туђим очима да проучи и да разуме *стварне* одношаје, па тек онда да може судити имајући у виду општа правна начела, која се садрже у законима. Сад је питање: шта је лакше – да ли да људи, који разумеју извесне радње; извесне стварне одношаје, проуче и схвате законе? или је лакше да људи који знају писане законе изуче оно прво? Са свим је очевидно да је оно много лакше. Сваки писмен и разборит човек – да не речем још образован човек – који разуме ствар о којој је спор, увек ће врло лако наћи и разумети шта о томе вели писани закон, на против, судија који не разуме ствар о којој је спор много ће теже разумети и наћи сам закон, на који се то односи. У сваком случају онај би праведније решио спор но овај други.

Из свега овога изводимо овај практичан закључак за *праведно суђење главно је познавање саме ствари*: писани је закон нуждан само као *помоћно средство*, да не буде разногласице при суђењу, већ да се суди по опште-признатим правним начелима. Дакле: у земљеделским одношајима најбоље би судили земљеделци, у трговачким – трговци, у грађевинским – грађевинари и т.д. – предпостављајући да су те судије толико образоване или разборите, да разумеју општа правна начела, која народ исповеда. (Поштење предпостављам подједнако и код њих, као и код стручних судија.)

Ако је овај закључак тачан, онда је очевидно, да се *најбољи* суд за грађанске одношаје приближује оном првобитном суђењу т.ј. кад су сами парничари бирали судије од својих познаника и сажитеља. Једино у чему би требало савршенство то је – *веће, савремено образовање* код изображених судија.

Једини је практичан разлог против овог најбољег суда тај, што у нашем поквареном друштву има, на жалост, сувише спорова, па не би радни људи ни могли ни хтели да остављају своје послове, па да дан губе расправљајући туђе спорове. Тај разлог говори једино за сталан суд.

Али опет онај горњи закључак казује нам, да је суд тим бољи, што је ближе онима, које суди – што боље познаје људе и њихове одношаје. Што је суд даље од људи тим даје све мање јемства, да ће он погодити правду.

III.

За кривична дела још нам је лакше доказати преимућство народног суда над параграфским. Народ, који је већ достигао изванредан ступањ друштвеног развитка, има јасан појам о праву личности и овде, као и тамо; он уме са свим јасно да разликује зла и непоштена дела од добрих и поштених, као што уме да разликује зле и добре људе. Ово се види већ и по томе, што се сада у свима земљама „цивилизаним“ заводи *порота* за кривична дела – т.ј. признаје се очевидно да обични људи, којима право није занат, могу боље да означе кривично дело и да обележе кривца но стручне судије. А ово долази отуда, што су поротници људи из народа, који познају живот у опште, а нарочито познају људе и околности у којима се нешто десило боље но судија, који зна свет само из књига. Судски посао своди се тада на то, да прибере материјал, којим ће изнети на видик дело кривчево, што се каже правнички: *да учини кривични испит или истрагу*, и после пошто је порота означила кривицу и кривца, да нађе у закону како се то казни. Но очевидно, ако је неправник способан да определи има ли кривице или нема у извесном делу, и да ли је Н.Н. учинио то дело или не, – онда је тако исто способан и да води истрагу. Баш за вођење истраге не треба никакво правничко знање, већ познавање људи и околности у којима се нешто десило – то је дакле проста ствар личне разборитости и *практике*. А већ за оно друго т.ј. за примењивање писаних закона, довољно је да је човек писмен и разборит. Ово се показује између осталог и код наших судија; људи који нису учили правне науке, али су *разборити*, савесни и имају довољно практичног знања не уступају много добрим *правницима*, а *бољи* су од масе наших обичних правника. Ми овим још не побијамо, да је још боље: разборитост, практика и *образовање* уједињено; – али образовање у опште и знање писаних закона није свеједно. Боље је на сваки начин да су судије људи образовани, али *сваки* образован човек умеће да примени закон, *кад му је ствар позната*, макар да није учио неколико година правне науке. Ово је дакле оно исто правило, што смо га поставили и за грађанска дела.

Очевидно кривични је суд тим бољи, што је ближи онима, којих се ствар тиче т.ј. кривца и нападнутог или оштећеног. Најбољи би суд

дакле по облику био онај првобитни суд, где су судили за преступ или злочин познаници и сажитељи преступника, и то за сваку кривицу изборни суд, који у исто време сврши и „извиђај“ и „претрес“ и изрече пресуду. Савршенство томе суду ваљало би тражити једино у већем образовању судија, т.ј. у *већем образовању целог народа*, а не у разним законским формама и инстанцијама. И овде као и у грађанским стварима једини је разлог против таквог суда, што сад има много рђавих људи, па се мора неко непрекидно бавити суђењем над њима.

Ми чисто осећамо у напред, како ће неки образовани правник кад прочита ове врсте узвикнути: овај оће варварство. Оће да се људи кољу и гађају из пушака; да се крвнички свети и т.д. Овде мисли могу дати повода оваквим изјавама, јер су оне за наш образован свет нове, па му могу изгледати настране и накарadne. Зато хитамо да се оградимо од оваквог прекора. У начелу ми смо за то, *да се укине свака казна* у друштву. Али као што је рекао један сељак у скупштини, кад је била реч да се укину батине *учинимо да не буде злих људи, па нек се укине, и затвор*. Баш за то, да би што пре дошли до тог стања да не буде злих људи, или да се сведу на врло мали број, ваља усвојити овај народни суд по памети. У каквој свези стоје то двоје казаћу мало доцније. Ово само да се оградим од подметања, сад да продужим даље.

Баш кад би кривична дела судили наши прости сељаци, не може се никако рећи, да би они судили крвнички. Шта више не може се никако рећи у напред, да ли би њихов суд био блажији и човечнији, но пресуде данашњих параграфлијских судова.

Који год је из ближе познат са животом и појмовима нашег народа, могао је опазити да по његовим правним појмовима има извесне врсте кривица, које би он далеко блажије казнио но данашњи наши судови, или их баш не би никако казнио. На против има дела, која би он казнио много строжије но данашњи судови. Ја ћу споменути само неке врсте. За кривице учињене у свађи, у љутини и раздражености, – па ма то била јака повреда тела или само убиство – прост човек казнио би благо. Шта више ако би повређени или (ако је погинуо), породица пристала да опрости преступнику, или да се наравна с њима, прост човек не би никад казнио кривца „у име друштва“. Тако исто се може рећи за освету учињену над неким, ако је тај над ким је освета извршена учинио зло кривцу, као: ако му је осрамио жену, кћер, сестру или кога од блиских сродника. Управо се може рећи, да у таким случајевима прост човек не би никад осудио кривца, па ма он у таком случају учинио злочинство. Човекољубиви правници, који су читали стране беседе западних писаца у обрану ових „јадника“, који краду *из нужде са необразованости* и т.д., треба да имају на уму ову околност: онамо је друштво подељено на гомилицу богаташа и масу сиротиње, па се увек ставља богаташу као прекор преступ сиротиње. Код огромне већине нашег народа: *напротив сиромаш краде од сиромаша*. Онај цркава разбијајући ледину, а овај му за то време однесе овцу, или ћурку и т.д. Ту дакле *радник* мрзи *нерадника* и *непоштена*. (Ваљало би само

желети да поштен радник и онога нерадника одозго сматра, као и овога доле, кад га глоби.) Нама је познат случај, где је један убио секиром човека, који му је хтео жену да силује; муж је дотрчао на вику њену и стигао је већ кад ју је онај оборио. Суд узев „олакшавајуће околности“ осудио га је *на две године затвора*. Сељачки суд зацело га не би осудио ни *на два дана*. Тако исто прост сељак далеко би блажије судио девојку, која побаци или удави дете од стида да је свет не дозна, а на против много би строжије казнио оца, кога данашњи закон не тражи.

Лако је знати које би кривице прост човек далеко строжије казнио но садањи суд. То су поглавито крађе. (Паљевине и разбојништва казне се и по нашем закону врло строго, као што би их и народ казнио.) Наш народ никако не разуме да је „проста крађа“ кад му ко одведе волове од 40 – 50 дук. из шљивара, „а опасна крађа“ кад ко обије катанац па украде 200 – 300 гроша или коју крпу из дућана, која не вреди ни у пола колико његови волови. Тако исто прост човек врло би строго казнио оне ситне скитнице лопуже, који се *редовно* баве ситним крађама. Једва ли не би и њих казнио као и разбојнике и паликуће. То је нека природна (инстинктивна) мржња радног човека на битангу, који оће да живи од туђег зноја.

Набројали смо неколико супротних примера, из којих се може видети које кривице прост народ сматра за мање, а које за веће но данашње „право“. Као што се види из овога прост човек руби правду као сикиром. Нема код њега параграфске финоће. Али је код њега око бистро, а рука поуздана при ударцу. Он види да је неки човек поштен, раден, па се десило, те је у љутини у праведном гневу учинио зло дело; али он јасно види да то није *рђав* човек, и он њега не суди као зликовца, већ га суди „по души“ благо, јер је уверен да ће тај човек остати добар. На против човека неваљала и покварена, ма да он није учинио баш особито велико злочинство, он не штеди, јер се од њега не нада добру.

Али рећи ће правник: прост човек не појми казну као средство за поправљање. Код њега је казна: или наплата и освета за учињено зло дело, или ослобођење од зликовца (смрт), а он никад не мисли да се рђав човек као болесник може излечити.

У овој ствари ми и ако не исповедамо у свему појмове простог народа, опет налазимо, да су они много ближи истини но појмови „цивилизаних“ човекољубаца. Прост човек заиста не увиђа потребу да се зидају апсане; да се заводе „радилишта за апсенике“, „школе за апсенике“, „болнице за апсенике“ и све друге угодности, што „цивилизовано“ друштво даје преступницима, који су у затвору. Ама врло је лако увидети, зашто се то њему не свиди да је право. Та *ни он сам нема те угодности које се тамо дају преступницима* – нема радилишта где би се његова деца, или богме и људи, научили раду и занату, нема школе где би се научили књизи о државном трошку, нема болнице и неге. Па је чудно, да радан поштен човек нема оно, што се даје преступнику, и то даје се на рачун оног поштеног и вредног – скида се с његових леђа.

Чудновати су појмови „цивилизованог“ Европљана. Кажите му, да је друштво *обавезано* да се стара за развитак и благостање сваког свог члана, да треба дизати радилишта о општем трошку, где би сваки члан друштва поштено могао зарадити свој леб; да треба из малена васпитати децу и научити их раду, кад то њихови родитељи нису кадри, у опште да треба *уредити општим договором и законом тако стање да сваки добије образовање и леб*, – он ће одма повикати: то је „анархија“, „комунизам“ и буди бог с нама шта још неће наговорити. Правослов ће вама натрпати да се тиме потиरे „лична слобода“, „слободна утакмица“, „лична предузимљивост“ и сва друга блага, која стварају „цивилизацију“.

А кад се нађе неки витез па поразбија неколико глава, поломи неколико ограда, провали неки затвор и изнесе туђе добро и т.д., онда је он „болесник“; таке болеснике треба „васпитати“, „поправљати“ и т.д. Држава има право и дужност да да рад и образовање само преступницима и зликовцима, а не и поштеним људима. Зар није то вапијућа неправда и будалаштина? Зар није било много прече, праведније и корисније дати човеку могућност да буде вредан и поштен грађанин, спремајући га још од детињства – или још док је био „поштен“ – но пустити га да се исквари, па онда трошити на њега мучну зараду вредних људи, па јал га поправити, јал не поправити?!

Обична проста памет врло је близу нашем сматрању. Кажите простом човеку, да је боље васпитати децу о општем трошку (која год не могу на други начин да се васпитају) и научити их *поштењу и раду*; да ваља подизати радилишта за младиће и за одрасле; да ваља подизати и полагати рад и привреду заједничком снагом, сваки ће за цело казати да је то врло паметно и корисно за све, и само му кажите *како* па ће оберучке приватити да се то оствари. Бар никоме неће пасти ни на крај памети да је то рђаво, као што веле неки „цивилизовани“ људи.

IV.

Ми смо дошли на последњи и најјачи разлог, зашто је бољи прост, народни суд и за кривична као и за грађанска дела, па ма он био незграпнији и суровији но суд стручних правослова. Он је краћи и нестaje много трошка. Тиме се добија огромна уштеда, која се може (и треба) обратити на подизање производње, на ширење просвете и морала. На овај начин *сигурно, са свим сигурно* далеко ће се пре умањити број кривица и спорова, но ма каквим устројством апсанских завода или каквим потпуним законима и правословним судовима. Шта више, развитаком просвете и благостања умекшаће се нарав и сурово гледиште простог човека, па ће и саме казне, док још трају, много пре постати блажије, но при оваком судском систему.

Занста доћи ће време кад ће се људи, који за нама дођу да живе, чудити нашој глупости и варварству. Чудиће се да су толике стотине

хиљада *учених људи* пробијали себи главу непрекидно у течају толико векова мучећи се да поватају зликовце, да реше замршене спорове, да измисле апсану и т.д. а нису обраћали свој мозак на оно, што је прече: како да подигну радијоницу, како да здруже људе и устроје задругу за рад, како да удесе школу, и све што треба, па да их не муче онолики спорови и преступи.

Баш да онакав прост суд и не погађа онако фино у длаку правду у прво време, док се не распространи образовање у народу, опет ова последња економска корист, тако је огромна, да надмаша све оне ситне незгоде. Али, као што смо ми пређе разложили, без сваког изговора онаким начином би се судило овако исто праведно и још *праведније*, но при садањем заплетеном устројству суда од три степена. Нарочито кад се узму у рачун сви други услови, који долазе уз наш суд: као избор судија, јавна и општа контрола и критика.

Судске инстанције не дају никакво јемство за праведније суђење. Прво-степени суд прима лично парничаре у грађанским споровима, саслушава лично сведоке и у опште има много више услова да ствар тачно сазна и праведно пресуди. У кривичним парницама тако исто. Од куда дакле да онај, који је много даље од лица којих се дело тиче; који и њи и све околности много мање зна; који суди само по актима, – да такав судија може боље и праведније пресудити, но овај, коме су и људи и стварне околности много боље познате? То је просто безмислица. За стварну правду инстанције немају дакле никакво смисла. За то оне нису ни постојале код народа, који су се обзирали поглавито на стварну правду. Оне би имале смисла за стварну правду само онда, кад би виши судови са свим *изнова* испитивали и судили целу ствар, као и првостепени суд, и кад би виши судови били заиста *бољи* но нижи.

За формалну правду инстанције имају такође врло мало или нимало вредности. Да се знаду законске форме, које су неопходне за праведно суђење по писаном закону, треба бити темељит зналац свију писаних закона. *Предпоставља* се да су судије у вишим судовима бољи зналци писаних закона, но они у првостепеним судовима. Према томе опет се даље предпоставља, да ће они исправити погрешке, које би нижи судови учинили. Ми велимо „предпоставља се“, јер у ствари то не може да се докаже. То је управо само у „теорији“. Тако би требало да буде. Али је у ствари често обратно.

У самој ствари: који од судија нижих судова долази у више судове? Да ли они који су најспособнији? Јок вала. Обично долазе они који најдуже служе; то је дакле неко место за награду – за одмор. Разуме се да они који најдуже служе, који су већ остарили, нису никакво најспособније судије у земљи. Осим ових долазе у више судова присталице владајуће партије, или просто присталице владе. То је са свим обична ствар свуда у свету. Тако се награђује оданост и приврженост код судија. Тек једва да се деси, да који судија дође по способности у више судове. Тако је у самој ствари, и ми кад говоримо о јемству за праведан суд, морамо говорити онако како се у животу ради.

Према таком саставу виших судова, врло се лако може десити, да је неки виши суд састављен од бољих судија, но неки нижи, а по неки нижи суд опет бољи је но виши. Тако исто неке пресуде виши судови ће заиста поправити, а неке ће покварити. И врло је сумњиво и неодређено, да ли виши судови не покваре више пресуда тростепених судова но што поправе. Испитивања у овом предмету, особито код нас, тешко да би испала у корист виших судова.

За стварну правду судске инстанције нису никаква добит. Виши судови пре могу искварити праведну пресуду, но исправити погрешну. За параграфску правду добит је од инстанција врло сумњива. А већи трошкови око парничења и издржавања првостепеног суда износе очевидну штету за народ. Оне дакле чине већу штету но вајду.

Ако сакупимо све што смо до сада казали о суду и правди добијамо у главном овај резултат:

1. Задатак је суда да свакоме пресуди шта је право; дакле да свакоме ујемчи стварну правду.

2. Да се на суду оцени стварна правда, не може се и не сме се никако судити по параграфима, већ се *мора судити по памети -- по души*. Писани су закони само помоћно средство при суђењу.

3. Да би судија могао оценити дело, нужно је познавање предмета о коме је спор; нужно је познавање људи којима се суди и свију околности, које се на дело односе. За ту цел није никако нужно нека особита правничка спрема, већ је поглавито нужно код судија *разборитост и поштење*.

4. Савршенство судија ваља тражити у општем образовању народа, у које спада и *познавање отачанствених закона*, а не никако у изучавању судских формалности.

5. *За стварну правду судске инстанције нису никако потребне.*

6. За контролу над судом нужна је *јавност у претресу и саветовању судија и слободна критика судских пресуда*.

Из овога што смо до сада говорили о суду и правди може сваки јасно увидети, да се не може учинити никаква озбиљна реформа у устројству судова, док се сам закон и судски поступак не реформишу тако, да се суд може предати у руке народу. А то опет не може никако бити, док се не усвоји ово гледиште на писане законе и судске формалности. Тек на овом темељу, који смо ми показали, може суд постати оно што треба да је, т.ј. место где се дели правда, а не место, где се изврше правда и право измајсторисава.²⁴¹

Јавност, бр. 38 – 42, од 31. III, 5, 7 и 10, од 14. IV 1874.

МИЛОШ ЂУРИЋ²⁴² Суплент учитељске школе

Умр'о је 9. овог месеца после четири дневног боловања од запаљења прева и стомака. Његова смрт изненадила је и тужно дирнула многе његове пријатеље.

Милош је рођен пре 28 година и као сиромашни ђак свршио је све наше школе и на страни учио је три године. Као ђак био је необично вредан и већ у гимназији разумевао је три језика: француски, немачки и руски. Доцније научио је и енглески. При свем том Милош није био од оних ђака, који су учили „за белешку“ и који су тиме хтели да заслуже име „доброг ђака“, по ондашњем обичном схватању. С тога је у вишим гимназијским разредима слабо обраћао пажњу на многе предмете, који су се у школи учили, јер је јасно увиђао да из њих не може ништа научити.

Из ђачког доба остали су његови преводи: „Дубровачка књижевност“, штампано у „Вили“, из „Историје Славенске књижевности Пипина и Спасовича“; даље: „Које је знање најважније“, штампано у „Младој Србадији“. То је први део ваљаног дела Енглеза Спенсера: „О васпитању“. Друга два дела исте књиге Милош је такође превео, али су остали нештампани. Још је из тог времена његов рад: „О умном васпитању човека“, такође превод с енглеског од Јуманса штампано у „Летопису“.

Милош је изучавао природне науке, нарочито Хемију, и када се вратио са стране 1871 године до његове смрти предавао је Хемију и Физику у овдашњој учитељској школи. Оставио је лекције из Физике спремљене за штампу, јер је хтео да да ђацима добру ручну књигу за помоћ при учењу. Осим тога оставио је само мало недокончен превод чувене популарне Физиологије од Хекелија с енглеског језика.

Какав је Милош био као учитељ најбоље се огледа у надгробној беседи коју је говорио један од ђака учитељске школе свом „драгом наставнику“. Милош је био као чиновник веома самосталан. Он је се примао за члана управног одбора друштвене штампарије, која је издавалац „Јавности“, у оно доба, када се и са свим независним грађанима са извесне стране замерало што су чланови истог одбора, и када је пре

кратког времена, због штампаног књижевног огласа један чиновник истеран из службе.

Милош је био веома редак друг и врло њежан пријатељ, и његов губитак веома је осетан по његове присне пријатеље, нарочито сада где су такви пријатељи врло ретки.

Јавност, бр. 42, од 14. IV 1874.

§ 46 ЗАКОНА О ШТАМПИ.

„Јавност“ је добила једно за другим у два броја 40 и 41 две опомене од министра унутрашњих дела. Прву за уводни чланак у бр. 36, а другу за уводни чланак у бр. 37. „Јавности“.²⁴³ За први се вели да је „убитачан за јавни мир и поредак“; за други да „изопаचाва дела државних власти.“

Ми ћемо да изнесемо читаоцима закон (члан 46) на основу кога је министар издао ове две опомене. Тај члан гласи од речи до речи овако:

„Ако се новине или повремени списи *тако уређују*, да се у њима *стално* и у непријатељском духу изопаचाвају дела државних власти, или се *уопште тако уређују*, да постану убитачни за јаван мир и поредак, министар унутрашњих дела, после две опомене, написмено издате дотичном уреднику, може таким новинама и повереним списима обуставити излазак до на три месеца.²⁴⁴

Као што се види на први поглед, по овоме члану опомена се *не даје за поједине чланке* већ у опште за *правац* новина, јер то значи израз: „ако се новине – *тако уређују* да се у њима *стално* и т.д.“

Смисао је члана 46. закона о штампи јасан, ту се даје опомена од једаред за *више* чланака, у којима се напада на владу и изопаचाвају њена дела, и у опште за правац уредништва, који је убитачан за јаван мир и поредак.

Ту се опомиње за *сталну трајућу* радњу, а никако не за поједине чланке, јер ако је баш неки чланак и „непријатељски“ написан према влади, то још никако не значи да се новине *стално уређују* у духу непријатељском; нити да се оне *у опште тако уређују*, да су *постале убитачне за јаван мир и поредак*. Даље смисао је опомене тај, да се уредништво *предупреди* да измене свој „непријатељски“ правац, јер може добити другу опомену, ако то не уради, а за тим и *обуставу* листа. Према томе друга опомена не може се никако замислити *пре*, но што је министар увидео, какво је дејство произвела она прва. Тек ако прва не би била уважена, има места да се даје друга. А „Јавност“ је добила две опомене једно за другим, тако, да је управо друга била написана *пре*, но што је уредник прву примио.

О самом члану 46, који постоји у нашем закону о печатњи, имамо толико да кажемо, да он постоји у свима земљама, где је слобода речи окована и то је једно средство влади да *без суда и закона* гуши сваку слободну реч, која се *влади не допада*.²⁴⁵ Такав смисао има тај закон и код нас, и не може имати другог смисла. На скупштини био је и ово један од оних чланова, који су предложени да се укину. Он до душе није још укинут, али министар, који је обећао јавно да се за време његове владе неће ограничавати слобода мисли не би требао, бар зарад своје части и заложене речи, да се служе *овим законским чланом*. И онако код нас има „по законима“ и сувише средстава, да се апсама и глобама угуши сваки лист, који се влади не допада.

Али већ кад је влада спала на то, да употреби овај члан 46, да га је бар употребила у оном смислу, као што тај члан гласи. Не, влада је тај члан закона прогумачила *противно његовом смислу* и применила, онако, како се он по закону *никако несме примењивати*. Једном речи и ако се г. министар унутрашњих дела позивље на „закон“ у својим опоменама он је у ствари учинио једно дело, које се не може сматрати као законито, који зна шта је закон.

То је што се тиче формалне законитости. Сад долази сама ствар.

Прву опомену добили смо за уводни чланак у бр. 36., за који се вели, да је убитачан за јаван мир и сигурност. Као што се сваки читалац може уверити, већи део тога чланка то је прештампано писмо Вука Карацића из дела „Србија и Русија“. Вук Карацић је познати пријатељ владајуће династије у Србији, а дело „Србија и Русија“ штампано је у Београду, за време намесништва, кад је стање у Србији било *ровито*, и то дело, у колико знамо, још је подпомагала тадашња влада. Све што смо ми додали с наше стране у истом чланку *са свим се слаже* с писмом В. Карацића и односи се на тадашње догађаје, а нема никакве речи ни спомена о данашњем нашем стању.

Ми нисмо никад били браниоци великаша, који су, под фирмом да се боре за устав, тражили, да се дочепају власти; ми нисмо никад одобравали, ни тражили, да се „саветом“ т.ј. великашком владом ујемчи народна слобода; ми нисмо никад уставо-бранитеље сматрали као борце за народну слободу; нисмо никад Вучића називали „народни трибун“, „српски Вашингтон“ што су све чинила извесна господа, која се сад чине и невешта, на нама сад намећу *своје* некадање грешне мисли. Ми смо интригаше увек презирали; а оне великаше који тераху династије, да се сами дочепају власти над народом, ми смо увек сматрали за оно што су били т.ј. насилнике, који нису трпели никакву власт над собом, јер су хтели да сами владају.

За шта смо дакле ми добили опомену? по чему је тај члан убитачан за јаван мир и поредак? Ми то заиста не знамо.

У другом чланку говори се о успеху, што га је српска влада добила дипломатским путем а то, што је добила жељезничку свезу код Алексинца – Ниша, где је и тражила и што је утврдила пријатељске одношаје с портом. Ми смо казали отворено наше мишљење о тој

ствари. *Осудили* смо тај успех и изrekli отворено, да је за нас така политика – пријатељство с Турском – штетна и опасна за нашу будућност. *То је са свим чист отворен нападај на владину спољну политику*.

Али у чему смо ми ту изопачили владина дела? Зар влада неставља као начело своје политике „пријатељство са сизеренским двором“? Па то је начело изречено у престолној беседи! Последица тога начела је жељезничка свеза и кнежев пут у Цариград. Влада може бити убеђена колико јој је драго, да је така политика корисна за Србију, али ми смо *са свим противно уверени*, па то смо и казали. Влада може *забрани*ти (законом, или без закона) да се исказује опозиционарно мишљење о њеној спољној политици, али то је нечувена, бесмислица да се такав јаван говор опозиције називље „изопачавање владиних дела“. То се заиста нигде у свету где бар *формалност* законску поштују не би могло догодити.

За време намесништва, које је познато са своје нетрпељивости сваке [о]позиције и гушења слободне речи, тако се што није дешавало.

Ево за доказ баш говор о истом предмету – о жељезници и политици пријатељства с Турском. Ево шта је о томе говорио „Раденик“ од 1871 године у броју 46.

„... То би била потреба здраве логике, пошто смо до сад према Турској вазда били на војеној нози, као што је и Турска према нама; али на жалост ми канда смо изгубили из вида наш „положај на истоку“ – канда смо намерни напустити своју „мисију“ на Балканском полуострву. Ми са предложеном својом жељезницом не само што не умемо – ил нећемо да се поставимо у обранбени положај према турским замишљајима, него шта више *бесавесно*²⁴⁶ ретерирамо са мегдана баш онда кад смо до тога изарчили народње благо на војничку спрему; ми тражимо из лојалности свезу на Алексинцу или Јанковој клисури ради једне трговине у оно баш време, кад се Турска у Босни утврђује, и кад нам она према Дрини фронт чини.“

Србија у данашњим границама не може имати веће будућности, – шта више према спољним приликама њена је будућност у опасности; ово су увиђали још борци првог србског устанка, али је европској дипломатији испало за руком, да је у течају скоро тридесет година подржала нас у том лажном уверењу, да ће Србија „благодееистовити“ под гаранцијом „веле сила“, само ако се докаже да за сопственим генијем и даље иде. Под бајањем туђих и својих интриганта геније се српски до душе успавао бејаше, али „благодееиствије“ Србија не доживе никако; ми смо морали наново, да се освестимо: да Србија још није зграда дограђена, – да без опште народне слободе и јединства не може за нас бити правога благостања. И ево већ више од десет година прођоше, како ми стојасмо готови на све жртве само, да се не одступи од „народне политике“, – само да се једном изврши „позив Србије на истоку“. Па зар после овога да ударимо опет у реакцију? Зар да зложимо сву своју снагу у предузеће које Србију обвезује на пријатељство с Турском и на гаранцију извесног добитка на уложени капитал, као и на

дуготрајни мир? Без гаранције дуготрајног мира са Турском о жељезници се српско-турској и помислити не може. Зато Србији остаје или да окрене мирољубиву политику према Турској и са овом остварује шири трговачки обрт и саобраћај, или да не ступа од своје народне политике и да у духу ове довршује све, што јој [је] нужно за народно ослобођење и уједињење. Држим да ће народ српски само на ово друго пристати, тим пре што нам Турска у Босни постаје све опаснија.

Овај говор у „Јавности“, за који смо добили опомену не може бити ни слуга ономе у „Раденику“ по жестини у изразима и одлучности у мислима. Ми нисмо нигде казали у „Јавности“, да је политика пријатељска с Турском „бесавесно ретерирање с мегдана“, као што је назвао „Раденик“ ту политику. Па опет г. Радивоје, тадашњи министар унутарњих дела, који је заиста деспота по својој ћуди, није дао за то „Раденику“ *никакву* опомену, а камо ли да је ту нашао „изопачавање владиних дела“. Тадашњи министар унутар. дела узео је то у правом смислу т.ј. *као отворен* *напад на владину спољну политику* – зашто је либерални Чумић другче поступио, кад је закон о штампи исти.

Јавност, бр. 43, од 18. IV 1874.

КРАГУЈЕВАЦ, 15. АПРИЛА.

„Јавност“ завршује свој рад.

Ми остављамо наше перо због – *рђавих прилика*. Оно чега смо се бојали у самом почетку, кад је „Јавност“ угледала света, десило се много пре но што смо мислили и желели.

А кад ће наступити код нас „боље прилике“?

У нашој земљи, где се поштење често сматра као преступ; где се свако искрено уверење сматра или као „ујдурма“ или као наивност и будалаштина; где се сваки сматра као глупак који не грамзи за новцем и званијем – кад ће код нас наступити боље прилике?

Не, неће код нас још за дуго наступити боље прилике – бар не за јаван, поштен рад. Он ће за дуго још бити гоњен, каљан и осуђиван.

Наши су читаоци могли видети до сада из „Јавности“ какву је борбу она морала да издржи јавну и тајну. Нас нападају јавно, као „револуционаре“, „социјалисте“, „месије“, а каљају по буцацима као „Ристићевце“ и „Карађорђевице“. Осуђују нас судови; осуђује нас министар са својим „опоменама“. А ко нас каља по буцацима? Ми остављамо самим читаоцима да пронађу те буцаклије – та код нас се то лако може знати!

То је стара тактика у партијској борби, која и код нас траје одавна. И што је најподлије и најгнусније: партија, која је увек физички јача, која може да угуши противника физичком силом и која то ради нештедимице, – та партија задржава увек себи *искључиво право*, да клевета и прља онога, кога гуши.

Шта смо ми хтели и шта смо заступали у „Јавности“, то смо изrekli отворено и може се изразити у четири речи: *народну самоуправу и народно благостање*.

Ми нисмо хтели, да се народни суверенитет, – народна воља – изражава само у мењању разних „господара“, но да народ постане *сам свој господар*: у општини, у срезу, у скупштини – у целој земљи; да он доноси законе о томе, шта и како треба да се ради у земљи, и да је у његовим рукама снага, *да изврши оно што законом утврди*.²⁴⁷

Тражећи установе, којима би се остварило и ујамчило све ово, ми нисмо тражили туђинске „форме“, као што раде она господа, која нам пребацују „прегераност“ и тежњу да „подражавамо западу“. Ми нисмо

II
ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ И МИЛИЦИ
НИНКОВИЋ

Бољи људи.
(Из писма А... Н. и М... Н.)²⁴⁸

Београд 10. Јуна 1873.
Драге пријатељице ...²⁴⁹

... У друштву, у коме ми живимо, и у околностима, у којима се васпита наша омладина, сасвим је природно, да је огромна већина са свим рђаво васпитана, да она носи *све пороке* свога века и друштва у коме живи. За то је тим више драгоцен свака клица, која се нађе код мањине, и која показује, да од тога човека *може бити* нешто добро и ваљано. Према томе свакога човека у данашњем друштву (а нарочито још ако је он млад), који не тежи за богатством, ни влашћу, који показује готовост, да не експлоатише друге, а још више, који показује толико нежности и осећања према другима, да је готов да дели – ма и с блиским људима – свој хлеб, ја свакога такога сматрам као *бољег* човека из данашњег друштва. Разуме се, ти људи могу имати заједно с тим добрим својствима и различита рђава, као: лакомисленост, сујету, пакост, лажљивост и т.д. појединце или скомбиноване на разне начине. Врло су ретки примерци, који немају ни једно рђаво својство, само у разним ступњима. Ја не познајем *ни једнога*. При том, поред рђавих својстава карактера, долази још, да је наша омладина врло рђаво образована и врло мало *умно* развијена. Ма каква начела прибавили ти људи, били они либералци, радикалци социјал-демократе, анархисте и т.д. на њима се познају све мане данашњег друштва, и не само да се познају у младости, у време ђаковања, но већином остају и доцније у животу и раду. Наше је време врло и врло бурно и догађаји увлаче у живот и борбу сваког човека, који има само клицу *поштења* у себи, па ма како он био у себи неизрађен и неспреман.

Ово није само код нас. Кад би штудирали карактере оних људи, који беху на челу париске комуне, уверили би се, да је већина била таква. Упоредите њихов „лак“ живот с „гризетама“, њихову лакомисленост и невештину у раду и т.д. са строгом озбиљношћу и наравственошћу

јакобинца Делеклиза – па ћете одмах на први мах помислити: камо срећа да су сви били такви. Па још кад упоредите последње тренутке у њиховој борби и њихову смрт. Јакобинац, као „последњи Римљанин“ свесан о томе, да му је *дужност да погине* у борби за своја начела, укида у последњем тренутку све чинове и све титуле у војсци и позива народ да се бије до голих руку и напослетку остаје сам на барикади, да погине последњи. Занста челик-карактер... Нема сумње, да би било далеко боље, кад би све социјалисте имале све оне врлине, што их у последњем тренутку показа Делеклиз, – али шта ћете, кад их они немају. Јесу ли они за то „ниткови“ или људи, с којима се не може ништа радити? Зар не видите да су у данашњем друштву сви други *далеко гори!*...

...Ви не разумете целу једну врсту појава, – цео тип карактера. Ви не разумете, да је онаква маса „бољих људи“ данашњега друштва, из којих је *једино могуће образовати другове и рекрутирати и дисциплинирати војску социјалистичке партије*, и да ви морате *непрестано* имати посла са онаквим људима у животу, ако хоћете што год да радите. Не мирни и поштени научњаци, као М. Р. не солидни буржови, као М. Л. и С. Г., па не ни „паметне“ социјалисте, као М. С. – нису то људи, који ће свом својом снагом и свом ватром свога убеђења заузети се за ослобођење радне масе народа. Ја сад не ћу да тврдим ни о свима осталим да су поуздани, јер сама лакомисленост или лаж, и т.д. кад пређе извесне границе, показује да је извесан човек толико покварен, да се с њиме не може ништа поштено радити и предузети. Ја само хоћу да потврдим, да могу имати неки људи све ове мане, па да се опет код њих нађе још толико добрих својстава, да се они могу развити, дотерати, па и „зауздати“ дружинском дисциплином. Само пре свега ваља те људе добро проучити, а тога ради ваља се с њима зближити и добро их познати ...

Моје је уверење ово: који хоће да образује људе и из њих да организује партију, мора да се зближи са сваким човеком, који има ма и једну клицу добра, а пре свега мора имати „извежбано око“ (т.ј. дубоко познавање човекове природе), да примети ту клицу, ма како непријатне околности биле, у којима смо познали некога човека. Ту се *паметан и поштен* човек не сме никако управљати по својим личним симпатијама и антипатијама ...

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража*, Нови Сад, 1878, стр. 172–194.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Социјалисте и специјално знање.
(Из писма А... Н. и М... Н.)²⁵⁰

Београд 26. Јуна 1873 год.
Драге пријатељице ...

... Онај, који није „бакуниста“,²⁵¹ а исповеда начело, да је *специјално образовање или специјална наука и знање извесне струке непотребно, тај говори шупљу фразу*, или управо *не зна шта говори*.

Ја сам вам говорио више пута, како је свуда у социјалистичкој партији, а код нас нарочито, страшна оскудица у људима са *специјалним знањем*, да организују нешто *ново и стално* у друштву, и да с тога поглавито пропадају усиљавања и жртве народа, да створи себи ново боље стање. Ја сам вам тада казао, да ја, осим организације производње или рада у ужем економском смислу, сматрам за најважније: *организацију просвете*. За ту целу ваља знати природу човека и услове, од којих зависи његов физички, умни и морални развитак; ваља знати *природу рада* и захтеве, што их једно друштво, *основано на раду*, ставља свом будућем привредном члану; ваља знати социјалне услове онога народа, за кога се школа организује, па напослетку ваља знати техничка сретства, практичке методе за предавање појединих предмета, а тако исто за рационално учење разних наука и т.д. Све ово саставља науку, која се зове општим именом педагогија. Разуме се, да оваква, као што је данас она не одговара захтевима једног друштва, које би било основано на раду. Али опет за то има много које шта, што је већ урађено и практично и теоријски, има покушаја, да се школа организује за образовање *радника* (разуме се у данашњем друштву није ни могуће отићи у томе правцу даље од покушаја), покушаја, који показују савремену тежњу педагогије, да се преобрази под утицајем социјалистичке науке.

Треба да сте с тим начисто, да специјално знање у опште, а педагошко напосе, не само да није потребно социјалистичкој партији, већ јој је неопходно као насушни хлеб.

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража*, Нови Сад, 1878, стр. 187–188.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Н. Н-у

Кисела-вода 3. јула 1873.

– ... Ж.²⁵² не може да се реши, да ли да остане у Београду, или да иде на страну да учи. Казао сам му, да ја никако не одобравам манију, која је завладала сад код младих српских социјалиста, да одмах трче у „практичан рад“ – управо, да ја не појмим оне људе, који не знају и не осећају оно страдање масе, зарад које се ђоја боре, који не знају шта уствари не ваља у нашем друштву и шта ваља изменити, а овамо имају „уверење“ да је потребан социјални преображај.

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878*, стр. 185.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Проучавање друштвене борбе на западу.
(Из писма А... Н... и М... Н.)

Кисела-вода 3. јула 1873 год.

Драге пријатељице ...

... У једном писму из Карловаца, ја сам вам рекао: „Социјалне науке, што више, то боље“. Вама ће према томе требати, да проучите историју друштвене борбе око својине, т.ј. историју економских и социјалних преврата. Историја извесних народа у извесној епоси може служити увек као тип историје целог човечанства или управо као израз економских закона, који управљају материјалним човековим интересима. Дакле, једну таку историју, израдио је Лоренц Штајн у 4 свеске.²⁵³ Прва је: „Begriff der Gesellschaft“, друга је: „Die industrielle Gesellschaft“, трећа је: „Das Königthum, die Republik und die Souveränität der französischen Gesellschaft seit der Februar-Revolution von 1848“ а четврта је „Anhang“ (додатак) оној трећој. Садржина му је управо: историја друштвене борбе у Француској од свршетка прошлог века, па закључно до 1849 г. Кад савладате његов метафизички стил и његову апстрактну Хегеловску логику, онда ћете видети опширно знање и дубоку и силну логику.²⁵⁴ Најпре излаже основне појмове о друштву и држави. Он назива „друштво“ скуп људи у држави са њиховим засебним индивидуалним интересима и одношајима. У друштву код њега влада лични егоизам, ту се сударају приватни интереси, личне страсти и т.д. Напротив „држава“ је код њега израз људске заједнице, претставник и чувар општих интереса, она заглађује и измирује разне себичне интересе и стоји на супрот личном егоизму. Овако схватање вређа на први мах наше социјалистичке уши, јер ми смо навикли обично да бранимо „друштво“ као нешто добро, а нападамо „државу“ као насилника. Али ваља знати, да је овде реч о „појму“ – о „идеји“ друштва и државе, а не о њиховим физичким одношајима. Кад се ово једном савлада, тада Штајн лако објашњава, како сваки ред људи, сталез, који има исте личне интересе, тежи да захвати државну власт и да силом те власти намет[н]е своје *сталешке* интересе као *опште*. Са овога гледишта он разматра борбу између феудалног и грађанског

сталежа на свршетку прошлог века, развитак грађанског сталежа, прву појаву четвртог сталежа, његову борбу и тежњу, да уништи владавину свију горњих сталежа у држави и друштву и т.д. Упоредо с тим Штајн излаже развитак мисли, развитак доктрина, у којима је сваки сталеж, у свакој епоси борбе, формулисао своја начела и обележио своје захтеве и своју мету. Код њега су изложене све те доктрине од Ж. Ж. Русо-а и „Декларације човечанских права“, па до Прудона,²⁵⁵ који се јавља као последњи борац од 1849 год. И што је најважније, Штајн увек показује, у колико су те саме доктрине постојале као нужан израз те друштвене борбе и обратно: колико су оне утицале на ту борбу. Од свију историја друштвене борбе, што их ја знам, то је најдубља, најтачнија, најпотпунија и најнепристраснија ...

Него он завршује своју историју 1849 год. За даљи развитак те борбе најбоље је прочитати Ласала „Arbeiter-Programm“, „Arbeiter-Lesebuch“, „Indirekte-Steuer“ и „Kapital und Arbeit“²⁵⁶ и на послетку протоколе конгреса интернационале, особито у Бриселу 1868 год. и у Базелу 1869 год. У овим списима изложен је последњи развитак сталешке борбе у Европи у разним земљама и формулисана је тежња четвртог сталежа, као што ју је данас он сам разумео.

На тај начин могли би из неколико списа проучити у целини развитак борбе око својине, која је основа друштвеном уређењу ...²⁵⁷

Вама је познато правило, да једна добра књига избавља човека да не мора изучавати 10 рђавих и из њих пабирчити оно што му треба. Ваше је време скупо, с тога ваља врло економично да га трошите, т.ј. треба сваки предмет да изучавате с планом, обраћајући се увек оним изворима, који су за вас најудеснији ...

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878, стр. 185–187.*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НЕПОЗНАТОМ

[12. јул 1873]²⁵⁸

Сви они који неће централизацију, неће војску, бирократију, што држе Аустрију као државу, који неће на прилику да словенски сељак с југа својом порезом одржава пијаци фабричним произвођачима Беча, Пеште и других вароши, тај је код њих [уредништва Volkswille-а]²⁵⁹ „назадњак“ и спада у исту категорију као и феудалци и клерикалци, који такође припадају федералистичкој партији у Аустро-Угарској. Ја не знам како ко о томе мисли, али ја држим да је *мојим начелима много ближи Милетић и уопште демократска федералистичка партија у Аустро-Угарској него тамошња социјалистичка партија с њеним узаним програмом и погрешним појмовима о самим основним друштвеним питањима.*

[Чернишевски као економиста и социјални реформатор од особите важности је] за нас Србе, он подпуно схваћа разлику између индустријалног и земљоделског друштва и разлику у путевима којима мора ићи једно и друго друштво да приватну својину преобрати у колективну и уопште да реши питање друштвено према својим особинама.²⁶⁰

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд, 1922, стр. 183–184 и 129–130.*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Школа и васпитање.

Изучавање педагогије.
(Из писма А... Н и М... Н.)²⁶¹

Аранђеловачка кисела вода 19. Јула 1873 год.
Драге пријатељице ...

... Под педагогијом ја разумем оно, што цео свет разуме под тим именом: науку о образовању људи.²⁶² За што је потребно да се та наука учи, а нарочито да је неки чланови социјалистичке партије науче, ја сам већ говорио ...

... Ја се нисам никад бавио са изучавањем педагогије, само занимајући се организацијом друштва у опште (а нарочито организацијом рада), мени је долазило често, да мислим, о организацији просвете. За то ја не могу да вам дам подробнија упутства за изучавање педагогије, већ само могу да вам означим главне ствари, које треба да зна човек, који хоће да се бави образовањем друштва. Осим политичне економије, и историје, што су науке управо опште за сваког социјалисту, (требало би рећи човека), ја сматрам, да поглавито за ту цель треба изучавати, рад стручњака педагога и пређашњих, а нарочито сувремених. Школа има поглавито две цели при образовању детета, (од детета је почетак): прво, да га образује као човека, т.ј. да му образује карактер,²⁶³ да га спреми као свесна, поштена, енергична, вредна и добра човека за друштво; и друго, да му саопшти сва позитивна знања, која школа може да му да. Кад би се друштво већ састојало из самих карактерних људи, разуме се она би прва тачка отпала, јер би сам живот у тако чистом друштву образовао ваљане карактере. Али, где још влада суровост, себичност, лењост, непоштење и т.д. у маси народа, а само се једва нађе по који чист карактер у гомили, ту, разуме се, мора школа утицати, да се што више таквих карактера проишледе. Науке о образовању карактера нема, али има проматрања, испитивања, опита, као што су их чинили разни педагози и пређе и сада.²⁶⁴ Ви се можете не слагати са њиховим општим закључцима и са њиховим

теоријама, али не смете никако одбацити њихово *искуство*, јер га *немате апсолутно ничим заменити*.

Тако је исто, што се тиче друге тачке: саопштавања позитивних знања. Распоред знања према годинама и порасту, према потребама човека у опште и грађанима извесне земље; начин предавања појединих предмета, свеза знања с практичним радом и т.д. то су све ствари, које се морају изучавати *емпирички* и ви не ћете *нигде* наћи тога материјала за изучавање, осим код педагога.

Ја вас не могу упутити ни на какве ауторе у тој струци, но држим, да би за вас било корисно, како вам је предмет са свим непознат, да проучите какву добру историју педагогије, колико тек да видите оријинале у тој струци, па да их после потражите саме. Њих нема много. Ја сам читао историју педагогије, што ју је превео на српски М. Милићевић, па једва да их има пет, шест, остало је све крпеж и прежвакање ...

Али ја бих вам особито препоручио, да проучите устројство и програм, како школа које спадају у „систем народног образовања“, тако и школа које из њега испадају, као што су: „стручне школе“, „више школе“ или школе за разне „особите“ цели. Разуме се ваља изучавати поглавито оне школе, које су познате као најбоље. За ово треба највише и труда и времена, а сигурно нешто и новаца, али би ту виделе и начела која су хтела да се остваре и начин како се мисли то постићи и то би могле саме проучавати без икаквих теоријских приклапања „*zunft*-педагога“.²⁶⁵

Пера Годоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878, стр. 40 – 41.*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – АНКИ НИНКОВИЋ

Јагодина, 12. Августа 1873.

У мојим жилама тече арнаутска крв...²⁶⁶ Мој је деда по оцу био ајдук 20 година; он је био тако љут човек да му је једном моја баба морала да вада опанке око куће, као што се коњи вадају ... Ја мога оца памтим само како је хтео да убије моју матер из пиштоља, да је нису спасли присутни сељани, а мати је хтела да моли за његовог брата, кога је он у то време тукао на мртво име у „праведном гњеву“ што је овај чинио по нека насиља по селу као капетанов брат.²⁶⁷ О мом деди по матери,²⁶⁸ чини ми се да сам вам причао, да је то био најстрашнији човек, што сам га ја познавао ...

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 1–2.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Морално васпитање.

(Из писама А... Н. и М... Н.)

Јагодина, 28. Августа 1873 год.

Драге пријатељице ...

... Ја држим не само у прелазном друштву, него и у данашњем, могу се извесни природни закони са свим слободно саопштавати деци (т.ј. онима који то могу разумети) и да то не само не ће наудити, но ће још поправити те грубе појмове и навике, што се у нашем друштву тако лако усвајају, али ти се закони не могу да саопште деци, јер деца не могу да их разуму. А док деца одрасту, могу се код њих укоренити такви појмови и навике, да их је врло тешко после науком и обавештењем излагати. Због тога у прелазном друштву (а и у данашњем) морају се употребљавати разне палијативе н. пр. одвајање деце из друштва у особите панзијоне, обавештење одраслих, да извесне ствари пред децом не говоре и не раде или обавестити их како да раде и говоре и т.д. У опште та страна васпитања врло је тешка у данашњем друштву, из кога се мора полазити у ново. Опет остаје као најсигурнија коректива, да се младићима и девојкама у добу првог развитка (14 – 18 година) излажу потпуно природни закони, који се на тај предмет односе а још више да се они заједничким учењем и друговањем *навикну* на праве човечанске одношаје.

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража*, Нови Сад, 1878, стр. 483

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – МИЛИЦИ НИНКОВИЋ

[Јагодина], јесен 1873.

Са мојом слабошћу свршено је.²⁶⁹ Ја сам вас вазда уверавао да ја имам врло жилав организам, и да се могу брзо опоравити сасвим. Ја то не говорим само ради умирења пријатеља, већ баш узимљем ствар сасвим озбиљно. Што мени не достаје, то је *посао*,²⁷⁰ посао који би ме свег заузео, који би ми дао прилике да поправим моје старе погрешке, да повратим морално спокојство, и своје човечанско достојанство ...

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 94 – 95.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НЕПОЗНАТОМ

Јагодина, јесен 1873.

Кад човек свати оне узроке који производе оне људе, који се сматрају као зло у нашем друштву, изглађује се осећање мржње, а место њега заузима место осећање које не умем да изразим, а може се назвати *ладна бестрасност* ...²⁷¹

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 121.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Задаћа школе.

(Из писама А... Н и М... Н.)²⁷²

Јагодина 1873 год.

Миле пријатељице ...

... Мене је дуго занимао један предмет: образовање човека за рад, или тачније: одношај између образовања и телесног рада. О томе сам се баш сад разговарао с П. Многе социјалисте, које нису довољно познате са позивом школе, са оним шта школа *треба* и шта *може* да да, мисле, да школа треба да *научи* дете на извесан рад н. пр. занат или земљорадњу или шта друго, чиме би могло „заслуживати хлеб“. Ово су начело нарочито дохватили неки либерални реформатори друштва, који мисле да на тај начин избегну радикалне социјалне реформе а нарочито *организацију рада*. Да би избегли ово, они су натоварили школи задатак, који она никако *не може* да изврши, па дакле и *не треба* да га врши. Школа треба да развије у детету способност и вољу за рад, а у самом друштву оно треба да нађе примену својих способности и да се навикне радити. Друштво мора бити економски организовано, да се свака снага у сваком порасту може употребити (у којој мери у различитом порасту, то треба да покаже физиологија и статистика) дакле, да свака снага учествује у народној производњи *истински*, док у школама, где се ради физички, рад је увек као нека сиграчка²⁷³ или забава, али никако као нешто суштствено. У земљама, где су све врсте производње (земљорадња као и индустрија) уређене по фабричном систему, где су деца од најнежнијих година већ уведена у посао, ту је већ готова и основа за организацију образовања. Ваља само уклонити злоупотребе, што их производи капиталистичка експлоатација, а већ и данашњи фабрични закони одређују часове у којима деца морају учити, а у којима само смеду се занимати послом. Тиме је показан пут, како ваља да се уреде одношаји између образовања и физичног рада. То ваља довести до савршенства. Али у земљама, где још нема фабричне производње, разуме се, да тога не може бити. Ту се још морају употребљавати палијативне мере у системи образовања. Ту н. пр. није довољно само имати теоријско знање –

хемијско-техничку школу – него ће се често морати уз школу подизати и разне фабрике за практичан рад, или се н. пр. мора подизати земљорадничка школа, где ће се практично радити и т.д. што све не би било потребно да је производња организована и да већ има образованих радника. Овим палијативним мерама мора се дакле попунити једна празнина и спремити маса образованих радника, који ће тек организовати производњу.

О овом предмету мора код нас у Србији још врло много да се испита, да се дозна, шта је управо код нас најпрече и шта треба најпре да се подиже.

Пера Годоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878, стр. 41–42.*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Јагодина 1873 год.

Миле моје пријатељице ...

... Споменуо сам вам како ваља обавештавати одрасле људе, те да се умеју понашати спрема деце у кући у друштву. Сетих се сад једнога факта, који ми је саопштен као истинит. Ференц, професор словенских језика на универзитету у Пешти, увидео је једну глупост при васпитању деце, а то је, што малој деци у најнежнијим годинама говоре: „покри се“, „срамота је“, и т.д. кад су им извесни делови тела откривени. Он је хтео да своју децу тако васпита, да она не осећају и не увиђају „срамоту“ и „стид“ кад виде наг ма који део тела, као кад виде голу руку. То му је испало потпуно за руком. Он је тако уобичајио, да лети седи често са свим голишав у својој кући, ма да је имао већ *одрасле кћери*. Тако су га једном посетили Владимир Јовановић и још неки (неки од ових и причао ми је за ову посету, али се више не сећам ко), а он истрча одмах пред њих онако голишав и опомену их, да се не смеју и у опште да се чине невешти пред његовом децом, као да је то *са свим обична ствар*, јер је он тако своју децу васпитао.

Ја вам казујем овај пример како може изчезнути онај „гнусни осмејак“, што га А. спомиње не само при говору о извесним функцијама органа, него и при самом погледу на те органе на живом човеку. И то је у *данашњем друштву* један факт. Ова невиност у осећању и понашању разуме се, може се свуда развити образовањем и правилним васпитањем детета, од самога почетка. Разуме се, да при томе млади људи не морају бити „невини“ као рођака „тетице Розмариновићке“ која није знала на што су полни органи и шта је последица извесних одношаја између мушкиња и женскиња. Знање и невиност не стоје никако у опреци.

Ово је све говор о високој идеалној невиности, која треба да се достигне, али ми се сувише много бавимо око идеала. Ви сте врло мало познате са разним светом, са развитком деце у маси народа код нас. Поводом прошлог писма ја и П. започесмо истраживања по нашем детињству. Знате ли ви да мала деца од 5 – 8 година већ знаду за полна спаривања и подражују одраслим људима онда, кад још немају ни

трага од праве полне потребе?! Тако се „сиграју“ рођена *браћа и сестре* у гомили друге деце. На тај се начин из најнежније младости драже полни органи, изазивље се њихов прерани развитак а још чешће врше се полне функције онда, кад организам још никако није развијен. *Разврат и телесна изнуреност долази као последица*. Такав је реални свет. У том свету ваља подићи морално развијен подмладак, и ту школа треба да има главну улогу. Ето како је тежак ваш задатак.

Него ово је само једна страна моралног развитка, а ви знате шта значи *морално развијен човек*. У овом друштву где су људи научили да живе „сваки за се“ или највише „за своју децу“; у друштву где је сваки навикао да влада или да се покорава, да бесни или да пузи, и т.д. образовати ново колено људи – правих људи – којима је реч и дело управљено на један цел, који воле *људе* и кадри су да усреће оне, које воле т.ј. да устроје друштво, које би усрећило све. Између грубе реалности и овог идеала, лежи грдна провала, један део барем од ове грдне провале, треба да попуни школа.

О моралном образовању деце, ви ћете сигурно наћи доста ваљаних писаца, само што се они не слажу већином са социјалистама у моралним појмовима и идеалима. Тако исто наћићете доста о образовању свести, критичког проматрања себе и околине, о навици на *само-образовање*, што је најважнији део човечијег образовања и т.д. Само бар до сад врло је мало практичних радова да се изврши оно, што се зна и признаје као потребно и могуће.

Пера Годоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови сад, 1878, стр. 48 – 50.*

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Нежност²⁷⁴ ја сматрам ...²⁷⁵ да је то исто што и развијена осетљивост и када кажем за неког човека да је нежан, увек разумем, да је код човека осећање веома развијено. Држим да је то увек врлина, а никако порок или мана.²⁷⁶

Слободан Јовановић, *Светозар Марковић*, Београд, 1903, стр. 163.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Ја сам, као што сте већ приметили, страшно раздражен. При мојој великој осетљивости тако је стање права болест ...²⁷⁷ Код мене се из осетљивости развијају оне горње болести: каприц и цандрљивост. Услед тога ја могу да пронађем у најневинијој ствари увреду, љутњу и тако шта; могу да нападнем и изгрдим човека за ништа, и како сваки каприц брзо пролази, то чим прође то моментано расположење наступа реакција, ја тада проналазим у својим делима и оне увреде које нисам учинио, и то ме онда страшно боле [...] ²⁷⁸ Ствари које други не би приметио, или не би на њих ни главу обрнуо, мене страшно дирају. То је болест од које ја сам највише патим. ²⁷⁹

Слободан Јовановић, *Светозар Марковић*, Београд, 1903, стр. 162 –163.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

Крагујевац, 7. Новембар 1873.

Ми смо ставили за основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у *данашње*²⁸⁰ време и што може да служи за даљи друштвени преображај. То је обична тактика у борби: најпре ваља освојити једну, али *одсудну* тачку са које нам је после отворен пут за савршену победу.²⁸¹

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 97 и 183.

НАЦРТ ПРОЈЕКТА ЗА
ПРОГРАМ РАДИКАЛНЕ ПАРТИЈЕ²⁸²

1. Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем;
2. Привремени одбор, изабран из средине скупштинске, заузима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим који састављају изабрани делегати из сваког округа (Организација и делокруг главног одбора у главном се слаже са српским Советом од 1807 год.);
3. У окрузима бирају се, слични по организацији, окружни одбори, који имају управу у економским, просветним и другим стварима, које се тичу једнога округа;
4. Главни одбор врши закључке Народне Скупштине, а окружни закључке окружне скупштине, у колико се њих тичу и једна и друга решења;
5. Полицијска управа предаје се сасвим у руке појединим општинама;
6. Данашња судска система укида се сасвим; на место ње суде само изборни (поротни) судови; разуме се бесплатно, или на рачун парничара.
Примедба. Ако ово по тачној оцени наших околности не би могло да се одмах изведе, остају две системе за прелазно стање:
 - а) Прости општински судови суде све спорове, а апелата је скуп неколико општинских судија једног округа, које окружна скупштина за извесно време избере, или
 - б) Сваки срез (или известан број општина) бира једног изборног судију за извесно време с одређеном платом, а апелата је скуп судија у једном округу, који бира 3 – 4 пута преко године.
7. Финансијска система добија особито самостално уређење: на челу стоји централна банка, која управља државним приходима и расходима; у окрузима и срезовима устројавају се банке окружне и среске, које управљају свима окружним и среским финансијским пословима. Ове банке служе у исто време за намиривање свију економских потреба, на прилику на подизању општинске, задружне индустрије, грађење путева и општих зграда, давање кредита, и т.д.

8. Уништити сав дуг који лежи на земљи земљорадничке класе. Да се ово достигне могу бити разни путови:

а) Оппростити дуг целог народа Управи Фондова, и дуг приватним поверијоцима просто збрисати. Обвезу државе према пупилима и сирочадима и другим поверијоцима узимље цео народ и исплаћује је из општих народних прихода. Ово је најпростији и најрадикалнији, али у исто време и најопаснији пут.

б) Дуг Управе [Фондова] поклонити народу, а дуг појединих повериоца узимљу општине на себе; само предходно из[а]брати судови из средине сељака решавају који је дуг интересијски, који ваља збрисати, а који је прави, који ваља платити. Општина за накнаду постаје власник задужене земље, а даје после сваком свом члану земљу на уживање, а порезом по имању исплаћује свој дуг као и остале редовне трошкове.

9. Само онај може имати земљу, који је ради сам. Сва земља која не припада земљорадницима припада општинама у којима се налази. Ово се узаконјава Народном Скупштином.

10. Да се српски народ осигура од пролетаријата нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску. Како се то може извршити и за које време, остаје да се испита.

Примедба. Према овим општим начелима партија кад се буде организовала израдиће у детаљима план будуће организације српског друштва и план за свој практични рад, којим то да постигне.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, друго издање, Издавачка књижевница „Напредак“, Београд, 1922, стр. 169 – 171.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Т... Ђ...ћу

Конзервативци.

(Из писма Т... Ђ...ћу)²⁸³

Крагујевац 10. нов. 1873 год.

... Јуче је отворена скупштина. Читаћете у данашњем броју „Јавности“ шта је. У главном данашњи министри нису спремили ни измену закона о штампи, ни закон о општинама. Вели се да „нису имали кад“. Ајде за закон о општинама, ту треба искуства, али за закон о штампи, ту баш нема шта да се истражује и испитује. Сума сумарум – *лаже се*. – Па већ тако рано! Тако је исто некада либерални г. Радивоје у почетку допуштао слободну штампу „на поштену реч“, и то је трајало све донде, док је штампа грдила Христића и Гарашанина, а чим је започела да меће на решето и њину мудрост, одмах је дошао закон о штампи и полицијска цензура. И сад као да се понавља иста историја. Слобода ће трајати дотле, док штампа напада Ристића и *његова дела*; али чим се критика окрене на данашњу државну ситему и премудрост гг. Чумића, Пироћанца, Мариновића и дружине – биће крај слободне речи. Ето тако су изгледи овде. Нека се нико не вара да је другачије ...

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража*, Нови Сад, 1878, стр. 362.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Крагујевац 2/12 [1873].

Јефреме, данас сам тек дознао да си дошао у Јагодину. Чудим се што ми ништа не јави о твом доласку у Јагодину, кад већ ниси могао да дођеш овамо. Јова Милинковић био телеграфирао „друштву штампаријском“ да је послао 1900 гр. за своје уписнике²⁸⁴..... да је по теби послао 2200 гр.

..... из Шапца да пошаље за 100 уписника (и нешто више) на по године, па до сада не дође *ни паре*. Из Јагодине има такође близу 80 уписника, а није платило ни 20. У опште има свега близу 900 уписника, а није до сада примљено новаца ни за 400. Уписника много – претплатника врло мало.

У почетку фебруара треба платити неки 3 – 400 дук. за машину и баш је друштво хтело да огласи последњу уплату акција (акције су од 5#, а плаћена су само 33#), кад се деси нови удар. Војени министар једном грозном наредбом забранио свима официрима да учествују у дружини, јер то је по његовим речима „издајство“ и т.д. „Медени месец“²⁸⁵ нове владе свршио се – сад опет може по староме. Сигурно је тиме мислио да обори друштво, јер официри имају скоро 1/4 свију акција. Држим да не ће успети, ма да ниједан скоро официр није толико куражан да задржи акције, а камо ли да положи нову уплату. Тек свакојачо око нове године биће критично стање, ако се паре не прикупе, а дотле ће се и на вересију протегнути.

.. У скупштини иде обичним током. Нова влада *нема поверења*, а неће га ни добити како ради. У осталом није се било бољему ни надати. Моје је уверење, да је Чумић узет у министарство, само *да улепша Кабинет*, а у ствари *старци господаре*. Па држим и то, да ће Чумић зарад столице жртвовати начелима.

Посланици сами спремају предлог за измену закона о штампи са општинама, па и о мењању устава, и надају се, да ће продрети са својим предлозима. Још може бити да се влада *неће смети* много да опире. Али Чумић је већ изјавио једном приликом, да је он за чл. 6. закона о штампи т.ј. за полицајну цензуру „да се не напада Кнез“²⁸⁶

да будем и јавни уредник, иначе нећу да радим. Држим да ћу добити, ма да се дружина мало препала.

Остајте сви здраво и примите поздрав од обојице. Јави ми одмах оћеш ли овамо долазити или не.

Твој Светозар.

Ево од Милинковића једно писмо, које је било на тебе или мене адресовано. Човек што га Јова препоручује чини ми се да ти је познат по виђењу. Мож' да је добар као што Јова каже и мени се тако чини, али ја не држим да је *Милица*²⁸⁷ за њега. Јави Милици ако оћеш.

Још ово: Милица ми је писала за Аврама,²⁸⁸ да ли има овде у штампарији места за њега. *Нема*. Сва су места заузета. Онај што окреће точак има овде само 3# месечно и више ништа. Други који служе на машини шегрти имају по 6 талира.

Оригинал. ИАБ. ЗПО, к-1/5-10.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ

(Из писма Н.. М..ћу.)

Крагујевац 2. дец. 1873 год.

... Овде нова влада иде полагањем²⁸⁹ – к старој. Забранила је баш јуче свима официрима да буду акционари дружине, што су је склопили овдашњи грађани, те подигли овде штампарију.

Скупштина се мало протресла. Интерпелише, негодује, изјављује сумње и неповерења, спрема тужбе и неке законске предлоге, али бадава, – *нема главе*, т.ј. памети, која би управљала у овом збуњеном времену „збуњеним духовима“. Но свакојак је добар знак за будућност.

Да је садања влада вољна да збиља узакони неке слободе, могла би то учинити и са овом скупштином. Али влади не требају народне слободе а скупштина је још слаба, да владу натера на остварење бар неких слобода ...

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража*, Нови Сад, 1878, стр. 362–363.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Крагујевац, 20/12 [1873]

Јефреме, ти или си нешто љут на мене или си запао у каку невољу, те ми ништа не јављаш. Ја очекивах да дођеш у Крагујевац прошле недеље, да се с тобом разговорим о многим стварима, нарочито о Чумићу. Паја²⁹⁰ рачунећи да ћу се ја с тобом састати није ми ништа писао, те тако ја о тој ствари, која је у ово време врло важна ништа не знам. Међутим наш је одношај с њим овде постао са свим запет. То си могао видети и из новина, али што још ниси знао то је: ја сам јутрос узет код полиције на одговор за уводне чланке у бр. 7, 12, 13 и 23.²⁹¹ Држим да неће ништа бити, јер у ствари није ништа, тек види се, да се „медени месец“ свршио. Незнамо шта ће бити од закона о штампи; у одбору је пропао а влада као да гледа да се сви енергичнији посланици развију кући о божићу, те да и тамо у скупштини пропадне.

Ја нећу долазити кући о божућу, прво што је ладно; друго што ће скупштина непрестано радити осим можда прва два дана божића, треће што ће се сад решавати код нас одсудне ствари за штампарију и лист.

Новост је овде и то што је и Сава Грујић узет на испит због оног његовог огласа у „Јавности“. То је узето као напад на министров нов предлог о рекрутацији. Пошто су претметнули све наредбе, почев од оне о Драгајсевићу,²⁹² па и све параграфе законске нису нашли законске основе да га суде, али при свем том још га непуштају у Београд, а позват је да полаже испит.

Јова Милинковић пише ми и фали Чумића; вели по твом казивању. Тиме ми је још чудније цело Чумићево држање. Он се непрестано каља и изиграва у скупштини и иначе, док на против Ценић добија нешто мало са својим законом о укидању батина, а особито са законом о 5 дана орања код сељака. Еле изилази на то да су све владе једнаке, као и све личности, које дођу на владу. Чумић вели у одбору финан[сијском] „и ја сам мислио да не треба жандармерија док нисам дошао на министарску столицу, али сад увиђам да је потребна“. Бесмртно правило! Чим се дође на министарску столицу добија се друго гледиште и други појмови. Даље је рекао: „ако ми одузмете макар једног жандара,

одузмите ми столицу“. Као што видиш жандармерија је неопходна за министарске столице.

А што даље да ти говорим. Видиш и сам како је. Још је и то поуздано, да ће се до године држати скупштина у Београду, а не овде, јер је веле тамо „интелигенција“ у већој маси и има разних журнала, а овде „Јавност“ управља простом масом“. Ово је јасно као дан.

Остај здраво и поздрави снајку, па ми пиши што скорије.

Твој Светозар.

Пита Пера²⁹³ шта си урадио с револверима, је ли их купио по наручбини?

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к-1/5-11.

Јагодина, снимак једне улице недуго после смрти Светозара Марковића (1878. године). Овај град Марковић је сматрао, и тако га уносио у званична документа, својим завичајем, јер су му родитељи тамо имали кућу, а тамо су му живели најпре родитељи, потом маћеха, брат, снаха, сестре

Јеврем Марковића, брат Светозарев

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ПАЈИ МИХАИЛОВИЋУ

(Из писма Паји М...ћу)

Крагујевац 29. дец. 1873 год.

... Овде је стање страшно запето. У скупштини се види јасно, да влада хоће да умори скупштину развлачењем. Отпусте даје немилице народним посланицима, само да ослаби скупштину, јер су њени посланици сви ту. Закон о штампи, о општини и буџет остављени су за свршетак, кад се сви уморе, кад скупштинари теже само за кућама, кад ће се поједини чланци и параграфи летимице прећи, и ако закон о штампи и прође код скупштине, тешко да ће бити *времена*, да влада поднесе „формални предлог“, а сад га навалице задржава у законодавном одбору, где влада има већину, а свршен је има већ 10 – 12 дана. То конзервативци „ударају кајиш“ онако по старински. Чумића још нема – отишао је тамо, па – где је? То је остављање одушке, да се после опет може рећи: „ах да сам само ја ту био, било би боље“.²⁹⁴

Влада је чак покушала да нападајем војенога министра распршти нашу штампарску дружину.²⁹⁵ Али нападај је остао без успеха; дружина нити јер распрштена ни узбуњена против „Јавности“. Напротив Костица* је изазивао само опште негодовање против себе ...

Издавач.²⁹⁶

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража, Нови Сад, 1878, стр. 363.*

* Коста Протић, тадашњи војени министар

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА НИНКОВИЋ

[Бакуњина сматра] поштеним, али апсолутно неспособним организатором и врло неумешним револуционаром.
[...] целу Бакуњинову теорију не зна ниједан циришки Србин.²⁹⁷

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 85.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НЕПОЗНАТОМ

Ја држим да поцепаност [у Интернационали] лежи много дубље [јер се она налази и] у самој разлици индустријалног развитка код разних народа. Ја држим да је програм Маркса, кога је усвојила Интернационала, у први мах *једностран и неприменљив* за све друге народе осим Енглеске.²⁹⁸

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 139.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НЕПОЗНАТОМ

Они Марксисте тврде да „историјски закон“ захтева да ишчезне приватна својина и да се замени државном, и та им је једна догма довољна као мухамеданцу „алах ил алах“, па да одма постане сваки војник пророков. А за остварење тог начела они мисле да могу згазити и појмове и навике и саме материјалне интересе масе малих сопственика.

[... марксистичка теорија] не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања код нас.²⁹⁹

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 145.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ

(Из писама Н.. М..ћу).

Крагујевац, 16. јануара 1874 год.

У послу сам јако, а и иначе сам расејан, па немам кад да много пишем. Суду ме још нису спровели, али очекујем сваки дан да ме спроведу.³⁰⁰ За твоје учење немам у начелу ништа против, али држим нема смисла учити оно, што си ти изабрао. Није потребно изучавати страну белетристику за пропаганду. Не треба довека давати *кап истине у чабар воде*. Ми смо *ново* колено људи, и ми, као ново колено, које хоће да ради на друштвеном преображају, треба у својим редовима да обухватамо знање од *свију струка*. Дакле *специјалност* – то ваља свакоме препоручити. Буди педагог, буди агроном, буди хемичар – фабричар, инжињер, доктор или шта ти драго – према твом укусу и сретствима – тек избори струку. Нама треба пропаганда *делима*, а не само *речима*. За речи има их доста. Не могу о овоме опширно да ти говорим, тек ти ћеш сигурно разумети, шта хоћу да ти кажем.³⁰¹

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Стража*, Нови Сад, 1878, стр. 188.

Нашим читаоцима

и свима пријатељима народног образовања препоручујемо школски лист „Учитељ“, који изилази у Вршцу под уредништвом Николе Брашована. „Учитељ“ је у прошлој години извешао у 10 брбјева и из њих се види јасно отворена његова тежња и озбиљан рад, а у будуће ево шта он износи као своју циљ: „да се из народне школе истисну сви предмети који су се преживели, те по томе или су од слабе или никакве користи према новијим појмовима о науци и њеном утпиви на васпитање и наставу. Шарлатанско васпитање и полутанско образовање, а то је оно, које од омладине оће да начини и природњака и богослова, слободњака и роба — тражићемо да се што пре исчисти из наших школа. По томе дакле наш ће лист доносити чланке на основу најнапреднијих појмова о васпитању школском и друштвеном, а из практичних предавања искључиво природну науку. Домаће васпитање не одговара ни близу захтевима савремене педагогије“.

Друштвена неједнакост — умна и материјална — која људе изопацава и у касте подељује, смета савом васпитању и образовању народном. С тога ћемо претресати како недостатке домаћег васпитања, тако и друштвеног. Захтеваћемо да се школе за малу децу по народу заведе, а основне тако преустроје, како ће се од наше омладине створити онако колена, које ће друштвену једнакост, слободу и све друге врлине, сматрати као услов својих и друштвених уређења.“

„Учитељ“ излази 15. и 30. сваког месеца а За Србију кошта на годину 35 гроша за 1/2 год. 18 гр.

Ми га препоручујемо свакоме а нарочито нашим учитељима, који желе да напредују заједно са данашњом педагошком науком.

Претплату прима уредништво „Јавности“, а коме је удесније може слати непосредно: Администрацији „Учитеља“ у Вршцу.

Нашим читаоцима, овај оглас са препоруком за претплату на вршачког Учитеља (Јавност, бр. 3, од 5. I 1874), највероватније је састављао сам Марковић (видети белешку 301)

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ПРИЈАТЕЉИЦАМА НИНКОВИЋ

{Крагујевачки затвор,
јануар 1874}

{Описујући собу у којој је затворен, Светозар пише да је она³⁰² на горњем спрату неког старог трошног зданија. Тавна и прљава, јер се није бог зна када крчила, чађава, јер се фуруна пуши, а уз то је сва шарена – неко је из дугог времена тукао стенице, па је сада с тим крвавим траговима цео дувар ишаран. Патос је од цигле, прозори разглављени као и врата – но то је добро, јер улази чист ваздух. Иначе влажна је, и било би врло ладно да ја не уживам особиту милост као „политички“ преступник (а још више „бакшиша“ ради), па ми се фуруна тако ложи да је у соби увек загушљиво и несносна је врућина [...]

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 100.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ МАРКОВИЋУ

Крагујевачки затвор 24. фебруара 1874 год.

Ти си ми писао још пре, но што сам затворен (управо пред затвор) да има изгледа, да одеш горе да учиш. Ја не знам да ли су ти „изгледи“ још колико изгледи, али никако ми се не допада оно, што си хтео да учиш – литературу! лепу забавну књижевност за пропаганду у маси народа – го... с млеком! Ако би отишао случајно да учиш, – учи *стручно знање*: – *педагогију*, да будеш учитељ у селу, *агрономију*, да дођеш где год на имање, *инжињерство* – у опште неко реално знање, које би ти дало хлеба, а користило људима, у чијој околини живиш. У народу ваља пропагандисати *делима и живом речи*, а забавне су књижице за забаву, па ма којом водицом биле пошкропљене, оне не производе на масу боље дејство. Пре може таква књижевност, ако је добра, (н. пр. В. Хиго, Ж. Санд, А. Лео и други у Француској), да утиче на образоване људе, у опште на омладину из буржоаског сталежа, али на масу никако...³⁰³

Пера Тодоровић, *Писма Светозара Марковића, Нови Сад, Стража*, 1878, стр. 188 – 189.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

У понедељак у јутру. [Крагујевац, 18. марта 1874]³⁰⁴

Јефреме,

Добио сам прекјуче оба твоја писма. Поп ми је још пре неколико дана донео гаће и колаче и оставио у дућану мог газде од квартира, али писмо није хтео да остави. Прекјуче ми је дошао у квартир, а тада добих и ваша писма поштом.

Ја сам сад добро. Као и пре мога затвора. За моју осуду ја се неплашим, из простог разлога што се у опште о тога не плаши[м]. Од обећања Ч.³⁰⁵ ја се слабо чему надам, јер за овде што сам пуштен у слободу никако немам њему да благодарим већ ваљаности *једног* оvd. судије, а још више честитости сва три оvd. лекара, који су сви *хтели*, да се ја пустим из притвора, па суд није могао против њиховог једногласног извештаја и пошто је *шест* дана одуговлачио ствар, морао ме је пустити. И сад ме је начелство спровело на *захтевање суда*. Него опет нису могли против лекара, који су на ново изјавили.³⁰⁶ Из Београда имам извештаја да су судије из Апелације „наклоњени“, да нас пусте, али то још није сигурно. Сад у вторник или среду биће претрес у Апелацији и ако добијем телеграфски извештај као што сам поручио одма ћу вам јавити.

Ако се ослободим, доћићемо за Ускрс. Иначе не. Него о свему томе писаћу вам доцније. Сад ме чека Нацко кафџија овде у соби, па да ме дуго неби чекао.

Поздрав свима.

Твој Светозар.

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к. I/5 – 12.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

У вторник. [Крагујевац, 9. априла 1874]³⁰⁷

Јефреме,

наш уредник полази сутра у Јагодину и по њему ти шиљем ово писмо.³⁰⁸ Наца је ствар стигла у касацију још у петак у вече. Данас, сутра, а прекосутра најдаље очекујемо депешу из Београда о пресуди.³⁰⁹

Најважнија је новост овде што смо од Чумића добили две опомене једно за другим, а после овога може доћи обустава листа кад влада за добро нађе. Ја сам готово склон на то да престанемо одма с листом, а после ако Сава буде у стању да буде уредник, да крене одмах нов лист под новим именом.³¹⁰

Приватно дознајемо да нас, који смо око „Јавности“ Чумић грди као „непоштене“. Томе је главно дало повода што је у 37. бр. Јавности печатан чланак о њиховом „дипломатском успеху“ и жељезници.³¹¹ Ту се Чумић показао као и свуда – *безобразан до крајњости*. Зато што се ми *начелно* не слажемо с владом у спољној политици и жељезничком питању, он нас гради непоштеним. Гад!

Велимировић је био овде пре 3 дана. Донесе нам гласове да ће у Цариград ићи Радивоје и Панта с кнезом, а то с тога што се боји да их овамо оставе, јер веле уватили су неку заверу Радивојеву, где су *већина* виших полицајаца који оће, ма и буном, да ову владу униште. С друге стране у круговима Радивоја и либерала говори се да они имају доказа, да данашња влада оће да доведе Ђоку Карађорђевића и на томе ради.³¹²

Има у опште сијасет сплетака, комбинација, али ја у њи слабо верујем.

Остај здраво. твој *Светозар*.

Може се десити да ја већ од недеље пођем у Пожаревац. Ако се то деси ја ћу вам телеграфирати.³¹³

Снајка и Милице,

ваше колаче, јаја, шунку и чарапе примио сам исправно. Шунку још нисмо појели, а остало смо све поштено појели, што се могло појести. Зету фала у напред³¹⁴, а још већа му фала кад поједемо шунку.

Разболео нам се врло опасно Милош Ђурић мој друг и пријатељ још из детињства. Пера је већ две ноћи ноћио код њега. Данас је критично стање. Од јуче повраћа све лекове чим прими: тако је јако запалење у стомаку и превима. Лекар рече, да ако данас до мрака то стање не престане, пропао је. Сад чекам само уредника да му предам ово писмо, па идем к њему.³¹⁵

Остајте здраво и поздравите сву родбину. Ваш *Светозар*.

Оригинал, ИАБ, ЗПО, к. I/5 – 13.

Марковићева сестра Христина и зет Мата Аранђеловић са децом
(Јагодина 80-их година XIX века)

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Крагујевац у недељу, [14. април 1874]³¹⁶

Јефреме,

Имам неке новости да ти јавим. Одбор је решио у четвртак да изда још два броја „Јавности“ па да престане с листом. Дакле 43. бр. биће последњи. Сад се тражи на све стране вересија, јер су наручена нека слова у Лајпцигу, а треба и радницима плаћати, а у каси *нема ни паре*.³¹⁷ Пера је дао оставку на администраторству (и јуче је отишао у Свилајинац) те тако сад је и лист и штампарија са свим у рукама одбора. Ово ти јављам да знаш због оних новаца из Шапца, јер ће ти одбор сад тражити, или ће их тражити од Јове.

Одбор ће гледати да подигне што пре други лист, али нема уредника. Сава би се примио, али његова жена нит живи нит умире. Кубура на све стране. Сигурно си већ чуо, да је мој пријатељ Милош Ђурић у прошли вторник умро.³¹⁸ Ову другу новост за цело незнаш: нашег Пају Мијаиловића терају чак у Ивањицу за среског писара. Указ је већ изишао. И[з] овдашњег суда премештају Грују судију, што је за нас казао да нисмо криви, чак у Неготин и то за *казну* без путног трошка. Такође разјурили су петорицу млађих људи, који су нас бранили у суду, [у] разне крајеве Србије, све за *казну*. Јутрос добих писмо из Београда, да је у петак био претрес моје ствари у касацији.³¹⁹ По овим знацима не изгледа ми ништа добро. Сутра ћу сигурно добити извештај шта је решено. Како си ти прошао са твојом парнициом у Крушевцу?

Има још новости одавде. Јутрос ми дође у посету Урош Кнежевић,³²⁰ долази из Карановца, вели да му је тамо избор осигуран. Каже даље да су у Београду склопили дружину, да подигне штампарију и лист; да ради за идуће изборе, па чак и за оне ствари – које смо ми хтели 1871 и 72.³²¹ Вели да су ту увукли и Коларца, а и Пироћанац је ту енергичан радник. Он ће као дати за ту целу 400 – 500 #. Пироћанац никако не живи са Чумићем. Напада га, а Чумић опет криви њега. Хм! Шта мислиш о свему томе? Да ли је намештена чикарма? или су се одиста млади „кандидати“ поцепали?

Кад свршиш послове добро би било да дођеш у Крагујевац, да се са Савом о свему разговориш шта ваља радити. Урош обећава да ће и ову владу напасти, само вели да најпре треба оне пређашње сатрти, па и „либералце“, који једнако с њима шурују. Каже до пред Цвети, умал што они нису одржали победу и Ристић је већ био наденуо ленту и обилазио важне личности по Београду тражећи да састави нов кабинет. *Измирио се [с] Јоцом*³²². Било је решено већ да Радивоје и Панта³²³ иду с кнезом у Цариград, па не знам какав је зао удес све то покварио. Него вели опасност још постоји.

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к. 1/5 – 14.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

У недељу. [Крагујевац, 21. априла 1874]³²⁴

Јефреме,

Пера ће ти опширније казати како ми овде стојимо, а ево у главном шта ја имам да ти одговорим на последње писмо.

Ја се мислим да ће између „две кумпаније“ доћи до *озбиљног*, разумем *оружаног* сукоба, а слушао сам и од друге стране да се говори о некој буни, коју је Ђоја Радивоје с Пантом удесио, и о неким доказима, што их Ристић – Радивоје имају у рукама, да садањи раде за Ђоку.³²⁵ Сви су они сувише курве, да би се озбиљно сударили. Они каљају један другог по новинама и интригирају код кнеза и „страних дворова“, нарочито Русије, али баш за то што знаду да ниједни ни други немају ослонца у народу, они ће се чувати озбиљног судара. А после, у убиству кнеза Мијаила они су *сви* подједнако прљави, па и ако се покрене та ствар у скупштини, бојим се да је не заташкају, као оно прошле скупштине кад неки захтеваше да се Христић³²⁶ стави под суд – а и оно је било намештено.

Паја Вуковић дао је оставку још пре Ускрса и она му је уважена. Као што чујемо дошло је уважење од Чумића још на Ускрс, али чекају новог начелника, па да га разреше од дужности. Сава због својих фамилијарних околности не може да се прими уредништва. Ана се страшно боји повлачења по полицији, затвора и т.д. а већ је на умору. Но ми ћемо гледати да ма ког нађемо за уредника, који ће само подписивати лист (као што је био и Стојковић)³²⁷, а остали који су и до сада радили на листу радиће и од сада. Изузев мене, ако будем затворен.

Што се тиче кметства држимо свакојако да ће бити Сава или Паја. Наша је већина одбора, па ако министар Саву не потврди (што је невероватно – била би сувише јавна подлост од Чумића, јер је и он сматран као противник династије, кад је за кмета београдског потврђен), онда ће одбор поново изабрати Пају. А за кмета има смисла изабрати Саву, да се штогод материјално опорави, и да се може изабрати за скупштину, јер ће га свет боље познати као кмета у Крагујевцу.

Јавио сам ти већ да сам послао просбу за новчану замену. Данас сам телеграфисао министру правде, да ми да не идем у Пожаревац пре но што добијем одговор на просбу, а то би као по „закону“ морало да буде.

Ако ми се последња просба не уважи на сву прилику ићи ћу одма у Пожаревац, јер је овд. затвор у начелству рђав. У том случају телеграфираћу вам кад будем пошао.

Свима поздрав, па да се скоро видимо.

твој *Светозар*.

Још нешто. Разговарао сам са Савом. Он вели да је главно да штампарију т.ј. штампаријски одбор имамо у својим рукама, а тада ћемо лист моћи лако да кренемо у оно време *кад нам баш буде нуждан*.³²⁸

Оригинал. ИАБ, ЗПО, к. I/5 – 15.

III ДОКУМЕНТИ

ПАВЛЕ АНЂЕЛКОВИЋ, ЧЛАН КВАРТА
САВАМАЛСКОГ – УПРАВИ ВАРОШИ БЕОГРАД

Списак

Лица која су на дан 21 Априла тек год из ове у ону и из оне у ову страну ишла

Име и презиме путника	Место одакле је	Каквог је стања или заната	Прешло из ове оне у ону ову страну	Примедба
1 Никола Павловић	Сегед.	тргов.	/	Сарајево
2 Петар Николић	овд.	тргов.	/ /	Земун
3 Мита Петровић	Панчев.	инжињер	/	Панчево
4 Петар Пејковић	Ковина	тргов.	/	
5 Алекса Павловић	овд.	тргов.	/	
6 Риста Христуло	овд.	тргов.	/	
7 Петар Мохачанин	овд.	трговац	/ /	Земун
8 Мијајло Стојковић	овд.	професор	/ /	Земун
9 Коста Милутиновић	Панч.	трговац	/ /	
10 Цена Ђорић	овд.	тргов.	/	
11 Ђирко Абрахам	Нови Сад	проф.	/	
12 Антоније Радивојевић	овд.	приват.	/	
13 Јевта Вукадиновић	Земун	прота	/ /	
14 Глигор Јевтиновић	Сарајево	тргов.	/	
15 Светозар Марковић	овд.	журнал. ³²⁹	/	
16 Лазар Мессер	Будим	тргов.	/ /	
17 Едуард Шлангер	Партош Црне Горе	тргов.	/	
18 Илија Шпадијер	Карловац	прота	/	
19 Јован Љубановић	овд.	чинов. Конзул. аустријск.	/	Срем
20 Антон Гвоздински	Русија	курир	/	
21 Хиршлер И. Херн	Беча	тргов.	/	Панчево
22 Теодор Агулар	Осек	тргов.	/	
23 Петар Мијодраговић	Јакова	трг.	/ /	

Списак

Списак путника приспелих бродом из Земуна у Београд 21. априла 1873. године

Број	Име	Полов	Класа	Број	Град
1	Антонијевски	Сред	прва	1	Сарајево
2	Милош	Сред	прва	1	Земун
3	Милош	Сред	прва	1	Панчево
4	Милош	Сред	прва	1	Земун
5	Милош	Сред	прва	1	Земун
6	Милош	Сред	прва	1	Земун
7	Милош	Сред	прва	1	Земун
8	Милош	Сред	прва	1	Земун
9	Милош	Сред	прва	1	Земун
10	Милош	Сред	прва	1	Земун
11	Милош	Сред	прва	1	Земун
12	Милош	Сред	прва	1	Земун
13	Милош	Сред	прва	1	Земун
14	Милош	Сред	прва	1	Земун
15	Милош	Сред	прва	1	Земун
16	Милош	Сред	прва	1	Земун
17	Милош	Сред	прва	1	Земун
18	Милош	Сред	прва	1	Земун
19	Милош	Сред	прва	1	Земун
20	Милош	Сред	прва	1	Земун

Списак путника приспелих бродом из Земуна у Београд 21. априла 1873. године
(под редним бројем 15 уписан је Светозар Марковић)

**ВУЧКО ВЕЉКОВИЋ, ЧЛАН КВАРТА – УПРАВНИКУ
ВАРОШИ БЕОГРАДА – ОБАВЕШТАВА ГА ДА ЋЕ
УХАПСИТИ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА ЧИМ ГА
ПРОНАЂЕ**

Господине!

Светозар Марковић, публициста заиста је дошао јучер по подне у 2 1/2 сата, и то на оној истој лађи, на којој је дошао и Г. Ристић, министар.

Пошто је у варош отишао, ја сам онда сазнао да га Суд варошки тражи због известне кривице, о чему и акт постоји, и одма сам наредио да се пронађе и Управи спроведе, што сам и сада поновио, послав жандарма да га доведе. Њему прелазак овамо није забрањен, јер ми то познато није, осим што се има Суду предати.

Он је пропуштен из незнања и у истоме времену кад је Г. Ристић излазио из лађе.³³⁰

Чим га добијем, одма ћу га спровести Управи по њеном зактеву од 23. марта 1872 год. № 3533,³³¹ о чему вас као у одговору на питање ваше понизно извештавам.

21. Априла 1873. год.
На Сави

Ваш понизни,
В. Вељковић

Из. Сад је овога часа амо доведен.

Оригинал. ИАБ, Управа града Београда, 1873, инв. 1517 (348).

ПАВЛЕ АНЂЕЛКОВИЋ, ЧЛАН КВАРТА
САВАМАЛСКОГ – УПРАВНИКУ ВАРОШИ
БЕОГРАДА О ХАПШЕЊУ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Господине,

Данас је у варошк. кварту мирно било. – Списак издатих пасоша прилаже се ./.

Синоћ ми доставио позорствујући жандарм у глав. чаршији Груица да су јуче по подне у 1. сат Мијаило Барловац и Степа др. ушли у кућу Гарашанинову, у којој је за сада само син овога Светозар, и ту се до 4. сата по подне задржавали.

За Светозара Марковића чуо сам да је притворен код глав. полиције, па пуштен, ја сам ипак наредио да се над њим пази.³³²

Над Владимиром син. Лаз. Милојевића, ја нисам ништа предузимао, јер није у мом кварту, а ако пређе поступићу надлежно.

Друго ништа.

21. Апр. 1873.
у Беогр.

Покорни,
Пав. Анђелковић

Оригинал. ИАБ, Управа града Београда, 1873, инв. бр. 1517 (345).

ИЗВЕШТАЈ МИЛОША М. ЂУРИЋА УПРАВНИКУ
ВАРОШИ БЕОГРАДА, О САСТАЈАЊУ СВЕТОЗОРА
МАРКОВИЋА СА САРАДНИЦИМА У КУЋИ МИТЕ
ВЕЛИЧКОВИЋА У БЕОГРАДУ

Господине,

У кући браће Величковића, преко пута „Народног позоришта“, у којој постоји штампарија Николе Стевановића, има једна соба у којој се од пре месец дана скоро свако вече стичу г.г. Михаило Никетић, бивши уредник „Враголана“, Милан Филиповић, бивши писар Управе фондова, Милан Данојловић, уредник „Страшног суда“, Миливој Јовановић-Петровић, бивши сарадник „Враголана“, Ђура Љочић, инжинир општинског суда, неки Светозар Марковић, који је, чини ми се, био протеран у Аустрију, због његовог крајњег заузимања за „Младу Србадију и омладину“, Урош Кнежевић, уредник „Будућности“ и још неки младићи из Велике школе. Шта се они тако сакупљени разговарају и договарају, нисам могао дознати. Но пошто та кућа постоји у кварту варошком, то извол'те наредити да се о томе дотични члан мало изближе увери и вас опширније извести; а мени је за ово јавио пре неки дан неки Франц Козлански, Чех, који станује негде у Палилули. Данас сам по ручку био у кавани Коларчевој те ми је за то казивао и неки Пера, чиновник конзулата аустријског, с којим се лепо живим и који ме је молио да то ником не кажем да сам од њега чуо.

Питао сам га ко му је за то казао, па ми није хтео казати, говорећи, да се каје што ми је то казивао.

И ја ћу настати да се о овоме изближе уверим па ћу вам јавити о томе.

26. априла 1873, Београд

Учтив,
Милош Ђурић

Прештампано из књиге: Борђе Митровић, Саво Андрић, *Светозар Марковић и његово доба. Илустрована биографија*, Београд, 1978, 158 – 159.³³³

ПАВЛЕ АНЂЕЛКОВИЋ, ЧЛАН КВАРТА
САВАМАЛСКОГ – УПРАВНИКУ ВАРОШИ
БЕОГРАДА (ОБАВЕШТЕЊЕ О КРЕТАЊУ
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА)

Господине,

У варошк. кварту било је ноћас мирно. Списак путника прилаже се ./.. Светозара Милетића, нема никако у мом кварту, он није долазио ни у гостионицу код Круне гди се пријавио за пребивање, чујем да је код Влајковића.

Синоћ око 1/4 на 9 сати дошли су тројица њих: Ђ. Влајковић, Ур. Кнежевић, и још један непознати у кућу Величковића,³³⁴ гди је и штампарија Стефановића, и отишли на други кат, ту се мало задржавали свега за 1/2 сата, па Влајковић отишао код Каљевића, међу тим и Урош изашао, само остао онај трећи непознати, он је ту и ноћио, известићу се о њему који је био. Они, кад су долазили, разговарајући се, рекао је онај непознати Кнежевићу, „оно треба да преправимо“.

О Светозару Марковићу не знам вам ништа јавити, он пошто је изашао из полиције отишао је на Врачар кући његовог брата Јеврема па куд је после не знам.

Друго ништа.

27. Априла 1873.
Беогр.

Понизни,
Пав. Анђелковић

Оригинал. ИАБ, Управа вароши Београда, 1873, инв. бр. 1517 (501).

ПАВЛЕ АНЂЕЛКОВИЋ, ЧЛАН ВАРОШКОГ КВАРТА –
УПРАВНИКУ ВАРОШИ БЕОГРАДА (ОБАВЕШТЕЊЕ О
САСТАЈАЊУ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И ЂУРЕ
ЉОЧИЋА СА АЋИМОМ ЧУМИЋЕМ)

Господине,

Ноћас је у варошк. кварту мирно било. Уваћени су неки од скитница – с њима ће се надлежно поступити. Списак путника прилаже се.

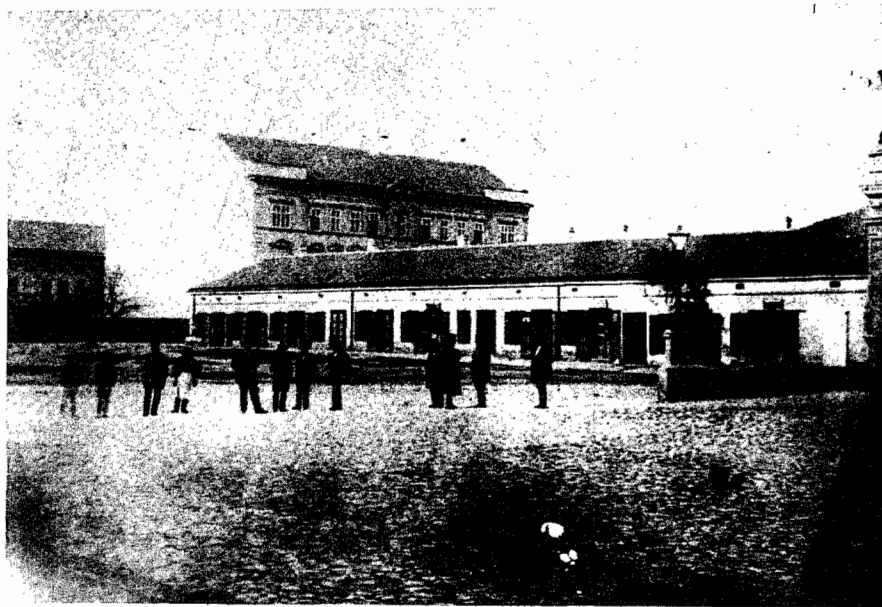
Из куће Величковића гди седи Светозар Марковић и Ђура Љочић изашао је синоћ у 1/2 10 сати Аћим Чумић адвокат,³³⁵ а кад је ушао није спажен.

Друго ништа.

30. Априла 1873.
У Беогр.

Понизни,
Пав. Анђелковић

Оригинал. ИАБ, Управа вароши Београда, 1873, инв. бр. 1517 (651).

IV
ПРИЛОЗИ

Снимак Београда из доба Светозара Марковића (данас Трг Републике). С десне стране назире се улаз у Народно позориште. У средини је зграда касније чувене кафане „Дарданели“ (сада је ту зграда Народног музеја). Иза ње, једина вишеспратна зграда је кућа Величковића, у којој је била редакција листа *Раденик*, и у којој се и касније, како се види из полицијских достава, Марковић састајао са својим сарадницима. На месту где стоји група људи сада се налази споменик кнезу Михаилу.

ЈЕДНА АНЕКДОТА О СВЕТОЗАРУ МАРКОВИЋУ³³⁶

Како су се некад дочекивали у полицији политички кривци и како испраћани из полиције

Од г. Светозара В. Марковића, архивара Главне благајне Министарства финансија у пензији, добили смо ове податке о његовом службовању из поменутих дана, као веома занимљиво и нарочито интересантно за наше дане, доносимо их на овоме месту:

„У 1871 или 1872 год. био сам практикант Управе вароши Београда са платом од 2 дуката и 9 цванцика месечно. Са мном су били у служби као практиканти пок. Мијаило Молеровић који је учио права и Никица Герман. Они су такође имали плате као и ја. Тада је био управник вроши Београда пок. Јаков Туцаковић Крагујевчанин, од фамилије старих Туцаковића. Секретар је био пок. Вуле Кукетић,³³⁷ Ужичанин, који је имао плату 300 талира годишње.

Ми, практиканти, радили смо са секретаром Вулом у једној канцеларији а то је она крајња соба с улице, десно, где је сада, мислим, кривично одељење Управе вароши Београда.

Једног летњег дана, ја сам раније дошао у канцеларију и почео рад. У току рада дошао је један жандарм и довео једног млађег човека са спроводном књигом и једним штосом аката и предао ми га као кривца. Овај човек био је сувоњав а имао је, мислим, око 20 – 27 год. Одело је имао немачко, а око појаса, што је било занимљиво, дуги црвени појас, који се видео испод прслука.

Када сам га примио, ја сам му казао да причека господина секретара док дође и том приликом питао сам га како се зове. Он ми је одговорио да се зове Светозар Марковић и да је родом из Јагодине. Ја сам му на ово одговорио да се и ја зovem Светозар Марковић и да сам Крагујевчанин.

Мало доцније дошао је у канцеларију и секретар г. Вуле, коме сам одмах предао затворено спроводно писмо и хрпу аката у затвореном пакету и казао му да је овај господин спроведен (мислим из кварта Теразијског).

Секретар узео од мене писмо и акта, оба је отворио и мало читао, па је казао спроведеном да причека, док не дође из министарства унутрашњих дела г. управник.

Није прошло ни један сат, дошао је управник г. Туцаковић, и чим је отворио врата наше канцеларије он је одмах спазио овог спроведеног кривца г. Марковића и викнуо на њега:

– „Је ли, бре, шта ти пишеш којешта по новинама и књигама и буниш овај народ?! Слушај, бре, ако још један пут будеш овако што писао, пребићу те, а сад иди кући, па се добро узми у памет.“ Кад је ове речи изговорио Марковићу, г. Туцаковић окрену се г. секретару, и казао му. – Г. Вуле, баци та акта у архиву, а он нека иде и нека га ђаво носи ...

Кад су отишли из канцеларије, и г. Туцаковић и Марковић, секретар Вуле окрену се нама практикантима и рече нам:

– Али је овај наш г. Управник нека добричина.³³⁸ Као што видех из акта, овај кривац што оде, учинио је такве кривице које се казне до 15 год. робије, а г. Управник га пушта од своје добре воље као да није ништа било. Има добро срце и душу.

Светозар В. Марковић
архивар Глав. благ. Мин. фин. у пензији

Правда, бр. 104, 17. IV 1927.

У ЈАГОДИНИ.*

Доказано је у више прилика, да је главни узрок несрећи, сиромаштини и пропадању нашег народа: претерани зеленашлук. У колико су се зеленаши више дотерали у свом послу, у толико је већа несрећа за народ. Зеленашка вештина може се рећи да је близу врхунца, ал и народња је материјална пропаст ту, са којом и вештина иде упоредо.

Пријатељи народа, пошто увидеше тај грозни крвопилук, почеше износити средства за одбрану. Та средства још не имадоше својих последица, јер их закон није узео у своје закриље. Оно мало заштите што има у закону за пар волова и неколико дана орања да се не могу продати за дуг, и то се изиграва. Изигравају га саме наше полиц. власти. Зеленаши се знају наћи и у таквом случају. Они су махом у големом пријатељству са извршиоцима судских решења и пресуда.

Док је народно заступништво на окупу, оћу и ја да изнесем једно средство за одбрану сељакову против пропасти од зеленашлука.

Вели се: сељак је дужан. То у нормалном стању ствари треба да значи, да су код сељака оне паре што их је узео на зајам. Најбоље ће се то видети у примеру што оћу да преставим. Рецимо: Петар има 100 д. имања; 100 д. се задужио; има дакле за 200 д. ц. вредности. Дође плаћање дугу. Петар за то не мора да пропадне. Узме за 100 д. приновљене вредности и даде своје повериоцу; ти 100 д. зарадили су и интерес. Петру опет остаје његових 100 д. у имању; није му дакле шкодио дуг. Је ли се народ задужио са 100,000 д. ц., ти 100,000 д. треба да су у његовој средини, ал то је обмана тамо; народ нема тих новаца; он их само дугује а није их примио. У томе ~~ш~~ш и јесте она несрећа која данас сатира језгро нашег народа и води га неизбежном материјалном, а и моралном банкротству. Ево од куда је то тако. Петра су одма у почетку

* Прим. Допис овај писао је човек, који и по свом имућству и по свом положају заузима одлично место у друштву. Осим тога то је човек од закона, који разуме законску правду. Ово напомињемо нарочито с тога да се види како је код нас проникло уверење да су зеленаши злочинци и у оне сталеже који никако не страдају зеленашлука. То показује да је зајиста крајње време, да се законодавство умеша у корист радног народа и да се и са зеленашима поступа као са злочинцима.³³⁹

његове потребе ухватили зеленаши те се код њих задужио. Петар сад није узео оних 100 д. да себи што привреди, већ да даде своје другом поверитељу, који га је за малу ствар преваром раније закачио. Народ није примио у своју средину оних 100,000 д. да се њима користи, већ да даде другим својим поверитељима. Петар је узео од зеленаша Павла, да плати зеленашу Јанку; после узео од Јанка, дао Павлу и т.д. то иде данас у безконачност. Зато наш народ дугује, а нема свој дуг од куда да плати, т.ј. нема оне вредности при себи коју дугује; није ју ни примио, она је порасла чисто од кајишарског интереса.

И тако народ дугује, а сав новац опет је данас у зеленашким рукама, у рукама богаташа.

Да се дакле учини крај празном дуговању, ево најпоузданијег средства: *законом треба огласити* за ништавне облигације које се данас затеку,³⁴⁰ а по којима сељак дугује варошанину од зајма или другом ком богатом сељаку, за кога се зна да ради *давањем новца под интерес*.

Овим начином народу би се само толико помогло, што му се не би продала кућа над главом, остало би му оно мало презадуженог имања што му се још у рукама затекло, остало би му од чега даље да живи. Богаташима, или реците зеленашима не би се тиме учинила никаква штета; не би им ништа пропало у облигацијама, јер је њихов новац и тако сав код њих; а нека им је и онај народњи зној што су га до сад поцрпели, само да се даље зараза не шири, против чега опет треба узаконити; да се сељаков дуг од зајма не може ничим доказивати, нити вреди пред судом.

Зараза је ова већ толико преотела маха, да данас који варошанин дође само до 20 д. одма напушта сваки даљи рад, и лаћа се зеленашлука. Од зеленашлука се створи читава еснафска радња.

А како да се и не намами човек на тај посао, кад погледа, између осталих, овде у Јагодини једнога хрђу, који је пре 7 – 8 година са 10 – 20 д. ц. своје зараде отпочо зеленашлук, и данас му само интабулације износе више од 16.000 д. ц. иначе се пени на 20.000 д. ц.

Може ли се та сума зарадити поштеним радом и знојем за то кратко време? Да с неба пада, па је то не могуће, нарочито у данашњим приликама и према нашем развијеном раду. А може ли бити грђег и опаснијег харања и отимања? То нека цене поштени људи. Мени је само жао, да закон нема силе и за така харања и отимања. Жао ми је што нема пороте за овака опасна кривична дела. Само би их порота могла изнаћи, праведно оценити и казнити. То нам остаје да желимо.

Јавност, бр. 18, од 8. XII 1873.

[Јован Милинковић-Алавантић]

ШАБАЦ 15. ДЕЦЕМБРА.

Још ни смо крочили ни један корак на пољу реформе, која ће народ спасти, од данашње беде, а већ се мисли живо о том, како да се помогне народу, који се до грла задужио. Све су мере, које скупштина предлагаше, готово ништавне, и једва би се могло признати да б дана орања за ово време спасава најсиротнију класу, а ни говора нема о том, да се будућност обезбрижи.

Г. Светозар Марковић лепо говори, да се уреду велике задруге, јер све земље у једној општини да припадну читавој општини за све нараштаје, то неби ништа друго било, него завести велике задруге. Али то је тешко, готово немогуће сад. Моје мишљење у том дели већина овдашњи партиота. Да је тако уведено 1830. год. кад је хати-шериф ферман прочитан, било би добро, и онда је било лако, али од то доба, сасвим су се одношаји изменили; нестало је већим делом општинске земље, изоста, и све је готово позаграђивано у приватне своине. Све то порушити, па створити велику задругу, сад није могуће, ако би и била благодет, да је којом срећом Живановић био економиста, као што је био адвокат обоих права, т.ј. и правник и богослов, па њега, као учевна, понајвише слушао кнез Милош.³⁴¹

Што су неколико села у ок. Ужичком и Чачанском због ајдуковања ушорена, то је мера полицијна, и то се не може узети ни као пример ни основ за народноекономну и социјалну побуду.³⁴² Данашња невоља од зеленашлука ни је од јуче, него се протеже има седамнаест година. Управо опадање народа почиње још нешто и пре тога, али нико неупада у дуг, док се год може помоћи или продајом ране, марвинчета, а још пре тога, докле траје у завезцима давнашње уштеде. – Кад је дакле све ово исцрпено, онда се народ почео задуживати. Неможемо лечити док најпре ни смо начисто са узроком. Ја сам писао, и у том ће се многи са мном сложити, да је опадање народно настало од како је заведена ова бирократска система; од како су издати неударни закони, који су побркали народни појам о својини, о тевиву, о слободи, о поштењу, о родољубљу и отачаствољубљу.

Да су општине од свога постанка биле независне, и да се полицајне власти нису мешале у општинске ствари држимо да би оне данас биле довољне штедионице, да се из исте могу послужити зајмом, сви потребити, колико је коме нужно, а не више, – и народ би то благо, и ту установу боље чувао што више од ње има користи.

Уз то су још уклоњени из народа црквени и пупилски новци, и однешени у Београд у касу управе фондова, одакле се земљорадник није користио него варошани, а највише београђани: у каквој сразмери, то је узалуд писао г. Ђока Павловић б. професор у великој школи.

Место општински каса, црквени и пупилски новаца, остале су варошке и селске капиталисте, који су позајмљивали потребитима са скупим интересом. Они нису криви. Они ни ком нису натурали своје новце, него само прескупо продавали, н. пр. један дукат за сто гроша, за сто двадесет или за сто педесет гроша на једну годину. Нема те пороте, која би могла казати, који су дугови са претераним интересом, а који нису. Све су облигације писане по форми и потврђене влашћу онако исто као облигације управе фондова. Ови, што их називамо зеленаши, нису криви, него су због свега тога криве за сви тридесет прошли година, бивше владе, које су својим сакатим законима изазвале ово јадно стање.³⁴³ – Уништити све зеленашке дугове, а незнамо који јесу а који нису, или против воље већине бацити приватне имовине у велику задругу, у општину, то би била штета са неправде, незнања, неспособности и непоштења бивших влада.

Оставити овако, да народ листом пропада, и оставити и даље, да се земље прикупљају из радиних руку у руке шпекуланата, који ће је сиромасима давати на пола па тако оснивати спаилуке: то ни једно неваља, и доиста је озбиљна ствар и треба јој тражити лека. Ма, ког?

Установе руске од Ивана грознога, ми увести неможемо, ма да би за демократски дух народни доликовале, јер као што казах, томе је већ прошло време. Установе по граници аустријској нећемо назвати аустриским, јер је наш народ населивши се тамо собом их донео, дакле оно су наше установе, само што су осакаћене; нећемо дакле ни те, већ да узмемо наше рођене установе, које смо имали до устава, и које још памтимо.

Оранице, косанице, воћњаци и виногради и куће у којима се живи, то је био у правом смислу непокретни капитал земљоделца. По народном појму, до устава и закона, то се није могло раздвојити од главе, која порез плаћа. Ни за какве дугове то се није могло продати; само ако је ајдук или велики лопов, онда му се продало све, и његова фамилија (то је полицајна мера) прогонила у друго окружије. За дугове се само продавала стока, пиће, рана и зграде у којима се то држи. Продавала се воденица, механа, дућан, ваљавица, а рало и волови, коњ и самар, није се ни онда продавао. Даље, ко се из задруге поскита, иде на занат у пандурију за ковача или капетана, није ником могао продати свога тала, докле има у кући порезке главе; а кад кућа замре, онда је могао продати коме хоће.

Захвалимо се дакле „сретној“ западној европи на њезином дару, данашњим законима нашим, док је још време; одбацимо њене и римске појмове о сопствености, па пригрлимо наше сурове појмове о својини; тако ћемо будућност обезбрити!

Сви зеленаши, интересчије и фондови, нека дођу у једну категорију. Данашњи дугови нека се исплате свима са отплатом за 15 – 20 година. Неће нико изгубити и народ ће бити спасен.

Али, да бар често недође ни до продаје стоке, ни пића, ни зграда, ослободимо општине од туторства полицајних власти, како би оне охотније стварале општинске штедионице, не улагањем по грош и цванцик у каси, као у Европи, него заједничким радом парчета земље што ће она и сама знати, и место срезки начелника установимо велике општине,³⁴⁴ које ће економско стање народно својим устанком потпомагати.

Кад су, каквом приликом и поводом почеле се скупљати земље у руке појединих, и какве би по мом мишљењу најбоље и најправедније мере против тога биле, то ћу вам писати други пут.³⁴⁵

Јавност, бр. 24, од 20. XII 1873.

[ОТВОРЕНО ПИСМО БУГАРСКИХ УДРУЖЕЊА
ИЗ ЦАРИГРАДА ЈОВАНУ МАРИНОВИЋУ,
ПРЕДСЕДНИКУ ВЛАДЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ]

Бугарско „Право“, лист, што у Цариграду излази доноси у свом 39 броју на нашег садањег министра – председника отворено писмо од два бугарска просветна друштва, изражавајући жељу за узајмном братском слогом, која је основана на природи заједничких интереса између једноплемене браће Срба и Бугара. Исти лист пропраћа то писмо својим уводним чланком, који представљајући важност тих друштава у бугарском народу и данашње политичке прилике, гаји наду да ће тај глас наћи овде достојног одзива. Писмо гласи:³⁴⁶

Отворено писмо

г. Јовану Мариновићу председнику министарског савета и министру спољашњих послова у Београду.

Господине министре!

Ваше ступање на чело управе у кнежевини саплеменог нам народа, предусретно би од нас Бугара са особитим задовољством и радошћу. Узрок овим симпатичким осећајима на спрам ваше поштоване личности јесте племенити и беспристрасни карактер наших назора у погледу свију како унутрашњих тако и спољних питања која се односе на вашу управу, и гласови о племенитим вашим тежњама и савесним расположењем који су прешли границе ваше отаџбине и који далеко се по свету шире. И ми из свег срца желимо сваки успех и унапређење у развићу суседног нам браског народа, ког је судба сада у ваше руке поверена.

Али оно, што ми од свег другог највише желимо, јесте да се стане на пут раздора, који је отпочео обузимати обадва народа – Србе и Бугаре – а да се обнове добри и искрени односи – које тако беше прекинула обманута и непатриотична политика ваших предходника на спрам нас Бугара.

Вама неће бити непознат онај дух, који се упливом ваших предходника од неколико година овамо појави у једном делу званичне клијентеле њихове управе и који дух проповедаше мржњу против бугарског имена и језика и одрицаше нам право над нашом домовином и народности.

Познато ће вам бити и то г. министре, да су исти ваши предходници саставили од људи, који бијаху нашли за корисно да се опоје оних духом, пропаганду с намером да рије у пределима наше отаџбине; да сеју раздоре у нашим селима и варошима и да шире разврат и хрђава начела по нашој домовини.

Једна врста људи задахнута дивљим фанатизмом и непојимљивом мржњом против нас, дођоше из кнежевине са сандуцима пуним књига, уђоше у наша места и почеше ковати сплетке преко местних наших учитеља обећавајући простодушним нашим Бугарима да ће учитељствовати бесплатно и да ће им и књиге бадава давати. Исто тако и једна врста жена издавајући се за учитељке, дођоше из кнежевине и са својим недостојним понашањем старају се да преваре наше неискусне саотачаственике и посреством таког непоштеног уплива да отварају женске школе и да учитељствују такође бесплатно.

Али оно, што нас је највише дирало и распаљивало наше негодовање, беше заједничко сплеткарање српских пропагандиста са грчким, – то беше савез наших саплеменика, са заклетим душманима свега оног, што је славенско, – појав, који ми никако не могосмо да појмимо.

Више пута је наш народ посреством своје журналистике протествовао против овог неправедног рођења и против безазорних ових задевања у његову народну част и име. Често питасмо: На каквом историјском или народном темељу оснивају ови пропагандисти своје тежње? Питасмо још: Какво су им велико зло или неправду учинили Бугари те нас тако фанатички мрзе и гоне? Али они на наша представљања и на наша преклињања одговараху цинички с новим нападајима и с новим сплеткама. При свем том ми опет нисмо изгубили надежду, да ће се сачувати добри и мирни односи између ова два једноплемена народа, српског и бугарског. Толико је тврда и искрена наша жеља да се не поруши онај петстолетни мир, који нас раздваја од бив. наше историчке мржње и да се не отвори нова епоха раздора и неслоге!

И ево за то употребисмо час пада старог министарства, које ископа јаму међу два братска народа, а то је час ступања на чело управо човека, који ни у чему не наличи на своје предходнике, – да престанемо пред вас и у име целог бугарског народа да вас замолимо, да обратите пажњу на незаконити карактер пропагандирања, које се извршује у нашим земљама и да учините крај тој појави, која је произвела врло хрђаве последице, а може да произведе и друге много горе у будуће.

Ми вама препоручујемо да презрете отровна ласкања оних безкарактерних људи које бивша влада око себе беше прикупила и који при свем том што су произишли из нашег народа, никако не представљају његова права расположења и осећаје. Не верујте да има право Бугарина, који би био хладнокрван пред фактом очигледног разбојништва, које се извршује против нашег народа у сопственој нашој земљи.

Чисти дакле пред својом савешћу и искрени сами у себи ми вам изложисмо истину јасно и без икаквог украса. Надамо се г. министре да ви

према овоме нећете остати немарни, трудећи се да оборите ово непријатељско против нас стремљење, које се појавило у једном делу српске управе.

У Цариграду, 1. Дец. 1873.

Одбори:
*Б³⁴⁷ Македонске дружине и
 Б. Благодетелног братства
 „Просвештенија“.*

Будућност, бр. 136, од 26. XII 1873.

[Љубен Каравелов]

БУКУРЕШТ, 1. ФЕБРУАРА.

Обећали смо да ћемо у идућем броју саопштити мишљење „Независности“ о познатом писму бугарских дружина, и чланку што га је тим поводом „Јавност“ донела. Ево тог чланка:³⁴⁸

Букурешт 1. Фебруара.

„Отворено писмо г. Мариновићу, које је била потписала „Македонска дружина“ и које је било напечатено у „Право“ пре неколико недеља, натерало је неколико српских и немачких новина да даду свој глас и да изреку своје мишљење о досадашњој Српској политици и о радњи наших цариградских дипломата. Тако на пример чивутски лист „Pesth Lloyd“ , који излази у Пешти и који се зове бранилац аустро-угарске државе, казује нам, да је споменуто писмо ударило голему љагу српској политици и да, с једне стране Бугарска, а с друге стране Црна-гора оће да нагоне ту малу државу да буде мало мирнија и да остави своје досадање маште. А знате ли какве су то маште? По мишљењу пештанског листа, Бугари и Црногорци неће никада дозволити Србији да ослободи Балканско полуострво. „То писмо, говори, Pesth Lloyd“ за нас је драгоцен документ, који нам показује не само одношаје Бугарске к Србији, но и узалудне тежње Ристићеве пропаганде.“ Из свега тога „чивутско“ гласило изводи, да је српско-бугарски савез права фантазија и да такав савез има место само у главама бугарских дипломата. Разуме се, да су закључци пештанских новина и неосновани и глупи. Ми смо у стању да наведемо неколико хиљада чињеница, да докажемо да је тај савез природан, и потребан, и искрен и неизбежан; да је тај савез постојао, да постоји и да ће постојати, и да *поштени и разумни Срби и Бугари готово нису никад друкчије ни мислили*. И тако она окривљавања што се товаре на леђа српске дипломатије немају никаква основа. И ми имамо право да окривљујемо српске државнике, но не за то, што су они до сада радили у Бугарској, т.ј. не за то што су распростирали револуционарне појмове по Балканском полуострву, већ за то, што су они на томе врло мало радили или нису радили ни мало. То је факт. Шта

више и саме крагујевачке новине „Јавност“ које ни један смртни не може назвати органом ма које владе говори за гореспоменуту *комедију* овако: „Нама није позната никаква српска пропаганда у бугарским пределима. На против ми *знамо позитивно*, да међу српским и бугарским народом постоји братска љубав; ми знамо да између оба народа нема никаквог спора (они неће да знаду за велике Симеуне и Асене, ни за још веће Душане и Немање); ми знамо да ова два народа сматрају само Турке – особито турско правитељство и његове зулумћаре – као своје непријатеље; ми знамо да како Срби тако и Бугари мисле да њихово узајамно ослобођење зависи од њиховог узајамног споразумљења и заједничке радње. Дакле између самих народа не постоји ни спор ни свађа око тога где ће да буду границе „Бугарског“ или „Српског“ царства. „Така питања нерешавају се у кабинетима“ продужава исти лист. „Та питања решиће се после ослобођења оба народа из турског ропства, по жељи самих народа.“ „Кад би ми знали, продужује „Јавност“, да је наша пређашња влада радила бар што год у овом смислу, за који говоре браћа Бугари, и ми би је строго осудили; но без факта и без узрока ми немамо да осуђујемо њену радњу.“³⁴⁹ Новосадска „Застава“, коју такође немамо права да сматрамо као пристрасну вели: „Ми не верујемо да је г. Ристић имао намеру да се користи бугарском слабошћу и да постигне неке своје цели“. „Сва његова дипломатија ограничила се на Мали Зворник.“ Мало даље исте новине веле, да су Бугари толико многобројни, а њихов положај у Бугарској тако важан, да они не треба никад ни да мисле да Србија хоће, да их прогута. Ако би Србија и добила морално првенство у време ослобођења међу другим хришћанским племенима, то првенство не може да се продужи дуго време, јер свако славенско племе тражи слободу и једнакост. „Природно је неопходно да Србија започне прва то дело и да пружи руку другима.“ Но где се бори за слободу и једнакост, тамо не може ни да се помишља на покоравања на разна првенства и преимућства. После свега тога „Застава“ се чуди зашто баш „Право“ да печата то чудно писмо. На то питање одговара „Јавност“. Ево његове мисли: „Ми неверујемо ни листу „Право“ ни цариградским дружинама и мислимо, да је то писмо написано и печатано само зато, да се препоручи неко или неки турској влади. Што се тиче бугарских, цариградских, „добродјетелњих“ и македонских дружина, то ми и њих сматрамо као напразну играчку „дебело-шкембастих“ (тако је у „Независности“ преведено) чорбаџија и полуобразованих европских цивилизација. У садање време у Бугарској има смисла само једна дружина, која би спрема *ла устанак за бугарско ослобођење*.“ Истина је, продужавају исте новине, да и код нас у Србији постоје такви књижевници, ученици извесне московске школе, као што их има и код Бугара, који би желели да посрбе цео свет, (као што би они хтели да побугаре). Такав је код нас познати „спаситељ“ Милош Милојевић, који се бактао доста времена да пронађе Србе и тамо где их никако није могло бити. Осим њега ми не познајемо такве Србе, који би мрзили све што је бугарско „тако фанатички“. Треба и то да кажемо, да Милојевић мрзи не само све што је бугарско, но и све што је паметно (било Српско, било бугарско), но у Србији одавна већ не

обраћају на њега никакве пажње.“ (Зар ни доктори у судници? пита уредништво „Независности“).³⁵⁰

Све то даје нам повод, да и ми изречемо наше мишљење о тој радњи, која је штетна и за Србе и за Бугаре. Ми позитивно знамо, да ни једна српска влада није примала учешћа у радњи Милоша Милојевића. Главни су апостоли тог спаситеља два македонска Бугарина, неколико душа цинцара и два три сиротана учитеља, који тим путем траже свој комад леба. То је позитивна истина, коју смо дознали од са свим непристрасног лица. А како се врши у Македонији и какав карактер има у тим местима српска пропаганда – ми не знамо; знамо само то да наши цариградски доплати плачу од сваког и пред сваким, само не од турске владе, коју обично називљу „праведном, честитом, паметном“ и т.д. и од које очекују златне горе. Разуме се да све то, као што говори „Јавност“ није ништа друго осим *ропско тужење, дипломатска увијања, и са свим некорисно понижавање. Поштени, паметни, искрени и разборити људи раде са свим другчије* (тако управо и ми мислимо ур. Јав.) Ми не познајемо ни једног поштењег и искреног Бугарина, који је искрен пријатељ Турцима и који не свата да је једини спас јужних Словена у њиховом узајамном братству, у њиховом „непристрасном“, „нелицемерном“, „искреном“ и „без задњих мисли“ споразумљењу. И тако ако Србија има своје Милоше Милојевиће то и Бугари имају своје Балабановце, но ниједан паметан човек не може рећи, да Балабанов представља бугарски народ или да Милош Милојевић врши српску вољу. Осим тога планови М. Милојевића долазе од болесног ума и растројеног уображења. Кад Грци у мрачна времена ни су могли да погрче бугарски народ с својим богатством и својим огромним моралним и материјалним средствима, то 80 дуката и идијотске књижице Милоша Милојевића неће посрбити ни његовог првог апостола г. Визанкова. Визанков и други лажу г. Милојевића као што наши цариградски мудраци лажу турско правитељство. И тако у место да размислимо о нашем ослобођењу и нашој будућности, ми смо увели да терамо ветрове и голицамо самољубље наших непријатеља. Све је и несавесно и гнусно и штетљиво. Како Пруске, тако и Аустрија не ослања се на своје сопствене дирече, но на разне Милојевићевце, Балабановце, Сапуновце, Поповиће и т.д. По нашем мишљењу сваки јужни Славенин, био он Србин или Бугарин дужан је да посвети сву своју снагу телесну и умну против турске силе и аустријске мајсто-рије, ако тај мисли да буде човек и да живи самостално. Сваки који мисли и ради противно, тај је издајник народа и отаџбине. Који може да нам докаже, да Милојевић није слепо оруђе политике? Но о том послу ми ћемо проговорити опширније други пут.“

Оволико Независност. Из овога се види да се „Независност“ у свему слаже с нама како у погледу дела бугарских цариградских дружина, тако и у опште о одношају, потребама и целима српског и бугарског народа. Ако који *поштен и искрен* брат Бугарин мисли друкчије, то мора бити није добро обавештен.³⁵¹

Владимир Јовановић

ОБШТИНА
[Поглавље IX].³⁵²

IX.

На измаку прошлог столећа, па и у најновије доба, покушавало се у Француској, да се општина ослободи сваког облика који би изражавао какву народност, или свезу са државом. Хтело се, да се држава учини сасвим непотребна за општину и човека. То се мислило постићи овако:

Да се свакој општини остави, да се сасвим самостално и независно састави и уреди, онако као што сама за најбоље нађе. Слободно и независно састављене и уређене општине могле би ступати једна с другом у савез (федерацију), да би узајмно осигурала своју самосталност. Савез тај неби био оно што је Американски или, Швајцарски савез република, т.ј. неби био савезничка (федеративна) држава,³⁵³ која би имала своју политичну јединицу, у којој би суверенство припадало целокупноме народу, у којој би законодавна власт појединих жупанија (н. пр. кантона у Швајцарској) била ограничена влашћу савеза (федералном централизацијом), и у којој би савезнички устав био донет гласом већине. Савез општина, као што су га у Паризу појмили, био би онакав као што га је Прудон замишљао. Т.ј. за њега неби било народне и пределне јединице; као одрицање (негација) народа и државе, он би служио једино интересу уговарајућих страна, или општина, које би правиле савез без обзира на народност и на питање о земљишту. У савезу општина неби се знало за другу, него само за друштвену, или заједничку (колективну) снагу, која би извирала из савеза, а служила би за одржање савезничког уговора. Снага та неби смела уздићи се као нешто „више“, „старије“ од општина, које су у савезу, или као нешто налик на оно што се данас зове држава, или централна власт, и што својом влашћу стоји над општинама. Као што неби било никакве усредсређене, или народне државе, и као што би свака општина имала своју подпуну слободу и независност: би настало оно стање, што Прудон назива права

ан-архија (одсуство централне власти). Да би осигурале своју слободу и независност, општине би савезничким уговором определиле све што се тиче њихових заједничких интереса, као што су: знатније јавне грађевине, размена производа, ујамчање личних права, узајмна подпора у случају сваког напада, и др.

У таквој цели би прокламована у марту 1871. Париска комуна. Ова је у априлу исте године обнародовала један програм, у коме обећаваше: „да ће се учинити крај старој свештеничкој, војеној (милитарској) и чиновничкој влади, као и зеленаштву, ациотажу, монополима, привилегијама, што земљу исцеђиваху, сиромаше ујармљиваху и у несрећу бацаху.“ По истом програму, Француска би имала у будуће сачињавати савез самосталних општина, које би саме слободно бирале представнике и званичнике своје, и које би из своје средине слале посланике на општу скупштину (централни парламенат), да би већали и решавали о ономе што се целе француске тиче. Најпосле се обећавало, да ће се и сопственичка имаовина према потребама времена, према жељи учесника, и према стеченоме искуству једначије размерити. Познато је, међутим, како је мало трајала, и како жалосно свршила комуна, којој на челу беху тако назв. социјални демократи и комунисте.

Да-ли ће се кад природа човечија усавршати, и врлине људске развити толико, да нестане засагда крваве игре страсти, која доноси ратове и зверско клање, па да се утврди општа сагласност и братска узајмност међу људима; да ли ће једном престати свако насиље и неправда, војено освајање и угњетавање, па завладати слобода и правда по свему свету: то су питања која дају изобилан предмет политичној философији, но која тек догађаји и дела решити могу. Било како било, докле људи остану овакви као што су, остаће нужна и држава, као друштво које сједињава у себи услове, и усредсређује снагу за заштиту и одбрану слободе и напредка.

Да се у данашњем друштвеном стању неможе проћи без усредсређења друштвене снаге и друштвених средстава, то потврђују и они који говоре да теже ан-архији, или одсуству централне власти, потврђују тиме што траже савез општина и савезнички уговор за осигуравање заједничких интереса. Савез који неби представљао уједињење свију друштвених сила за општу цел, неби имао смисла; а чиме и да би осигурао заједничке интересе савез, који неби могао прикупити снагу и средства чланова својих? Како ће се назвати уједињење друштвене снаге за општу цел, да-ли „држава“, „народ“, и „савез република“, или „савез општина“: то је у ствари свеједно; као што је свеједно и у питању о злоупотребљењу власти, да-ли се ова зове савез општина, или држава и народ.

О подпуној независности општина тим мање може бити разговора, што независност нестоји само до начела, до права, него још и до снаге којом се начело и право на делу одбранити и одржати може. Тек народ или држава, као друштво у великоме, може да сједини у себи услове и јемства за слободу и независност. У стара времена и у средњем веку

небеше такве свезе, као што се данас држава појми; независност општинска владала је у облику племена, или у облику малих република, па било је, најпосле, и савеза општина за узајмну заштиту и одбрану (у Италији и у Немачкој). Али на делу се показало, да све то недаје колико треба снаге и јемства за одбрану унутрашње и спољашње слободе. Независне општине старијих времена падаху и пропадаху једна за другом, то под силом домаћих деспота и тирана, то под мачем спољашњег освојача. А погледајмо на данашње општине у Американским сједињеним државама! Државна свеза осигурава их и унутра и споља, и оне цветају друштвеним и људским напредком.

Искуство које казује, да тек државна свеза може да сједини у себи несамо начело и право слободе и независности, него уједно и снагу за одбрану тог начела и права – то искуство говори и да општина само слободом може у држави одговорити позиву своје.

Слобода једнака за све и свакога, као што смо и напред говорили, јесте оно што сачињава битност друштва; из ње се изводе сви основи друштвеног живота, на њома се мери и прави значај и вредност општинске и државне свезе.

„Где се човек неосећа ни под каквом другом спољашњом принудом – вели Инглески публициста Џ. С. Мил – него само под природном нужности, или под заповешћу друштва коме је и он члан, и у коме му је слободно изјавити се противу свега што му се чини рђаво, и радити да се то промени, ту тек дају се људске способности развити као што треба. Ту је важна и практична дисциплина коју карактер достиже, кад су грађани позвани од времена на време да учествују у друштвеним пословима. Где је сваки позван на јавни посао, ту се и сваки радњом учи; да оцењује и оне интересе који нису његови собствени; да се у питању о споровима управља и по другоме правилу, а не по голим личним обзирима; да примењују на практични живот начела и правила која су постављена за опште добро. У јавној радњи он налази људи и који су искуснији од њега; изучавајући њихове идеје и послове, он обogaћава свој разум разлозима, и покреће своје осећање према општем добру. Он се научи да се осећа као члан друштва, да сматра да је и њему од користи све што је друштву од користи. Где такве школе за јавно добро нема, ту једва да се подржава каква мисао, по којој би и они који немају никаква особита положаја у друштву, били дужни овома више што, него само да се покоравају закону и власти. Ту нема узвишенијег осећања, које би чинило да грађанин неразликује себе од остале публике, него да се сматра као истоветан са друштвом. Свака мисао и свако осећање што се тиче интереса или дужности, тоне ту у личности и у фамилији. Човек никад ту немисли о општем интересу, немисли ни о чему што би требало да ради заједно са другима. Он мисли само о ономе што има да добије са другима, па унеколико и о њиховоме трошку. Сусед који није савезник или друг, почем никад није умешан ни у какво заједничко предузеће за општу корист, – такав

сусед јесте супарник. Тако страда (без слободе) и приватни морал, докле је јавни на делу угушен.“

Како слобода чини да се човек у општини као у некој школи васпита за друштво са другим људима, томе имамо жива примера у Американским и у Швајцарским општинама. Што људско друштво у великоме треба да буде, то су те општине у маломе. Слобода, која је у њима за све једнака, позива свакога да учествује у јавним пословима, па да и сам што у име друштва и за друштво ради. Учешће свакога у ономе што се друштва тиче, развија у свију свест о праву и дужности, свест која чини да сви свако питање о општем интересу, и о потреби општој, најбрижљивије претресају, јер увиђају да је у општем добру добро свакога.

А колико слободан живот општински и друштвени одговара правим потребама човека, то се најбоље види кад се Американске и Швајцарске општине упореде са мање слободнима. Где просвета, радиности и све што човека добру води, цвета више него у Американским и Швајцарским општинама? Где је човек напреднији, достојнији и среднији него ту?

Швајцарска и Америка слободом су претворене у огњиште друштвеног и људског усавршања; слободом служе оне правој снази и величини, срећи и слави човека. Кад погледа на отворене двери тих олтара слободе и напредка, пријатељ истине мора ускликнути:

Слободан човек у слободном друштву!

Слободна општина у слободној држави!

Гласник Српског ученог друштва, XXXIV, 1872, стр. 145 – 150

ОПШТИНА.

од

ВЛАДИМІРА ЈОВАНОВИЋА.

Природни закон општинског живота. Историјски
развитак општине.

или

Какав треба да буде општина; и како се она у историји старог
и новог света развила.Човек одвад зна за себе, живи у друштву. Историја
писана да су људи кад усмислено живили.Друштво је палило и потреба човека, оно природни закон
живота и напредка његова. Шта је човек без друштва?
Сама змијина. Човек се рађа и одгађује у подрима друштва;
друштвеном потреби ствара он на своје ноге; друштвена
потреба му је и да би био слободан, могао одговорити
потребама живота и напретка.У природној нужности друштва налази свога разлога
и општину.Већ као скуп фамилија и људи што живи на близу, у
суседству, у једној истој месту, општина даје црно и нај-
пречче ваздух друштвеног живота.Човек се мора приближити човеку, па да друштво буде.
Приближити људи могућу се осећањем, инстинктом,
и знањем; они се траже уздано кадгод једно другога за-
требају, и друштвени живот развија се међу њима као
израз свакодневно и неодолјиве нужности.У породици, или фамилији, прво средство привлачи
најближе човека човеку; али сама за себе свага породице

ОПШТИНА

87

недостигне за потребе живота и напредка. Тек општинском
свезом породица и људи може да се покрене прави живот
друштва и човештва.Да пролетимо природни закон општинског живота, па
онда да посматрамо на историјски развитак општине.

I.

Природни закон општинског живота.

Општина, као што јој име каже, представља друштвени
живот. Природно општа начела друштвеног живота па за-
једничке интересе и потребе њихова, или људи који живе
у једној истој месту, па ће нам јасан постати природни
закон општинског живота.Натопла друштвеног живота дају се у главноме свести
на оно:У друштву и међу друштвеном човеком живи и напредује
али живи својим животом, и напредује развитком своје уну-
травне сопствености. Он представља члана друштва, али
као јединица, као личност за себе; он ради са другима и
међу другима, али ради и сам собом; он разликује живи
и тежи, али живи својим умом и тежи својим срцем; он
у друштву налази достојанства и славе, али као створење
које има свој разум, своју свест, и своју вољу.Човек не може сам поднети све потребе живота и на-
предка, и зато му треба да се удружи са другим људима.
Али човек носи у себи клице живота и напретка свог, и
зато треба да својим развитком себе изрази, да својим
изразом живи, да усавршавањем себе напредује. Јако је
природа одликовала човека умом, свесношћу и вољом? Да би
сам о себи мислио, — да би сам себе одређивао, — да
би сам собом владао и управљао, — да би слободан био.Што је у природи једнога човека, то је и у природи
свију људи. Давши свакоме човеку ум, свест и вољу,

[Пера Тодоровић]

ОПШТИНА И СУД И ПРАВДА*

Код нас су већ сви уверени да је ово стање, у ком смо ми сад, јадно и чемерно. Једни мисле да се овоме злу може помоћи ако се учине какве мале реформице, ако се постара, да чиновници буду поштенији и бољи; ако се буде строжије пазило, да званична места заузимају карактернији и развијенији људи и т.д.³⁵⁴

Други опет веле, да све ове ситне реформице не вреде ништа и да треба просто срушити читаву бирократску систему, па отпостављање општинских, среских и државних послова предати одма у руке самога народа, који ће водити много већу бригу о својој кожи и свом напретку, но што су то до сад радила господа.

Књижица, о којој је реч, заступа ово последње мишљење.

Говорећи о општини писац најпре показује како су уређене наше сеоске и варошке општине. За тим разгледа како су нашој општини свезане руке у свему и како надзорна власт (полиција) може да жари и пали у општини како је њој воља. Врло су лепо изнешене све штете и квареж, које се овим мешањем полиције уносе у народ и општину. Писац доказује да нема никаквог смисла надзор полиције над општином, па пита овако:

„Какав је смисао закона, по коме полиција пази, да се у општини ради по закону; да су интереси грађана осигурани и т.д.? Смисао је тај, што се држи да, полиција има више знања, разборитости и поштења но општина и њени представници; да полицији више лежи на срцу интерес грађана, но самим грађанима и да она разуме те интересе боље но сами грађани! А постоји ли све то? Ако се изузме неколико људи, који се дају на прсте избројати, чланови наше полицијне струке спадају у најнеобразованије људе наше оцабине. Може се управо рећи, да у свакој општини варошкој и сеоској има сијасет људи, који

* Прештампано из „Јавности“ у Крагујевачкој друштвеној штампарији 1874. 72 стране на малој осмини.

појединце узети по знању (о теоријском знању ту није говор, јер тога нема ни полиција), по природној разборитости, разумевању месних потреба и чистоћи карактера стоје далеко више но полицајни чиновници, који су њихова „надзорна власт“. А кад се још узме у рачун цео скуп грађана који преставља општину н. пр. одбор, где су сакупљени најразборитији и најпоштенији људи из општине, онда без сваке сумње то морално тело стоји далеко више по знању и поштењу но полиција. *Каква смисла има дакле да неко који мање зна за интерес грађана, који је у опште глупљи и коме мање лежи на срцу интерес грађана, но општини, – стоји као надзорна власт општини?* Очевидно то је бесмислица.

Држимо да је сваком јасно, да полиција не уноси никако веће знање у општинским пословима, нити веће поштење. С те стране дакле, а та је најважнија, полицајно је туторство са свим непотребно. Може неко говорити колико му драго: „наш је народ необразован“, „он не разуме своје потребе“ и т.д. ми му велимо: наша је полиција још необразованија и још мање разуме народне потребе. Тако исто кад ко год вели: наш је народ „искварен“, „деморалисан“, „без полиције биће непоштења у општини“ и т.д. ми му одговарамо: наша полиција у поштењу ако нестоји ниже но маса народа, не стоји за цело ни мало више, те с тога она није кадра да унесе неко веће поштење у општину, јер она нема тог већег поштења.

Даље се износи, како је туторисање полицијско над општином установљено у интересу силеција и тирана а никако у интересу народа.

За овим се показује одношај општине спрам државе и ту се показује, како је најбоље да се самој општини остави брига о свим њеним насušним потребама. За тим су у главноме показана основна начела општинске самоуправе.

У „Суду и правди“³⁵⁵ пошто је најпре пропраћено развиће разних судских инстанција и доказано, како је цела данашња гломазна судска машина само претешки терет на леђима народа, тражи се у главноме ово: Да се суд преда у руке народу. При таквом устројству, где просто народ по души и памети пресуђује све спорове и кривике, наравно, да би било случајева где правда не би била задовољена, т.ј. у место кривца испаштао би прав. На то страдање на правди данас бива много чешће и горе, ма да нам суде учена господа по параграфима. Осим тога, данашњи суд не само да много кривље и горе суди но што би судио прост народни суд, већ он кошта народ тако скупо и криво, а прост народни суд коштао би га тако мало, да само ова економска страна силан је доказ да треба усвојити прост народни суд. Оне паре што данас иду у џеп чиновника и судија трошиле би се, кад би се завео народни суд, на образовање самог народа, и он би убрзо могао да се развије, па да после као развијен, и много правичније и паметније суди.

Питања о којима се говори у овој књижици треба подједнако да се тичу свију грађана. Особито независни људи треба добро да упознају

ствар о којој је овде говор, јер све добре или зле последице, које произађу из оваквих или онаких државних и економских установа, пуцаће на њеним леђима. О устројству општина и промени целе државне системе неизбежно ће се повести реч и у скупштини. Грађани, чији посланици седе у скупштини, треба да буду на чисто, који ће правац и начела заступати и подржавати. С тога ми ову књижицу најживље препоручујемо свима грађанима а највише народним посланицима, који ако не имаду јасан појам о овим стварима, могу пристати на уредбе и законе, који су противни интересима народним.

Књижица кошта само грош и може се добити у уредништву „Рада“.

Рад, бр. 5, од 25. VII 1874.

V

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Овај програм, свакако по форми не припада поглављу *Чланци*; но, већ смо и у претходним књигама у овом, првом поглављу, објављивали Марковићеве радове сачуване у рукопису, поштујући, дакако, хронологију настанка. Овај текст смо сврстали у ово поглавље и на сам почетак из следећих разлога. Пре свега његово прво појављивање било је у чланку Беноа Малона *La Revue Socialiste* из 1888. године, т. VIII, стр. 588, истина у скраћеној верзији. Потом га је у целини објавио 1910. год. Јован Скерлић у свом делу: *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, стра. 183 – 185. (Интересантно је да приређивачи *Сабраних списа*, Култура, Београд, 1966, III књига, стра. 235 – 236. и 336 – 338, не само што су овај текст сврстали у чланке већ су га тако и коментарисали!) Као што се из Марковићевог рукописа види, ово је, разуме се, нацрт за програм радикалне партије коју су тада планирали да оснују Марковић и сарадници, и тако га ваља и третирати. Уосталом, тако га је прокоментарисао и сам Марковић шаљући га сестрама Нинковић.

Хронолошки он свакако овде припада, јер, како се то из писма сестрама Нинковић види, 7. новембра Програм је морао већ бити готов чим га је Марковић могао приложити уз поменуто писмо.

У Марковићевим текстовима објављеним већ после овога види се у којој мери он следи овај програм (у том погледу су посебно карактеристични првих шест прилога). О постојању посебног одбора који се тајно састајао и чак припремао и преврат, завођење републике (којој би, тобож, био председник Адам Богосављевић), има трагова у тадашњим документима, но тешко је разабрати шта је од тога подметање и плод маште доушника а шта реалност (видети о овоме више код Скерлића у поменутом делу и код др Живомира Спасића, *Јавност Светозара Марковића*, Крагујевац, 1975, стр. 27 – 30; исти, *Крагујевачки црвени барјак 1876*, Крагујевац, 1972, стр. 129 – 132; као и код Растислава Петровића, *Адам Богосављевић*, Београд, 1972, стр. 100 – 101; о евентуалном повратку Карађорђевића видети: Ђорђе Митровић, *Неколико речи о односима српских социјалиста према Карађорђевићима и карађорђевићевцима и радикалима*, у зборнику радова са научног скупа у САНУ: *Социјалистичко наслеђе у Србији* – Мита Ценић, Београд, 1995, стр. 245–251). Што се тиче програма, уз поменуте Марковићеве текстове посебно видети и *Од куда долази наша сиромаштина?* потом, све текстове који се односе на преуређење државе и друштва, почев од општине до среза, судства, финансија и др. – о чему Пера Тодоровић најексплицитније пише у приказу Марковићевог рада *Народна скупштина* (видети поглавље *Прилози*, XIII књига).

² Даљи део реченице је у Скерлићевом примерку испуштен, а последња реченица стављена је у заграду. Оваквих и сличних разлика у ова два примерка Програма има. Ми их, међутим, нећемо коментарисати јер то корисници овог тома могу учинити и сами (видети страну 207 ове књиге). До разлика је могло доћи из више разлога. Скерлић не

каже Нацрт програма, већ Програм што би значило да је Марковић сестрама Нинковић послао дефинитивну верзију, мада се могло десити да су те нијансе настале и због Марковићевог сажимања у препису уз писмо, јер и он сам у пропратном писму каже да је то привремени, општи „основ нашег практичног рада нешто што се може постићи у данашње време“. Да је дошло до формалног конституисања партије, највероватније да би се тада и овај програм озваничио у некој, можда, другој форми. Како није сачувано ни писмо које помиње Скерлић, ни та верзија Програма, о овим разликама може се само нагађати. Како оне, међутим, нису од битнијег значаја за саму садржину Програма, то и није толико важно (у даљем тексту указаћемо само на још два места у вези са тим разликама). У полемици *Радника* из 1881. године и сарадници *Самоуправе* тврдили су (највероватније Пера Тодоровић) да имају Марковићев Програм из 1873. године „писан Светозаревом руком“. Ово је могла бити она верзија која је приложена уз писмо сестрама Нинковић, јер је Пера Тодоровић од њих то могао добити. Како тамо, међутим, стоји изричито *Нацрт пројекта за програм радикалне партије*, биће да је овај текст који овде објављујемо тада био доиста у редакцији *Самоуправе* (видети бр. 119, од 6. X. 1881, стр. 2 – 3: *Одговор др Драгиши Станојевићу*).

³ У Скерлићевом тексту ова формулација о федералном уређењу потпуно је измењена.

⁴ Овог у загради нема код Скерлића.

⁵ Да је ово Марковићев текст, не би требало сумњати. Уосталом, то су навели још Радослав Перовић и др Хенрик Писарек, а такође и др Ђорђе Игњатовић и Емилија Насковски-Тешкић у својим радовима у зборнику *Крагујевачки период Светозара Марковића*, Крагујевац, 1987, стр. 105. и 214. О ауторству овде уврштених текстова нећемо давати коментаре уколико је то већ урађено од других истраживача на другим местима, посебно и отуда што ће у XVII књизи (*Библиографија*), бити о томе посебно речи. Нелогично би било, дакако, да за лист који он уређује он не пише и уводни текст, што не значи, наравно, да извесне сугестије нису давали и неки од чланова Одбора друштвене штампарije, па и сам Димитрије Стојковић, номинални уредник листа. Но Светозарева реска мисао, стил и језик препознатљиви су тако рећи у сваком ретку овог текста; интервенције поменутих могле су бити веће у претходно штампаном програму листа, тј. *Позиву на претплату на нови лист за науку и политику* „Јавност“, штампаном у форми плаката, датаног још 27. IX. Међутим, ми до овог текста нисмо дошли (више о томе: Ђ. Игњатовић, *Светозар Марковић као уредник и сарадник „Јавности“ и „Гласа Јавности“*, у поменутом зборнику радова *Крагујевачки период Светозара Марковића*, стр. 105). О листу *Јавност* види белешку 9 и 310.

⁶ О овоме Марковић посебно пише у раду *Од куда долази наша сиромаштина* (видети стр. 25 ове књиге).

⁷ Мисли се на сумњичење бившег војног министра Јована Белимарковића, који је позван да одговара пред Народном скупштином, о чему ће још бити речи.

⁸ Као што поменусмо у белешци 5, нисмо дошли до претходно штампаног програма листа, па у овим редовима, као и у наредних 4 – 5 текстова треба тражити програмске задатке листа, као, разуме се, и у првом тексту који смо овде дали. Но, питање је, дакако, да ли је и тамо отворено речено шта се заправо жели. Марковићева запитаност: „Могу ли у опште новине у овим околностима, у којима се налази једна српска штампа, изнети отворено свој програм... Да не наступе мучне ‚околности‘, да се не мора увијати и извијати од начела или правца или легати жив у гроб...“ – говори много, јер се баш њему и његовом листу све то и десило (мислимо и на последице његовог робијања и, извесно, и на његову убрзану смрт, о чему ће у даљим текстовима овог и наредних томова бити много више речи).

⁹ О почетку излажења листа *Јавност* било је коментара у низу листова онога доба. О листу *Јавност*, оснивању Крагујевачке друштвене штампарije и осталим питањима у вези са овим, најпотпуније је писао др Живомир Спасић, *Јавност Светозара Марковића*, Крагујевац, 1975. године, а биће о томе речи и у даљим текстовима ове, и посебно, наредне, XII књиге, па се овде на томе не бисмо више задржавали. Тек да подсетимо, лист је почео да излази 8. новембра 1873. године, и то три пута недељно: уторком, четвртком и суботом. Мада је у броју 4, од 16. новембра било најављено да ће излазити дневно, то се није обистинило. Већ првих месеци излажења лист је достигао двоструки тираж у односу на другу штампу; у извештају о раду у 1873. години наводи се да је имао тираж 1100 примерака, а у књизи претплатника из 1874. године, било је већ уписано 1336 пренумераната.

¹⁰ Реч је о смени владе Јована Ристића, који је до пунолетства кнеза Милана био други намесник. Ову крупну личност кнез Милан је гледао да смени првом приликом која му се указала (више код Живана Живановића, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, Београд, 1923, I књига, стр. 272 – 299). На власт је дошла конзервативна влада Јована Мариновића, у чијем саставу су била и два млада политичара Аћим Чумић и Чедомиљ Мијатовић. *Јавност* је са посебном пажњом пратила њихов рад, нарочито Аћима Чумића, који је био у опозицији за време Намесништва и чак потписао са Светозаревим братом и сарадницима и заједнички политички програм 1871. године, који дајемо у XIV књизи (више видети код Ж. Живановића, исто, стр. 304; као и Василије Крестић, Радослав Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд, 1991, стр. 47 – 49).

¹¹ *Јединство* је практично било гласило Јована Ристића. Када је он пао и није више било субвенција из државне касе, лист је престао

излазити (1868–1873). Отуда Марковић, који је са овим листом полемисао све те године, са извесним сарказмом говори о њему.

¹² Алузија на уставе 1835–1869. године.

¹³ Наводи су из листа *Видовдан*. Овај незванични владин лист у броју 208, од 4. XI 1873. године, у уводнику расправља како је тешко да се развије уставност и слобода када нема развијених политичких партија. Нарочито се истиче да нема „за радикализам ниједног, ама баш ни једног услова“. На ово се Марковић, вероватно не би освртао. Међутим, нешто пре тога почињу се јављати дописи из Београда, заправо форме саопштавања у рубрици која је следила одмах иза уредничких увода. Уз први од тих дописа од 20. октобра, уредништво (наравно Милош Поповић, који је највише владиних гласила уређивао) га пропраћа напоменом да их пише писац који „ужива опште поштовање и заузима у јавном животу доста високо место“, те његови текстови „заслужују да се проуче“. И управо у тексту тога писма (можда Чедомиљ Мијатовић) *У Београду*, 28. Октобра, у бр. 205, од 1. XI 1873. године, говори се како су они што дођоше на власт 1868. напредњаци, они што заћуташе су назадњаци, сад су, као, заменили улоге. Потом за устав из 1869. године кажу „Ми смо устав примили ... нека сама владавања странка која га је кројила, каже да ли није оно *ново издање турскога устава*“ (подвлачење наше). Они су тада били лојални, па каже: „Од вас пак као од лојалних људи, и ништа више, а и ништа мање, не тражимо, и не очекујемо, него то, *да будете нама оно што смо ми били вама*.“ (подвлачење у оригиналу), и додају: „Немојте замући-вати воду“. Порука је јасно упућена Ристићу и његовим присталицама. Реакцију Марковића поводом овога, видимо.

¹⁴ Русизам, нередак у Марковића, употребљен у смислу: *Било је чак времѣна ...*

¹⁵ Опет русизам: „сем безумних“.

¹⁶ Видети Марковићев текст *Слободна штампа и жандармерија* (стр. 70 ове књиге), као и чланак *Суд и правда* (стр. 159 ове књиге). У следећем пасусу говори о буџету, који касније много више обрађује у тексту *Крагујевац*, 12. Новембра видети стр. 21 ове књиге.

¹⁷ Светозар Марковић мисли на реакционарне грађанске теоретичаре државе и права, чије су идеје преносили србијански интелектуалци, политичари и државници и према њима настојали да уреду српско законодавство и друштвене односе уместо да их изводе из српских народних схватања друштвених односа. Тако, помиње Роберта фон Мола (Robert von Mohl, 1799–1875), професора права у Хајделбергу, министра правосуђа у царској влади 1848–1849, или Морица Мола (Moritz Mohl, 1802–1888) националекономисту, једног од вођа великонемачке партије; затим Јохана Каспара Блунчлија (Johann Caspar Bluntschli, 1808–1881), швајцарског правника и реакционарног политичара („правог ситног буржуја“ – како га назива К. Маркс), познатог

као организатора полицијских прогона учесника револуционарних покрета и творца назадних закона; најзад, Лоренца фон Штајна (Lorenz von Stein, 1815–1890), немачког правника и социолога, професора наука о држави у Килу и Бечу, који је Европу сматрао цивилизацијски јединственом, пролетаријат стављао на најниже место дијалектичког процеса друштва а будућност предвиђао као државносоцијалистичку.

¹⁸ Марковић мисли на распис министра унутрашњих дела Аћима Чумића, упућен окружним начелствима, претходног месеца, у коме је, поред осталог, писало и следеће: „Слобода мисли, слобода оцењивања закона и државних послова, поуздани је покретач озбиљног и истинског напретка, и по том влада Његове Светлости неће овоме никакве препреке полагати“ (више о томе: др Драгоје Тодоровић, *Суђење Светозару Марковићу*, Рад, Београд, 1974. стр. 19; Ж. Спасић, *Јавност ...*, стр. 12; текст поменутог расписа објављен је у *Српским новинама*, бр. 238, од 29. X 1873).

¹⁹ Опет алудира на Аћима Чумића који је био професор Велике школе. Марковић ће о раду нове владе писати и у наредним уводницима листа *Јавност* (видети: *Крагујевац*, 10. Новембра 1873, и друге).

²⁰ Оба ова аутографа Светозара Марковића настала су, вероватно, као концепт за будуће упутство које он даје већ у првом броју листа за дописнике из унутрашњости. Неки аутори их сматрају комплементарним Програму, тј. Нацрту програма, који смо дали на почетку овог тома (видети на пример, поменуто дело Ж. Спасића, стр. 36). Како су оба ова текста спојена у чланку *Нашим дописницима* и знатно измењени, ми их сва три (дакле, и оба рукописна текста и чланак) дајемо једне иза других како би се корисници могли и сами уверити у аутентичност и вршити анализе. Најпре дајемо рукописне верзије а потом чланак, јер је извесно да су тако и настајали.

²¹ Као што се види, наслов смо извукли из почетка текста. Као што је већ речено у претходној белешци, ови рукописни текстови Светозара Марковића настали су као концепт још при припреми за покретање листа. Наиме, Марковић је имао обичај да пре покретања листа припреми изванредан број текстова које је после пуштао зависно од потребе и слободног места у листу. Ови рукописи нам, поред осталог, откривају ауторство Марковића и за чланак *Нашим дописницима*, који следи иза ових.

²² Ово што је речено под ставком 2, у чланку је знатно разрађено и дато под 2 и 4 (у даљем тексту само летимично ћемо дати ова поређења).

²³ Знатно измењено, ово је укључено у ставку 10 у чланку.

²⁴ Ово је делом укључено у чланку под 6.

²⁵ И ово је измењено под ставком 7 у чланку.

- 26 И ово је претрпело знатне измене и дато под 9.
- 27 Ово је укључено у тексту чланка под 10.
- 28 Ово је у чланку дато под редним бројем 11.
- 29 Овај део је знатно измењен и допуњен у ставци 12 у чланку.
- 30 Делом измењено и допуњено, ово је у чланку дато под 2.
- 31 Мада је у чланку све из овог рукописа знатно разрађеније, ово о условима становања, храни и одевању ипак није посебно наглашено у чланку.
- 32 У чланку је ово из заграде дато под ставком 14.
- 33 И овде смо наслов извукли из почетног дела текста.
- 34 Сем овог дела под редним бројем 5, које је дато у чланку под редним бројем 13, остало је или разуђено и прерађено, или изостало.
- 35 Видети белешке 20 – 34, које се односе и на овај чланак.
- 36 Несумњиво је да су дописници обраћали пажњу на ова упутства. Најдоследнији у програмском извештавању био је Јован Милинковић-Алавантић, из Шапца, чији су дописи објављивани и на првим странама уместо уводника и садржавали су и статистичке податке (видети, на пример, бројеве 24 и 26 *Јавности*, од 20. и 25. XII, као и Марковићев уводни део текста *Крагујевац, 20. Децембра*, стр. 79 ове књиге).
- 37 Мисли на претходни текст: *Крагујевац, 6. Новембра*, који смо овде дали (оваквим указивањима Марковић нам знатно помаже у идентификацији својих текстова).
- 38 Марковић, свакако има у виду негативне одразе „јуриста“, како назива Србе из Аустрије и Мађарске (доцније Аустро-Угарске) који су дошли у Србију. Иначе, велика имена српске науке и културе долазила су у Србију од самог почетка устанка: Доситеј, на пример, који је био први (Карађорђевић) министар просвете, па Божидар Грујовић (Теодор Филиповић), Димитрије Давидовић, Јован Стерија Поповић, Јован Филиповић, Игњат Станимировић, Сергије Николић, Лазар Војновић, Јован Хацић (Милош Светић) и многи други (видети више у радовима Обрена Благојевића, Гордане Вукадиновић, Браниславе Јордановић, Драгана Коковића, Радомира Д. Лукића, Тодора Ј. Подгорца, Мирољуба Д. Симића, Живомира Спасића, Драгољуба Стојановића, Љубинке Трговчевић и Андрије Стојковића у зборнику радова *Пола века науке и технике у обновљеној Србији, 1804–1854*, Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац, 1996, стр. 45 – 579).
- 39 Бернер, ближе неидентификован; питање је да ли је име тачно написано. Митермајер (Mittermeyer Karl Joseph Anton, 1787–1867), професор у Ландехуту, Бону и Хајделбергу (о Блунчлију видети белешку 17).

40 Мисли на министра правде Ђорђа Ценића и његов распис окружним судовима, *Српске новине*, бр. 42, од 21. II 1874. Марковић ће се враћати у текстовима овом министру и касније (видети белешку 238).

41 Марковић мисли на складни однос владе и скупштине у тој фази – што ће се касније знатно изменити.

42 Ово је „јављено“ у напису *Рад скупштинских одбора*, на 1. и 2. страни *Јавности*, бр. 2 од 11. XI 1873. године. Министар финансија био је Чедомиљ Мијатовић.

43 Једно од 99 Алахових чуда, овде употребљено, разуме се, у подсмешљивом тону на рачун владе.

44 Реч је о Милоју П. Блазнавцу, посланику, родом из Блазнаве, житељу Крагујевца, а не о бившем намеснику Миливоју Петровићу Блазнавцу. Овај Милоје имао је аферу око неплаћања општинског пореза, па је у листу *Јавност* о томе изашло више написа у којима два пута учествује и он (видети бројеве 10, 14, 16, 19, 21 и 23, од 24. XI, 2, 5, 9, 13. и 17. XII 1873. године).

45 Народни посланик Сима Несторовић скретао је пажњу Светозара Марковића у више наврата својим трезвеним предлозима.

46 Видети текст уз белешку 16 (једном узгред поменутој теми, Марковић је имао обичај да касније подробније обради, па тако долазимо до закључка о ауторству текстова, што је и овде случај).

47 Књига познатог руског историчара Нила А. Попова *Россия и Сербия*, књ. 1 и 2, из 1869. године одмах је, већ 1870. године, преведена у Србији (*Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејевске скупштине*, Београд, 1870, књ. I, стр. 450, књ. I, стр. 502). На захтев руске академије наука своје примедбе ставили су Валтазар Богишић и Јован Мариновић. Те примедбе и одговор Н. Попова на њих аутор је штампао у новом делу о Србији: *Србија после париског мира. Књига I. Свето-андрејска скупштина (1858–1859)*, Београд, 1872, дајући их одмах иза предговора; преводиоци на српски (Срећковић – Васиљевић – Марјановић), међутим, нису то штампали у српском преводу, па треба имати у виду да навод који следи није према српском преводу, већ према оригиналу. Преводиоци Панта Срећковић и Алимпије Васиљевић познати су више нашој јавности, а Андрија Марјановић није, па упућујемо да се заинтересовани о њему могу обавестити у раду др Ђорђа Игњатовића: *Едно стихотворение на Вазов, и едно историческо сабитие*, Мост, књ. 122, Ниш, 1980, стр 136 – 153

48 Марковић ову кратку белешку пушта како би указао на континуитет формализма у раду скупштина при доношењу адреса, понашање Јована Мариновића из ранијег доба и времена када ово пише (раније је Мариновић био председик Савета, а тада владе; као што

се види у приказу дела Нила Попова, он је тај начин рада критиковао а сада покушава да сам то спроводи). Ово ће Марковић искористити већ у следећем напису (видети текст уз белешку 64 и даље).

⁴⁹ На извештај начин Марковић је најавио да ће о овоме писати (видети текст уз белешку 6), мада је могуће да је текст овог чланка био припремио још пре почетка излагања листа па га је пустио када се за то указала потреба и простор у листу. Марковић је имао обичај и раније, приликом покретања листа *Раденик* да неке текстове припреми унапред.

⁵⁰ Заказане седнице скупштинских одбора нису могле бити одржане по одборима због малог броја присутних, па је свих 18 приспелих посланика радило у финансијском одбору, о чему је *Јавност* посебно известила у бр. 2: *Рад скупштинских одбора*, стр. 1–3, од 11. новембра (мада је већ у првом броју дата вест о истом овом питању и са истим насловом на страни 4).

⁵¹ Јеремија, према *Библији*, један од четири „велика пророка“ (VII–VI век пре нове ере) аутор *Пророчанстава* и *Тужбалица* (*Јеремијаде*); видети у Марковића и Слепац Јеремија, белешка 221, I књига.

⁵² Мисли се на општу економску кризу (Марковић је о овоме посебно већ писао: *Економска криза*, књ. VI, стр. 99–101) и крах бечких банака – што се одразило и на београдско тржиште.

⁵³ Потпуније видети у посебном делу Марковића (IX књига овог издања).

⁵⁴ Исто, глава I–XII; мада је ово сажетије дао у тексту *Сувремена радничка начела у односу на наш народ*, који је и превођен (видети VII књигу овог издања), и у наставцима *Радника: Услови за бољи рад* (видети VII књигу овог издања).

⁵⁵ Ово је Марковић истакао као девизу у наслову чланка *Париска комуна* (*Питање о лебу и самоуправи*); видети стр. 82. IV књиге овог издања.

⁵⁶ Мисли се на прве организационе државне форме обновљене Србије и Карађорђа.

⁵⁷ Овим Марковић најављује и посебне радове: *Општина, Суд и правда, Суд ...* (видети у овој и XIII књизи), а започео је још у чланку *Окружне скупштине* (видети стр. 70–73. V књиге овог издања) да говори о устројству државних институција у Србији.

⁵⁸ Ово је Марковићева конкретизација економских категорија уопштено изнетих у I и II књизи *Начела народне економије* (видети IX и X књигу).

⁵⁹ И о овоме је Марковић посебно писао (видети *Народна скупштина*, XIII књига овог издања).

⁶⁰ Марковић је и овој теми посветио посебан рад (видети *Финансија*, XIII књига).

⁶¹ Видети белешку 55.

⁶² О овоме је *Јавност* редовно извештавала. Да се не бира посебан одбор за адресу већ да то ураде заједно постојећа три одбора (финансијски, законодавни и одбор за молбе и жалбе), одлучено је на седници скупштине од 18. новембра (видети *Јавност* бр. 6, од 19. XI 1873).

⁶³ Мисли се на Јована Мариновића, тада председника владе, а „белешка из прошлог бр. *Јавности*“ дата је у овој књизи под насловом *Нек се зна*.

⁶⁴ Видети закључни део текста *Нек се зна*.

⁶⁵ Мисли се на злоупотребе у министарству војном, о чему је скупштина посебно расправљала (о томе ће још бити речи).

⁶⁶ Први пут се у Србији десило да је адреса обнародована пре него што је предата кнезу и о овоме ће још бити речи.

⁶⁷ Уколико полиција није ускратила штампање завршног дела текста, онда је Марковић ставио ове тачке како би тиме најавио наставак, јер је у следећем свом тексту: *Крагујевац 18. Новембар*, о овоме наставио да пише.

⁶⁸ Да „речемо још неколико речи“ односи се на чланак *Крагујевац 17. Новембра*, који смо дали пре овога текста (видети претходну белешку).

⁶⁹ Марковић је најбоље указао на однос према адреси у тексту *Нек се зна*, који смо већ дали у овој књизи.

⁷⁰ Како је направљен преседан објављивањем адресе пре него што је званично предата кнезу Милану, тако је исто и расправа у Народној скупштини о њој имала обрису расправа које су се водиле у парламентарним монархијама Европе онога доба, али не и у Србији до тада, па је ово изазвало интересовање и савремене штампе. Марковић овде мисли на речи које је изговорио министар финансија Чедомил Мијатовић поводом расправе. Ево дела његових речи како их је пренела *Јавност*: „Ја нисам човек из народа и не знам како ће да мисли народ, али знам, какав ће упечаток да има наша адреса у Енглеској, Француској и Белгији“. „И г. Чеда мисли [коментарише наводе његових речи извештач из скупштине], да ће адреса, у коју би ушле жеље народне, имати рђав упечаток у Јевропи...“ – што је и изазвало онакав коментар Марковића (видети *Јавност*, бр. 7, од 20. XI 1873, стр. 1; о исходу расправе више код Ж. Спасића, *Јавност ...*, стр. 51–52; видети и белешку 3, XII књиге).

⁷¹ Ово је први од текстова који су послужили јавном тужиоцу за оптужбу Светозара Марковића. Како ће, међутим, овоме бити посвећена

цела XII књига овог издања, ми се овога пута у вези са тим нећемо дуже задржавати.

⁷² Посланик из Пожаревца Александар Николајевић изнео је ово на седници дан раније него што ће изаћи 7. број *Јавности*, у којем је изашао и извештај о раду скупштине, па и реч Николајевића и овај Марковићев коментар у вези са тим. Оваква брза реаговања Марковића чинила су лист актуелнијим од друге тадашње штампе (видети *Јавност*, бр. 7, од 20. XI 1873, стр. 2).

⁷³ Даљи део реченице и цела следећа наведени су у тужби против Марковића (више у XII књизи).

⁷⁴ Тачке извесно означавају делове текста које је избацила полиција. Према овоме, Марковић се радије одрицао неког дела текста него да чланак изостави у целини, па, и поред тога, за тужиоца су се нашли други делови за оптужбу.

⁷⁵ И овај последњи пасус наведен је против Марковића у оптужници.

⁷⁶ Милан Ђ. Милићевић, књижевник, тада секретар Скупштине.

⁷⁷ Касијан Стојшић, ваљевски посланик, доиста је на истој седници Народне скупштине од 19. новембра 1873. године говорио ово што му Марковић пребацује: у одбору за адресе залагао се за министарску одговорност пред скупштином а у седници Скупштине је говорио „да је за сада довољно слободе штампе“ (видети *Јавност*, бр. 7, од 20. новембра, стр. 2).

⁷⁸ О овоме је Марковић опширније писао у чланку *Од куда долази наша сиромаштина?*

⁷⁹ Очита омашка, *Закон о штампи* усвојен је 1870, а не 1871. године; остало је тачно. Када се каже „заменута цензура“, мисли се на тзв. Цензора правила – „дужности цензора при превитељственој печатњи“ – донетих још 1. јула 1840. године (видети *Зборник закона и уредби*, књ. II).

⁸⁰ Марковић је очито имао пред собом *Закон о печатњи (штампи)*, (видети *Зборник закона и уредби у Књажевству Србији, за 1870*, књ. XXIII, Београд, 1870, стр. 170–192). Чланом 25. каже се да је „за преступ или злочинство, што се учини печатњом, одговоран сваки, који се по општим начелима кривичнога законика може сматрати за кривца или саучесника“. Члан 26. одређивао је да „Ко прими на себе старање да печатњом изда на свет неко дело ... он одговара на садржај“. Члан 27. говори да се може окривити по члану 25. и штампар (па ма то било и по члану 31, тј. хотимично). Чланом 23. каже се да је кажњиво дело печатњом учињено када се преда јавности, а покушано, чим је одштампано. Чланом 6. одређивано је да сва периодична издања и дневна штампа мора бити предата најпре полицији. Ако за сат времена не

буде примедаба, она се могла растурати. Полиција је давала потврду о пријему штампаног узорка, са наведеним временом пријема. Издања до десет и десет табака имала су рок од 24 сата, а више од десет табака – три дана. Члан 12. одређивао је да се ништа од штампаних ствари није смело растурати без дозволе полиције (овоме су подлегале и естампе, чак и ликова, као и оно што је спрело из иностранства).

⁸¹ Када на овом месту Марковић каже *прву тачку*, мисли на оно што је прво узео у анализу.

⁸² Марковић мисли на чланак Јована Милинковића-Алавантића *Опет наши адвокати и Народна скупштина*, сложен у забрањеном 50. броју *Раденика*, од 30. септембра 1871. године. Овај чланак је прештампан тек у *Јавности*. Започео је да излази у 1. броју од 2. јануара 1874. године, и то са напоменом: „*Примедба*. Овај чланак био је штампан у 50. бр. „*Раденика*“, па га је полиција узаптила. Сад га износимо опет на захтевање писца, па нека читаоци виде, какве чланке није пуштала наша полицијна цензура.“ Белешку је извесно писао сам Марковић. У 1871. години изашао је део текста који је дат у 1. и 2. на-ставку у *Јавности*, а остало се овде први пут објављује (бројеви од 1. до 6, од 2, 3, 5, 9, 11. и 13. I 1874).

⁸³ Марковић, извесно, мисли на превод *Манифеста Комунистичке партије*, штампан у *Панчевцу*, а потом и у посебној књижици, и на своје чланке, најпре штампане у дневној штампи а потом у посебним књижицама. И *Србија на Истоку*, делом је штампана у *Раднику*, а потом посебно (више у IV књизи, стр. 90. и даље, VI књизи, белешка 20 и текстови у вези са њом, и VIII, стр. 259. и даље).

⁸⁴ Видети белешку 80.

⁸⁵ Мисли се на посланичке фразе у скупштинским дебатама о измени Закона о штампи.

⁸⁶ Велику расправу у Народној скупштини о питању железнице видети и у VI књизи.

⁸⁷ Потпуније у Марковићевом раду *Општина*, стр. 126 ове књиге.

⁸⁸ Видети Марковићеве текстове *Окружне скупштине*, V књига, *Срез*, XIII књига, *Срез и среска управа*, XIV књига.

⁸⁹ Видети Марковићеве текстове, *Суд и правда*, и *Суд*, ова и XIII књига.

⁹⁰ Видети Марковићев рад *Финансија*, XIII књига; видети и следећу белешку.

⁹¹ На ово се Марковић освртао још од уводног чланка *Крагујевац 6. Новембра* у првом броју *Јавности*, и посебно у тексту *Крагујевац 12. Новембра*, стр. 21 ове књиге (видети и претходну белешку).

⁹² Видети белешку 85.

- ⁹³ О овоме смо дали доста података у VI књизи.
- ⁹⁴ Видети и текст *Крагујевац, 5. Децембра*, стр. 64 ове књиге.
- ⁹⁵ Штампано у *Раденику*, видети стране 103–105 и 262–263. IV књиге.
- ⁹⁶ О овоме интересантан коментар дају приређивачи *Сабраних списа* Светозара Марковића, књ. III, стр. 343, напомена 4, где се наводи да, и поред тога што Уставом из 1869. године влада није била представничка, под притиском јавности управо је ова Мариновићева влада „сматрала за нужно да поднесе оставку, после гласања о поверењу“, што је свакако имало удела и писање у листу *Јавност*. Заправо, није влада подносила оставку, већ је поставила питање поверења, пошто није прихваћен њен предлог да председник ванредног заседања Скупштине буде Живко Карабиберовић (*Српске новине*, 2. I 1874).
- ⁹⁷ Члан 48. овлашћивао је суд, кад установи кажњиво дело у штампи да изда решење „да се униште сви примерци печатаног дела“, па и „плоче и форме које су при печатању дела употребљене“. Суд је могао одредити изостављање делова из штампаног дела, па се тада дело могло растурати у јавности.
- ⁹⁸ Овај део текста је очито, изазвао различите коментаре, па је Марковић поводом тога дао и посебно објашњење у 15. броју *Јавности* (видети: *Крагујевачка новост*, стр. 63 ове књиге). У оптужници јавног тужиоца, тачка II, овај део је наведен као „вређање уставних права владоца“, што је потпадало под члан 91. Кривичног законика, али је на жалбу Марковића и Стојковића овај део Касациони суд изоставио из оптужбе (више у XII књизи).
- ⁹⁹ И овај Марковићев рад био је предмет оптужнице (више у XII књизи).
- ¹⁰⁰ Марковић мисли на хатишерифе из 1830, 1833; и тзв. Турски устав из 1838. године имао је форму хатишерифа, јер је Србија правно била само аутономни део Османског царства; дакако, ово се односило и на потврђивање преврата 1842. године када су прогнани Обреновићи.
- ¹⁰¹ Претходни део реченице наведен је у оптужници за штампарске кривце.
- ¹⁰² И ове две претходне реченице унете су у оптужницу против Светозара Марковића и Димитрија Стојковића (више у XII књизи).
- ¹⁰³ Ова разматрања Марковић наставља, видети *Крагујевац, 3. Децембра* и даље, дато у овој књизи.
- ¹⁰⁴ Када Марковић каже у *прошлом броју*, мисли на интервенцију председника владе Јована Мариновића на седници Народне скупштине од 26. новембра. Ево тог дела расправе: „*Мариновић предс. министар. вели, да није пристојно, што је адреса штампана пре у новинама, него што је кнезу предана. Кнез је могао рећи: ја сам већ читао, но из*

уважења спрам скупштине он то није казао.“ На ово је уследила кратка расправа, која се завршила тиме да ово буде убудуће опомена новинама да тако нешто не чине, а Скупштина „сажаљева“ због овога (видети *Јавност*, бр. 13, од 30. XI 1873, стр. 1). Адреса је заправо објављена исти дан када је на скупштини усвојена, „у петак, 23. новембра 1873. године“ (видети *Јавност*, бр. 9, од 23. XI 1873, стр. 1).

¹⁰⁵ Марковић мисли на свој напис *Крагујевац, 18. Новембар*, видети стр. 39 ове књиге.

¹⁰⁶ Ово излагање посланика Симе Несторовића дајемо у целини: „Ми смо били у мањини да се стави одговорност министарска [мисли при расправи у одбору за адресу]. Неки су разлагали да то долази у устав, кога смо ми правили. Него кад ми направимо зграду, где нема доста светлости ми ћемо направити и прозоре. Тако је и са уставом. До сада је по њему била мала одговорност министарска. Ако се не рашири та одговорност министарска, неће добро бити ни по кнеза, ни по државу, па за то треба да уђе у адресу. („Сви оћемо“).“ О атмосфери у Скупштини говори и низ других детаља. Када је посланик Ђ. Пантелић говорио о изражавању „жеља“ у адреси, Стојадин Радоњић је довикнуо: „Е нећемо више господине да кажемо амин“ (видети више о седницама Скупштине од 23. XI, када се расправљало о адреси, *Јавност* бр.10 и 11, од 24. и 26. XI 1873).

¹⁰⁷ У расправама Скупштине често се освртало и на писање *Јавности*. Неке посланике је раздраживало ово Марковићево подвлачење како Скупштина нема *законодавно право*.

¹⁰⁸ Видети текст уз белешку 98.

¹⁰⁹ Актуелност Марковићевих речи се показала и у овом напису, јер је расправа била истог тог дана, 5. децембра, када он пише овај текст.

¹¹⁰ Чумић је поред осталог, рекао и следеће: „Ми нисмо овде какво село, већ сваком је власт одређена ... То би било дивљачко стање, где се закони не поштују“, и др., што је доиста изазвало само негодовање (видети расправу у 18. броју *Јавности*, од 8. XII 1873, стр. 2).

¹¹¹ Русизам – *до краја* – нередак у Марковићевим текстовима.

¹¹² Ево тог дела из говора Чумића за који Марковић каже да је алузија на писање *Јавности* (тј. њега): „Има људи, који, са убеђењем, разносе да је народ владалац, да кнез нема никаква права. Таквих држава има. Ви знате да се то зову републике.“ Оштрина са којом је иступио и он и министар председник и министар правде, поводом једне, тако рећи баналне жалбе, доиста указује на то да се влада припремила да заустави процесе у Скупштини, што ће се касније видети распуштањем исте, па, наравно, и заустављањем Марковића, суђењем, и престанком изласка листа (о овој расправи видети *Јавност*, бр. 18, од 8. XII 1873, стр. 2).

113 О овоме је било речи у тексту уз белешку 18.

114 Чумићев текст *Господине уреднице, Јавност*, бр. 20, од 12. XII 1873, односи се на Марковићев уводник *Крагујевац 5. Децембра*, у 17. броју *Јавности*, од 6. XII 1873. Оба ова текста смо донели у овој књизи (видети стр. 64 и 67, као и одговарајуће белешке које их прате).

115 Видети белешку 112.

116 Мисли се на доба Намесништва док је кнез Милан био малолетан (1868–1872).

117 Претходна реченица и део ове, управо доведе, наведени су у оптужници за штампарске кривице Марковића (више у XII књизи).

118 И за овај чланак Марковићу је суђено. *Застава* га је у целини пренела у броју 2, од 4/16. I 1874. године, стр. 2–3.

119 Већ смо то помињали, али с обзиром на важност овог текста подсећамо да је тада министар унутрашњих дела био Аћим Чумић (видети и белешку 10).

120 Ванцирати, аванзовати, напредовати (видети белешку 96. V књиге).

121 У тексту *Крагујевац 6. Новембра* Марковић пише да је распис нове владе сипање „новог вина у старе мешине“ (видети текст уз белешку 16): слично и у тексту *Крагујевац 10. Новембра*; захтев за слободу штампе најпотпуније даје у тексту *Крагујевац 21. Новембра* (сви текстови су у овој књизи; видети белешку 12).

122 Министар војни био је, од 22. X 1873. до 25. XI 1874, Коста С. Протић; „слободоумље“ се односи на отпуштање из службе капетана Саве Грујића због сарадње са Марковићем (о чему ће бити више речи у XII књизи).

123 Цела ова реченица наведена је у тужби државног тужиоца (више у XII књизи). Када Марковић каже „школа Радивојева“, мисли, наравно, на министра председничког савета, тј. владе, Радивоја Милојевића.

124 Као што се види, овај Марковићев текст изашао је 17. децембра 1873. године, већ у другом броју *Јавности*. После овог, у броју 25 од 23. децембра изашла је кратка notiца о саслушању Светозара Марковића (ту вест дајемо у фотокопији, видети стр. 73 ове књиге).

125 Седница Народне скупштине јесте одржана тог истог дана када Марковић пише тај текст (9. XII 1873. године). *Јавност* је извештај са те седнице дала у броју 22, од 15. XII 1873.

126 Ова опаска односи се на долазак групе сељака из околине Јагодине пред Народну скупштину да јавно протестује због дуга. Ево о томе вести из *Јавности* у којој је и овај Марковићев текст:

„*Крагујевачка новост*.

Јуче је било дошло овде 165 сељака из околине Јагодинске, да се моле да им се обустави продаја имања и да им се позајме новци за одужење зеленашима. Чујемо, да их је овдашња полиција звала на испит: ко их је „побунио“! Незнамо да ли је то истина, али говори се“.

У *Јавности* је очито нека омашка (долазак сељака у Скупштину збио се у недељу 9. децембра. Видети извештај о догађајима у Скупштини, *Јавност*, бр. 21, од 13. XII 1873, стр. 2).

127 Ово се односи на допис у 18. броју *Јавности*, од 8. децембра. Како је Марковић тај текст пустио уместо уводника, јасно је који му је значај придавао (што се, уосталом, и из ове оцене види, па га ми доносимо у *Прилозима*. Напомену уз њега извесно да је дао Марковић (видети стр. 247. ове књиге).

128 Ово се односило на чачански и ужички крај. По тој одлуци могла су се „сашорити сва села ... за које он [тј. суд] нађе да га ваља сашорити у цели истребљења хајдука“. Ово је решено првим чланом, а други је регулисао питање иселења јатака, тј. „фамилија оних, који се одметну у ајдуке...“, или се „добије уверење о основаној сумњи, да те помажу и чувају хајдуке“ (видети *Зборник закона и уредаба за 1871*, књ. XXIV, Београд, 1871, стр. 106).

129 Димитрије Мита Јовановић покретао је ово питање и 1871. године. Потпуније о овоме видети у Марковићевом тексту *Својина земље*, који треба сматрати комплементарним овом из 1873. године (VI књига, стр. 49–57, и одговарајуће белешке).

130 Ово је Милан Пироћанац говорио на седници од 9. XII 1873. поводом дебате о предлогу Закона о забрани продаје земље у висини 6 дана орања, *Јавност*, бр. 21. од 13. XII 1873.

131 Видети белешку 129.

132 И раније је било индиција да Марковић присуствује седницама Народне скупштине. Овим се то неспорно и потврђује. Анализа извештаја из Скупштине за његове листове, међутим, никада није урађена, тако да се неки од тих текстова не могу уврстити у његове радове. Овај ризични захват и ми изостављамо (видети белешку 3, XII књиге).

133 Овај закон усвојен је у Скупштини 24. децембра 1873. године.

134 Поводом овог Марковићевог текста јавио се дописник из Шапца (видети следећи текст и белешке у вези са њим). Као што се види овај Марковићев текст изашао је пре него претходна два која смо дали и по томе је он требао ићи иза текста *Крагујевац 5. Децембра*. Међутим, да не би садржински прекидали претходна три текста овај смо померили нешто касније.

135 Мисли се на текст Јована Милинковића-Алавантића: *Шабац 15. Децембра*, који дајемо у *Прилозима* (видети стр. 249) понајвише отуда што он најбоље говори о Марковићевом схватању демократије. Наиме, тај текст сасвим опонира Марковићевим ставовима а он, ипак, не само што га штампа већ га ставља и на место уводника у листу. За то налазимо и Марковићево објашњење већ у овом првом пасусу (мислимо на реченицу: *Ствар је заиста врло тешка, па мора бити и врло спорна*).

136 Поред већ реченог у претходном тексту (*Зеленаши ...*), Марковић се на ово враћа и у тексту „*Закон о народном благостању*“ (видети стр. 91 ове књиге).

137 Посланик владе Панта Срећковић изузетно надахнуто је говорио на седници од 18. децембра супротстављајући се „параграфлији“, како су га називали, Николи Крстићу, што је наишло на одобравање већине посланика (видети *Јавност*, бр. 25. од 23. децембра 1873, стр. 2).

138 Ово је Марковић навео у чланку *Зеленаши...*, па нам тиме потврђује своје ауторство и на овом тексту.

139 Већ је примећено од истраживача (видети поменуте радове др Драгоја Тодоровића и др Живомира Спасића) да се круг почео стезати око Марковића и његових сарадника управо овде, поменутим расписом министра војног Косте С. Протића. Марковић је саслушан 20. децембра, први пут, па није без везе са тим и овај распис који носи датум потписа 23. децембар (видети *Прилоге* у XII књизи).

140 Сви ови наводи улазе касније у текст оптужнице државног тужиоца против Марковића (текст дајемо у XII књизи).

141 Мисли се на Кривошијски устанак септембра 1869 – 1870, када су се Бокелји побунили против опште војне обавезе; буна се завршила тако што су Бокелји служили војску али у својој Боки.

142 Кад Марковић каже да је хатишерифом избачена скупштина из реда државних установа, мисли на тзв. Турски устав, који је дат у форми хатишерифа; Кара-ђорђевић је кнез Александар; владао је за време тзв. уставобранитеља 1842–1858; излазак „на Врачар“ је алузија на буну Томе Вучића-Перишића из 1842. године, када је у прогону Обреновића дошао са побуњеницима до Врачара.

143 Цитат је из поменуте наредбе К. Протића; ускличник, наравно, ставља Марковић, образлажући, у даљем тексту, и зашто.

144 Није неважно овде споменути да је Коста Протић био главни актер угушења Тимочке буне 1883. године, а да је Сава Грујић не само активиран у српско-турским ратовима већ је постао и министар војни, уз чију реорганизацију војске је добијен Други српско-турски рат 1877–1878. године (он ће касније бити и председник владе, посланик – амбасадор, и др.). Веза, пак, Саве Грујића и Светозара Марковића траје

још од 1866. године, када су били на студијама у Петрограду у царској Русији; Сава је тада био председник, а Марковић секретар Српске (Југословенске) општине (више видети у I књизи овог издања).

145 У низу уводника Марковић је, често са сарказмом, говорио о „меденом месецу“ владе и Скупштине (видети текстове *Крагујевац*, б. па 10. и 12. *Новембра* у овој књизи).

146 Очита алузија на његово саслушање од 20. децембра 1873.

147 Никола Христић, стуб режима од доба кнеза Михаила до краја владе Намесништва; био је и председник владе по смрти Блазнавца, марта 1873.

148 О др Николи Крстићу видети белешку 151 и 152.

149 Видети Марковићев текст *На ново лето*.

150 Седница на којој је расправљано о интерпелацији Каљевића и групе од 38 посланика за измене Закона о штампи одржана је 31. децембра 1873. године, па произилази да је Марковић овај текст писао на саму Нову 1874. годину. После овог текста, све до 7. броја *Јавности*, изашлог тек 16. јануара, нема Марковићевих прилога, сем ако то нису сами извештаји о раду Народне скупштине, што не би било изненађујуће (видети белешку 132 о присуствовању Марковића на седницама Скупштина јер се радило о расправи која је њега посебно занимала; (видети његов текст *О нашем закону о печатњи* и белешке у вези са њим, као и бројне расправе и став Марковића из 1871. године, VI књига), али и због предстојећег хапшења „због штампарских кривица“; први пут је саслушан 20. децембра; после тога је уследила суспензија Саве Грујића; 5. јануара 1874. наново је Марковић саслушаван, 8. ухапшен.

151 Др Никола Крстић (1829–1902), доктор филозофије и права, професор Велике школе, дао је поводом овог написа *Исправку* у 4. броју *Јавности*, од 9. I 1874, у којој каже да је он предлог изradio још 19. XII 1873. године, али да он због заузетости Скупштине није дошао на дневни ред. На Крстића је, међутим, кривицу пребацивао и дописник листу *Јавност*, бр. 2, од 3. I 1874.

152 Марковић се на овај, за њега карактеристичан начи (видети *Маску доле*, I књига, стр. 161), освртао на рад „параграфлија“, овде конкретно на др Николу Крстића, који је рођен у Вацу (Мађарска), где је завршио основну и средњу школу; од 1846. био је питомцац Текелијанума у Пешти, 1848. склонио се, у време буне, у Карловце, па у Нови Бечеј. После буне наставио је студије у Мађарској, докторирао филозофију 1851, дипломирао права 1853, докторирао права 1854. Овде га видимо као председника одбора који одбија предлог о измени Закона о штампи. У *Исправци* (видети претходну белешку) осврће се и на ову Марковићеву опаску; видети и белешку 38.

153 Желели смо да ову веома занимљиву расправу из Скупштине донесемо у Прилозима ове књиге. Међутим, због дужине (12 наставака) одустали смо од те намере (видети *Српске новине*, бр. 47 – 53 и 55 – 59, од 27. II до 13. III 1874).

154 Мисли се на Панту Срећковића, владиног посланика, професора Велике школе, плодног историчара (о њему видети и белешку 137).

155 Видети Марковићев текст *О нашем закону о печатњи*, због којег је, поред осталих, суђен, као и *Крагујевац, 31. Децембра* у коме пише о владином изигравању предлога који треба да се разматрају у Скупштини.

156 Мисли се на њега, тј. Марковић мисли на себе и Саву Грујића („а за будуће – како да бог“! У вези са овим видети текст белешке 8 и 144, као и онај који их прате; Марковић као да је предосећао шта му се све спрема).

157 Ово је био „вешт“ маневар владе и кнеза. Наиме, како је овај састав Скупштине важио за период 1871–1873. године, посланицима је мандат истекао. Проглашењем ванредне скупштине настављен је рад, али не по истом дневном реду, већ по новом, који је влада предложила. Каљевић се на ово жалио али му то није помогло. Марковић је ово предосећао (видети следећу белешку, као и белешку 294).

158 Мисли на текст свог написа *Крагујевац, 31. Децембра*, стр. 87 ове књиге.

159 О тој проневери у време док је Белимарковић био војни министар ипак је расправљано (видети белешке 178 и 181) али је он изузет одговорности.

160 Марковић је, уопште узев, постао суздржљивији. Овде је његов манир да најављује своје написе могао послужити и као изговор да види не само шта ће се збити у Скупштини већ и са њим.

161 Овај текст Марковић је најавио (видети део који прати белешка 138). Закон је усвојен 24. XII 1873.

162 Исто.

163 Видети изворно дат текст уз белешку 165.

164 Глорификација улоге Народне скупштине имала је у Марковића плански карактер (видети *Нацрт пројекта за програм радикалне партије* и белешке које је прате, посебно 1).

165 Ова „језгровита беседа“ посланика Јовановића, како је навео извештач *Јавности*, била је 18, Закон је усвојен 19, а проглашен 24. XII 1873. године. Говор Јовановића био је знатно шири, овде дати извод је дослован.

166 Писац Светозар Марковић приведен је у истражни затвор сутрадан по писању овог чланка, 8. I 1874, па ови коментари нису дати,

мада се Марковић о овоме изјаснио, унапред (видети *Зеленаши и законски предлог о шест дана орања земље*).

167 Ово је објављено у рубрици Политички преглед, *Будућност*, бр. 136, од 26. XII 1873. стр. 4; тај текст дајемо у *Прилозима* ове књиге. Лист *Будућност* излазио је 1873–1875. године у Београду, био је гласило лево оријентисаних либерала. Уређивао га је Урош Кнежевић.

168 *Право*, лист који је седмично излазио у Цариграду 1869–1873; општеполитички и књижевни весник, заступао интересе егзархата, заговарајући аутономију Бугара у оквиру Отоманског царства. Наследио га лист *Напредак* 1874–1877. У непосредној вези са овим текстом су и Марковићеве радови: *Крагујевац, 14. Фебруара* и *Одговор г. Ивану Најденову уреднику „Права“*.

169 Марковић набраја знамените бугарске и српске владаре као што су: Симеон Велики, кнез од 893, цар 925 – 927; Асен, династија 1185/6 – 1258 (Петар, Иван Асен I, Колојан, Иван Асен II); велики жупан Стефан Немања, оснивач династије Немањића (1168–1371), Душан (1308–1355), краљ и цар.

170 Мисли се на историчара Милоша Милојевића (1840 – 1907); до тада најважнија дела која су му штампана су *Песме и обичаји укупног народа српског*, књ. I, 1869. књ. II, 1870 (III 1875), *Путопис дела Праве – Старе – Србије*, I – III, 1871 – 1877. (видети белешку 187).

171 Лист *Независност (Независимост)*, заправо је Каравеловљева *Свобода*, која је излазила у Букурешту 1869, од 23. фебруара 1873. под овим новим називом; 1874. већ се угасила: политичке и књижевне новине револуционарно-демократске оријентације.

172 Како је Марковић од 8. јануара па све до 5. фебруара био у истражном затвору Округног крагујевачког суда, у том периоду не налазимо његове прилоге у листу *Јавност*. За овај се прилог, међутим, с правом сматра да је проистекао из његовог пера. Како, тешко је објаснити. Но, овај текст је делом наводио још Јован Скерлић као Марковићев, а потом тако третирали и остали (видети посебно: др Ђорђе Игњатовић, *Светозар Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет, Балканска*, V, 1874, стр. 145–196), па то чинимо и ми. За ово постоје два објашњења. Како је *Отворено писмо г. Марковићу* изашло још крајем децембра (видети белешку 167), могуће је да је Марковићев текст настао знатно раније а да је само делом интервенисано у првом и другом пасусу (мислимо на оне делове који управо говоре о томе да је Марковић располагао материјалима поодавно, а да није пре одговорио, и да сматра, уз све то, да ни сада „није допне“). Други моменат који би могао делом да расветли бар могућност те интервенције јесте његова молба суду да му се дозволи научни рад у затвору, настала нешто пре изласка овог текста у *Јавности* (видети текст документа од 11. I 1874. године у XII књизи).

¹⁷³ У претходној белешци поменули смо да Марковић није писао у време боравка у затвору. Овај текст могао је настати на сам дан изласка из затвора; ово тим пре што је следећи текст, који са овим чини целину, изашао тек после 4 дана (у броју 19, од 12. II 1874; о условима у затвору видети писмо Марковића сестрама Нинковић из јануара 1874. године, стр. 223 ове књиге). Рачунамо да је увидео, а могуће је да су га на то присиљавали и пријатељи, да је неопходно да се ипак бар мало одмори и опорави (видети белешке 183 и 204).

¹⁷⁴ Ове наводе не можемо контролисати јер нисмо дошли до тог „приватно штампаног предлога“, разматраног ван јавности, како то Марковић на почетку текста каже.

¹⁷⁵ Овај сазив Скупштине распуштен је 27. I 1874.

¹⁷⁶ Марковић ово делом даје у текстовима који следе: *Крагујевац*, 10, па 20. и 23. *Фебруара*.

¹⁷⁷ Поменули смо (видети белешку 157 и текст у вези са њом) да је, због истека мандата сазива Скупштине, 31. децембра донет указ о њеном распуштању и одмах нови указ о сазиву ванредне скупштине, али са новим дневним редом (*Српске новине*, бр. 1, од 1. I 1874, стр. 1).

¹⁷⁸ Питање проневере у министарству војном постављено је први пут на седници Народне скупштине још 26. новембра 1873, али је решење одложено до извештења одбора. У коликој мери је ово било загрејало јавност, па, разуме се и посланике, најсликовитије говори посланик Стојадин Радоњић, који је, према дописнику *Јавности* рекао и следеће: „Не ћемо да макнемо одавде док се то не сврши. Ја не смем да идем у народ док не сазнам шта је овде. Народу се продају бакрачи из куће, а ви зидате куће по Београду“ (видети бр. 12, од 27. XI, стр. 2). Тада се расправљало о интерпелацији коју је о тој проневери поднео Панта Срећковић, али су посланици гласно викали да је то интерпелација „свију“, па се о овоме морало расправљати, а ишло је и у рачун новој влади јер се ово није на њу односило.

¹⁷⁹ Мисли се на Милоша Прокића, који је у расправи од 26. I 1874. године доиста тражио да му се ода признање а не да се кажњава јер је у 1858. „прсима направио бедем“ да заштити скупштинаре, а при бомбардовању Београда 1862. први је на барикаде изашао, док су, према њему, многи, међу којима и Владимир Јовановић, напустили и сам град (више: *Српске новине*, бр. 102 – 103, од 8. и 10. V 1874).

¹⁸⁰ Мисли се на Светоандрејску скупштину 1858, догађаје из 1862. године и бомбардовање Београда од Турака, који су још били у тврђави Калемегдана; догађаји у вези са страдањем српског дечака од турских силеција, када је дошао по воду на Чукур-чесму.

¹⁸¹ Расправа о проневерама у министарству војном вођена је од 24. до 27. I 1874. године и могла би се сачинити од тога посебна књига,

што је заправо и учињено. У знаменитој библиографији Стојана Новаковића, *Гласник*, Српског ученог друштва, књ. LXI, за 1873, под бројем 10 стоји: *Бели-Марковићева Ствар – пред народном скупштином у Крагујевцу 1874. године*, Државна штампарија, Београд, страна 192. *Српске новине* су објављивале Протоколе са тих седница, од броја 84, 16. IV, па све до броја 109, од 17. V 1874. године – пуних месец дана. Како није било посебног закона о министарској одговорности, а закључено је да настали увећани трошкови и неправилности нису проистекли из користољубља, Белимарковић је ослобођен. Дописник *Јавности* као да није присуствовао тим седницама, јер је само у бр. 12, од 27. I 1874, дат сажет извештај у рубрици „Крагујевачка новост“, на 4. страни, где се извештава да се од 83 присутна посланика 56 изјаснило да није крив, 22 да јесте, а 7 се суздржало од гласања. Дописник (тј. известилац) пише: „Многи посланици разиђоше се у великој узбуђености.“ Један (Јеврем Војиновић) рекао је при свршетку дебате: да у Србији „нема закона за министре“. Од многих се чуло: „Нећемо протокол да потписујемо.“

¹⁸² Наставак је изашао не у „идућем броју“ – 18, већ у броју 19, од 12. фебруара (видети текст који следи иза овога).

¹⁸³ Видети претходну белешку и текст у вези са њом; напомена је била неопходна јер је текст био најављен за следећи, 18. број (видети и белешку 173 и 204).

¹⁸⁴ Ма колико под пресијом судског процеса (у време док ово пише очекивао је пресуду Окружног суда), Марковићеве бритке опаске ипак нису изостале.

¹⁸⁵ Видети Марковићев текст *Браћи Бугарима*, стр. 93 ове књиге.

¹⁸⁶ Видети белешку 51.

¹⁸⁷ На седници Одсека филозофског и филолошког Српског ученог друштва, 14. XII 1872, поднети Милојевићев рад имао је наслов *Пет стотина и пет песама са 2396 речи из Праве – Старе – Србије*, за референте су одређени Милан Кујунџић Абердар и Стојан Новаковић. Они су реферисали Одсеку на седници од 1. II 1873. Сада се рад већ назива *Седамстотина и четрдесет разних обредних песама са 2450 речи из Праве старе Србије*. Анализирајући крајње одговорно, референти су доказивали нестручност аутора. Што се Бугара тиче, по Милојевићу, „Бугарин, Бугарче, зове се здраво црномањасто и глупо дете“. То су наравно Срби, као и Албанци. По Милојевићу „Бугарчићи су обично глупи и мурдави, а Арнауџићи зли, пакосни и убојити. Први неком чувају свиње, а други се докопавају старешинства у задругама“. Предочавајући ово Одсеку, референти су написали: „Да ли бисте пристали да ово иде под фирмом Српског ученог друштва“. Па ипак, у расправи су ублажили став и предложили да се рад прими али да аутор унесе измене. Одсек, међутим, није то прихватио и одбио је да прими рад, а закључ-

чио је да се одштампа поднети реферат, што је и учињено у *Гласнику СУД*, књ. XXXVIII, 1873, стр. 329–348. Мада је рецензија референата негативна а рад одбијен да се штампа, Марковић због крајње суздржаног и одмереног речника назива критику референата благом и штедљивом.

¹⁸⁸ *Сион*, лист свештеника, васпитача и учитеља, бр. 5, од 6. II 1874, стр. 1, тј. 65–74: *Братска и истинска реч браћи Бугарима и Србима*, потпис „122 Старо-срба, стањујућих у Београду“. „Кокошји рат“ – као подсмешљиву синтагму целој овој започетој полемици преузима и Каравеловљева *Независност: Букурешт, 8. Марта*, бр. 21, од 9. III 1874. Потпунију библиографију написа у тадашњој штампи (*Будућност, Застава, Obzor, Pesther Lloyd, Право, Јавност, Независност*), даје др Ђорђе Игњатовић у раду *Светозар Марковић као уредник и сарадник „Јавности“ и „Гласа Србије“*, у зборнику радова *Крагујевачки период Светозара Марковића*, стр. 111, фуснота 59; од истог аутора о целом овом питању видети више у поменутом раду у *Balkanici* (белешка 172 ове књиге).

¹⁸⁹ Видети белешке 168 и 171.

¹⁹⁰ Тај текст дајемо у *Прилозима* ове књиге (видети *Букурешт, I. Фебруара*, стр. 251).

¹⁹¹ Навод из Марковићевог претпоследњег пасуса текста *Браћи Бугарима* (видети стр. 93). У ранијем пасусу поменути така-тукавски језик, измислио је Милош Милојевић, као подругљив назив за бугарски језик, од така – тако и тукату – овде.

¹⁹² У Бугарској историографији постоји претпоставка, због овог иницијала *М.*, да је то Димитар Маринов (1846 – 1940), који је завршио гимназију и филозофски одсек Велике школе у Београду, публициста и научни радник, оснивач Етнографског музеја у Софији. О његовом школовању у Београду видети више у раду др Ђорђа Игњатовића *Школовање Бугара у Србији 1830–1878, Историјски гласник*, II, Београд, 1872, стр. 81.

¹⁹³ Да ће о овоме писати (што је типично за Марковића) он то најављује у тексту *Крагујевац, 6. Фебруара* (видети стр. 95 ове књиге); видети како Марковић о овоме пише и поводом суспензије Саве Грујића: *Крагујевац, 27. Децембра*, стр. 81 ове књиге).

¹⁹⁴ О „најсветијим осећањима“, тј. приватности личности Марковић чешће пише у писмима сестрама Нинковић.

¹⁹⁵ Марковић мисли на своје текстове *Крагујевац, 6. Фебруара, Крагујевац, 10. Фебруара* и *Крагујевац, 20. Фебруара*, које доносимо у овој књизи.

¹⁹⁶ На други начин истакнута мисао са почетка Марковићевог списатељског рада: *Онај који није готов да се за сваки атом својих*

убеђења жртвује – нек се не зове претставником народне мисли; из чланка *Српској омладини*, из 1868. године, подвлачење Марковићево (видети I књигу, стр. 104).

¹⁹⁷ Ово је у целини наведен први став члана 71. *Устава Књажевства Србије* из 1869. године, али је испуштена друга реч. Та реченица у целини гласи: „Нико и никад не може узети посланика на одговор на глас, који је он дао као члан скупштине“.

¹⁹⁸ Све податке релевантне за овај процес који је изазвао интересовање и домаће и стране јавности дајемо у XII књизи, па се овде нећемо коментарима освртати на њега, сем на оно што је у вези са праћењем континуитета Марковићевог стваралаштва.

¹⁹⁹ Марковићевој реч дајемо према ономе што је пренела *Јавност*, а из ње и низ других листова. Како је ову реч дала званична судска администрација, видети у Пресуди, књига XII. Тамо је и Марковићева реч са саслушања у Окружном суду као и Стојковићева одбрана.

²⁰⁰ Подвлачења су у оригиналу, као што је било и у чланку одакле је преузет чланак *Крагујевац, 28. Новембра* а тако је поступљено и у судским актима.

²⁰¹ Однекуд се десила омашка при штампању у *Јавности*; треба чл. 103, као што је свуда на осталим местима.

²⁰² Било у више наврата у расправама Марковићевих противика, видети *Протоколе* за седницу од 4. децембра 1873 (*Јавност* о овоме извештава у бр. 19, од 9. XII 1873).

²⁰³ У чланку *Крагујевац, 21. Фебруара*, наведено је да су то били Стеван Ђирић и Димитрије Лазаревић (овај други је био потписник пресуде Марковићу; више у XII књизи).

²⁰⁴ Даље следи Стојковићева одбрана и делови о саслушању, што дајемо у XII књизи. Већ смо поменули да је ове текстове из *Јавности* преносила домаћа и страна штампа (више у XII књизи), а овде ћистичемо да је полиција позивала на одговорност што су ти текстови пуштани. Ту опомену су дали тек после 8 дана, потом истраживали да није намерно задржавана експедиција листа како би се и тиме, тобож, стварала лоша слика о режиму, итд. У *Јавности* су, међутим, тачно прорачунали: „Намера је полиције, види се, била врло дивна: почем је уредник ‚Јавности‘ већ под судом због једне штампарске кривице, па још осуђен првостепеним судом, то сад кад би дошао под суд сматрало би се као поврат и суд би га с правом стрпао у притвор...“ (видети чланак: *Спаситељ друштвеног поредка, Јавност*, бр. 30, од 13. III 1874, прештампан у књизи XII; видети и белешке 173 и 183 ове књиге).

²⁰⁵ Владимир Јовановић објавио је у *Гласнику Српског ученог друштва* повећи рад *Обштина* (књига XXXIV, 1872, стр. 86–150). Тек ће

се упоредним анализама показати у којој мери је то утицало на Марковића када је састављао овај свој текст (треба имати у виду да се Марковић скоро целог живота спорио са Јовановићем, да је тако рећи започео – видети књигу II и посебно IV, стр. 14, – и завршио свој рад полемичући са њим – видети *Социјализам или друштвено питање* у XIII књизи, такође истоимени рад, као и Јовановићев – опет објављен у *Гласнику*, св. XXXIX 1873. године). На први поглед Јовановић је у свом раду дао историјско-теоријски преглед, док се Марковић определио за конкретне проблеме општине у српском друштву, њену улогу и функцију у организационој структури управе, како се већ из приложеног текста може видети. У сваком случају, овај рад је припреман дуже и плански, прештампан је и у посебној књижици заједно са текстом *Суд и правда* (књижица је имала наслов *Општина и суд и правда*, видети приказ у *Прилозима*). Исто су Марковићеви сарадници урадили и са његовим текстовима *Срез и Финансија*, и *Народна скупштина*, о чему ће још бити речи (видети белешку 241). И док смо две последње књижице имали на располагању, ову са текстом *Општина* нисмо (могуће је да је нема из разлога што је, по Скерлићу, имала наслов посебне едиције: Комунска библиотека, коју су у Крагујевцу, по Скерлићу, покренули његови сарадници; *Срез и финансија* нема ту ознаку, а *Народна скупштина* је изашла у едицији Сувремена библиотека, коју је Пера Тодоровић намеравао да устали).

206 *Закон о устројству општина и општински власти*, члан 1 (*Зборника закона и уредаба у Књажеству Србији*, књ. XIX, Београд, 1866, стр. 1–35).

207 Чланови 13 – 75. поменутог закона.

208 Чл. 76. и даље.

209 „... шегрти, калфе и други, који бећарски данак плаћају“, каже се у поменутом закону, чл. 14. Како су наводи Марковића тачни, нећемо даље давати овакве напомене.

210 Уз кмета, чланови одбора били су и чланови суда. чл. 49, а по чл. 50, 8 одборника бирала је општина која је имала мање од 300 пореских глава, 12 чланова она општина која је имала између 300 и 500 пореских глава, а више од 500 – 16 одборника.

211 Из даљег Марковићевог излагања видеће се да је кмет заправо председник општине, а да суд има и извршну и судску власт.

212 Како закон о општини има 85 чланова, треба имати у виду да Марковић овде даје само сажети преглед законског регулисања општина (видети посебан рад др Ружице Гузине *Општина у Србији 1839–1918, Правно-политичка и социолошка студија*, Рад, Београд, 1976, стр. 540 (треће поглавље те књиге насловљено је: *Општинска самоуправа у програму Светозара Марковића о државном уређењу*

Србије). Уз ово, да споменемо, да је непосредно после смрти Светозара Марковића, већ у јесен 1875. године, измењен закон о општинама у Србији.

213 Чланови 76 – 84. Закона.

214 Да ће писати о тзв. *великој општини*, која би била у стању да организује живот на једном подручју, Марковић најављује скоро од почетка излагања листа *Јавност* (видети *Скупа правда*, белешку 237 ове књиге).

215 Немамо податак да је ово стигао посебно да обради; видети претходну белешку, *Срез*, и даље; видети и белешку 237.

216 О полемици која је изазвана због отвореног писма Бугара из Цариграда председнику Јовану Мариновићу потпунију библиографију, видети у белешци 188. Овде поменути Марковићев чланак *Браћи Бугарима*, па и његов напис *Крагујевац, 14. Фебруара*, треба сматрати његовим укупним напором за смиривање те, како је он назвао, „кокошије војне“.

217 Навод из поменутог чланка *Браћи Бугарима*.

218 О сарадњи са Каравеловљевим листом *Независност* видети белешке уз чланак *Крагујевац, 14. Фебруара* и *Букурешт, 1. Фебруара*.

219 Претпоставка да је ово Марковићев текст, поред стилске и језичке анализе која то потврђује, има и садржинску потпору. Пре свега, једна чисто теоријска расправа није морала изазвати подозрење власти (стално имамо у виду факте изнете у белешци 204). Уз то, Марковић из својих личних, прогресивних убеђења није могао не одговорити (као раније др Живку Гојковићу, *Политични Буквар*, видети VII књигу) на тврђење да је човек *по природи лењ и грабљив*. Јер, ако би се то прихватило, онда је отворен пут и експлоатацији као природној. Отуда сматрамо да је он напосто морао на ово реаговати. Уосталом треба видети његов закључак на крају овог чланка. Терминологија и аргументи подударни су са онима у *Реалном правцу у науци и животу* и *Азбуци социјалних наука* (књиге III и XIII).

Текст у листу за учитеље, редитеље и децу, *Школа*, којег је издавао и уређивао М. Ђ. Милићевић, заправо је *Питање из школе* „Школи“, изашло у рубрици *Гласник*, бр. 8 (како наводи и Марковић), од 10. III 1874, стр. 123–124. То питање је гласило: „Је ли с човеком рођено то, да је он *лењ* и *грабљив*, или се то доцније развија у њему васпитањем?“, постављено, како то – вероватно, сам Милићевић коментарише – „од једног веома ревносног и напредног наставника“. Писмо је потписано иницијалима З. П., подвлачења речи *лењ* и *грабљив* су у оригиналу (исти је навео на крају „У К...“, да ли то значи да је био из Крагујевца?) Милићевић га, видимо, познаје – могуће и Марковић. Писац писма каже да је, тобож, у питању опклада. У

одговору *Школе* каже се да није важно ко ће добити опкладу, већ шта је тачно. И писац и *Школа* се ослањају на Дистервега (*Diesterweg Friedrich Adolf Wilhelm*, 1790 – 1860), немачког истакнутог педагога, демократе, чије текстове о овоме је исти лист објављивао још 1869. године, стр. 261. и 290. *Школа* своди одговор на то да то јесте урођено, али да се васпитањем може много утицати да „та слабост ослаби“. Нарочито за грамзивост одговара *Школа*, највероватније сам уредник: ако би се развијала навише, онда би био „човек у опасности“.

220 Потпуније у *Реалном правцу* ...

221 *Раг*, рахат – турцизам.

222 У броју 52. *Видов-дана*, од 13. III 1874. године, на првој страни изашао је напис *Један мали рачуна с „Јавношћу“*. Дописник овог листа је, како то тврди и Марковић, из Крагујевца (можда Тодор Поповић) па се отуда и потписао псеудонимом *Meminisse Jugabit* (треба: *Meminisse iuvabit*; Verg. Aen. I 203, биће пријатно сетити се, по Албину Вилхару). Он се осврће на Марковићев напис, не наводећи, наравно, писца, *Крагујевац*, 28. *Новембра*, из броја 13. *Јавности* од 30. новембра 1873. Основна им је теза да су Обреновићи легално на власти, подсећајући на избор кнеза Милоша 1817. и 1858. године, цитирајући Нила Попова; догађаје из 1839, када је Милош напустио Србију, и 1842, када је прогнан Михаило Обреновић, сматрају делом „бунтовничких, себичних“ људи а не легалним свргавањем са власти и скупштинским решењем, како је писао Марковић.

223 Како се ово односи на Марковићев текст *Крагујевац*, 28. *Новембра*, несумњиво он пише и одговор, тј. полемише у вези са написом у *Видовдану*. Рад је, иначе, као Марковићев наведен и у поменутој библиографској расправи Емилије Насковски-Тешић *Радови Светозара Марковића објављени у „Јавности“ и „Гласу Јавности“ 1873–1874. и „Ослобођењу“ 1875. године* у зборнику радова *Крагујевачки период Светозара Марковића*, Крагујевац, 1987, стр. 220.

224 „В.Д.“ = *Видов-дана*, цитирала Нила Попова, *Србија и Русија*.

225 О овој књизи Н. Попова писали смо у белешци 47. Довде је цитат, како то Марковић и пише, тачно наведен са стране 251, али не II, већ I књиге, даље је, међутим, изостављен знатан део текста а да се то не наглашава, и чак се ставља као да је наставак реченице. Тај даљи део текста је са следеће 252. стране и тачно је наведен.

226 Опет је урађено исто. Узет је даље део текста са следеће, 253. стране а да се то не наглашава. Иначе, текст је сасвим доследно пренет, тако је и курзив из оригинала.

226а Напомена Н. Попова руском читаоцу уз преузимање Вуковог писма за руског читаоца.

227 Даљи део текста је са стране 254, али тече у континуитету.

228 Цео овај пасус узет је у континуитету са страна 254 – 255.

229 После мањег прекида опет је у континуитету дат текст дословно са страна 255–256; само је година 1811. у *Јавности* погрешно сложена као 1814 (!), па смо то исправили.

230 Опет је година (погубљење енглеског краља Чарлса I) била погрешна – уместо 1649, била је сложена 1849, па смо то исправили. Ово је увидео и Марковић па је то исправљено у следећем, 37. броју *Јавности*.

231 За овај чланак добио је лист *Јавност* прву опомену од министра унутрашњих дела Аћима Чумића (видети илустровани прилог уз чланак *Крагујевац*, 27. *Марта*), убрзо и другу, што је значило да по члану 46. Закона о штампи следи забрана. Да би ту намеру владе спречили, Марковићев сарадници су одлучили да сами обуставе даље излагање овог листа (видети чланке из *Јавности*, бр. 43: *Крагујевац*, 15. *Априла* и § 46 *Закона о штампи*).

232 Марковић је о железници писао и у *Раденику*, видети стр. 59–79. VI књиге. Када, овде у овом чланку каже у почетку „Званични извештај каза нам“, очито мисли на вест о томе која је прво саопштена у *Српским новинама*, званичном, службеном листу, који је у броју 67, од 22. III 1874. године донео вест да је Порта коначно пристала да да везу „код Ниша“. Ову вест су пренеле скоро све тадашње новине. *Видовдан*, на пример, преноси ту вест у броју 61, од 24. III 1874, а коментарише у уводнику већ 19. III на основу вести страних агенција (видети бројеве 55 и 56 *Видовдана*, од 17. и 19. III 1874).

233 Очито се алудира на време од повратка Обреновића на власт; и ово је могао бити један од разлога што је лист опоменут од министра унутрашњих дела (видети белешку 235).

234 Русизам: друго причешће.

235 За овај чланак министар Чумић је изрекао нову опомену листу *Јавност* (видети белешку 231). Како су увелико текле припреме за пут кнеза Милана у Цариград, био је то крупан разлог за владу да ово учини и угуши овај лист. Кнез је тада провео на путу више од месец дана (од 15. IV до 19. V 1874), задржавајући се и у Румунији; највише је, наравно, провео у самом Цариграду, од 30. IV до 16. V 1874.

236 Опште незадовољство радом судства изражено је и тиме што је то унето и у адресу Народне скупштине (видети *Јавност*, бр. 9, од 23. XI 1873).

237 О чланцима *Опет наши адвокати и народна скупштина* већ смо писали у белешци 82. Треба истаћи да за њих, изгледа, Марковић није одмах нашао места у свом листу, јер Алавантић, дајући исправке, каже за 1871. годину – преклањска; очито је рачунао да ће изаћи у 1873. години. Марковић, као ни за први чланак, не даје тачан наслов ни за

други. „Скупа правда“ није наслов Алавантићевог чланка на који мисли Марковић када га овде цитира. Наиме, тако је насловљен увод за Алавантићев допис *Шабац 24. Новембра 1873 год* Како тај увод извесно пише сам Марковић, доносимо га у целини:

Скупа правда

Обраћамо особиту пажњу наших читалаца, на овај допис „из Шапца“. Нека га читају у свези са дописом који је штампан у бр. 13 под насловом: „Велика општина“. Због малог простора у нашем листу за време скупштинског рада ми не можемо о томе да говоримо опширније. Доцније ми ћемо се вратити на исти предмет. Сада кад се већ у скупштини износи потреба, да се администрација и судови упросте и да се општинама даде већа самосталност, оваки су практични предлози врло важни, што дају повода да се уђе у саму ствар. Бактање и препирка о начелима добија највећи значај, када се одма покаже шта се у ствари оће. Разуме се о сваком практичном питању, као што је н. пр. устројство општине – мале и велике – суда итд. може бити врло различитих мишљења; све треба изнети на јавност. Дописник из Шапца то је први започео и ми ћемо радо примити у наш лист свачије мишљење о том предмету.

Може нам се замерити што ово нисмо штампали као и сваки други Марковићев текст, хронолошки у овој књизи, како пада, па подсећамо да ову страницу *Јавности*, број 16, од 5. XII 1873, дајемо у фотокопији уз текст који коментаришемо, а овде га прештапавамо за сваки случај, да се може боље читати. Када Марковић помиње чланак *Велика општина*, опет мисли на Алавантићев допис изашао, како се и наводи, у броју 13, од 30. новембра, стр. 2, *Јавности: Велика општина Шабац 21. Новембра* и њега дајемо у копији. Алавантић се овим питањима враћа и у својим текстовима *Шабац 5. Децембра 1873 год* и у *Шабац 7. Децембра, Јавност*, бр. 20 и 21, од 12. и 13. XII 1873.

²³⁸ Ближи настанку овог Марковићевог текста је распис министра правде Ђорђа Ценића првостепеним судовима од 6. марта те, 1874. године. Међутим, биће да Марковић мисли на распис окружним судовима сигниран под 727, од 16. II 1874, објављен у *Српским новинама*, бр. 42, од 21. II 1874. Тамо се, поред осталог, каже у посебној напомени министра и следеће: „Врло радо би се саслушала у овој ствари и мишљења других лица...“, па тражи да се она доставе министарству до краја марта а сугерише да се то може учинити и у штампи, што Марковић очито има у виду када ово пише.

²³⁹ Видети Марковићев наставак текста, као и његов рад *Суд* у XIII књизи.

²⁴⁰ О „мирним“ народима видети више у његовом раду *Азбука социјалних наука* у XIII књизи.

²⁴¹ Овај текст је прештампан у посебној књижици: *Општина и суд и правда* у Крагујевачкој друштвеној штампарији 1874. године. Већ смо споменули да до ње нисмо дошли (видети белешку 205). Како је у другој књижици у којој су такође Марковићеви текстови *Срез и финансија* унети без икаквих интервенција, мислимо да нисмо ништа битно пропустили што тај текст из књижице и овај из *Јавности* нисмо сравнили. У *Прилозима* видети приказ те књижице, очито настале из пера Пера Тодоровића.

²⁴² Тешко је поверовати да овај некролог умрлом „другу и пријатељу још из детињства“ како то пише у једном писму брату Јеврему, није проистекао из пера самог Светозара Марковића. Светозар се само у два сачувана писма брату Јеврему, настала у истој седмици, осврће на болест и смрт Ђурића. У првом писму, писаном у уторак 9. априла, посвећује болести Ђурићевој цео пасус: „Лекар каже да ако данас до мрака то [критично] стање не престане, пропао је. Сад чекам само уредника да му предам ово писмо, па идем к њему“. Пера Тодоровић „је већ две ноћи ноћио код њега“, пише Марковић. Да ли га је затекао живог, не знамо, јер је Ђурић умро истог дана (или уноћ). У следећем писму брату Јеврему, писаном када је овај некролог изашао, недеља, 14. април 1874. године, Светозар о томе исписује само једну реченицу брату: „Сигурно си већ чуо, да је мој пријатељ Милош Ђурић у прошли вторник умро“ (видети стр. 227 и 229 ове књиге). Дакако да је овај некролог могао писати и Пера Тодоровић или неко други. Но с обзиром на то колико му Марковић посвећује пажњу и каже да му је он друг и пријатељ још из детињства да некролог ставља уместо уводника, једини такве врсте у његовој *Јавности*, највероватније да га је сам и састављао. Пера Тодоровић пише некрологе пуне бола (видети некролог самом Светозару, који настаје годину дана касније, у којем помиње и Милоша Ђурића, стр. 67. и даље, XVI књига овог издања), овај текст је и поред све туге одмерен, па и критички – на месту где се осврће на школски систем у Србији, што је типично за Марковићев приступ. Уз то, како се то из Марковићевог писма од 14. априла види, Тодоровић је напустио Крагујевац, подносићи оставку на место администратора, највероватније потресен смрћу пријатеља и под великим притиском који је вршен на уредништво и администрацију листа (Тодоровић је, иначе, био веома млад, био је у 22. години живота).

²⁴³ Видети белешке 231 и 235.

²⁴⁴ Овде се у *Јавности* не затварају наводнице, па смо то учинили, наравно, уз ову напомену. То је први пасус члана 46. Закона о печатњи. Навод је дослован. Други пасус Марковић не доноси, сматрамо да и њега треба дати: „Опомену и обуставу дужан је уредник да печата на челу свога листа без примедба, додатака и изостављања, и то у првом броју

по што му се достави.“ Курзив је наш. У првом пасусу Марковић је подвукао означена места (ми смо ово учинили у целини за други пасус да нагласимо тај сарказам законодавца). Као што се види, *Јавност* се држала прописа. О Марковићевој спремности да што пре престану са излажењем листа (видети писмо брату Јеврему од 9. априла), како би спречили владу да га формално забрани, јер у том случају би морали чекати пуна три месеца да покрену нови лист.

²⁴⁵ Подсећамо да је Марковић о овом закону писао још 1873. године (стр. 46. ове књиге) и да је то био један од прилога због којих је осуђен.

²⁴⁶ Цитат је дослован и, како то Марковић и наводи, пренет је из 46. броја *Раденика* из 1871. године. Претпоставља се да је тај текст писао Анта Алексић (видети белешку 66 у VI књизи).

²⁴⁷ На одређени начин овде се сумира шта је од онога из програма листа урађено, тј. шта је Марковић од тога стигао да обради. Није дакако, искључено да су у састављању ове последње поруке читаоцима у листу *Јавност* учествовали сви сарадници, а не само Марковић. Но, ако и тако узмемо, опет га треба штампати у његовим делима као коауторско дело. После овога, да подсетимо, сарадници Марковића покренули су *Глас Јавности*. Но, он ће кренути када Марковић буде већ поприлично пробдео у пожаревачком затвору (о овоме ће бити више речи у XII и XIII књизи).

²⁴⁸ Наслови и напомене у заградама (монограми адресату) код писама које смо преузели из *Страже*, потичу од Пере Тодоровића, који их је тада тематски приређивао; ми смо их задржали иако смо писма овде дали хронолошки.

²⁴⁹ Тачке и подвлачења у овим писмима из *Страже* такође су од Пере Тодоровића.

²⁵⁰ У вези са насловима, тачкама и подвлачењем видети претходне две белешке.

²⁵¹ Бакуниста – присталица Михаила Александровича Бакуњина (1814–1876), Руса, анархисте, једно време члана I интернационале.

²⁵² Ж. је Јован Жујовић (1856 – 1936), касније знаменити геолог, председник Академије наука, политичар, државник и филозоф. Жујовић готово дословце бележи овај Марковићев савет у књижици *Светозар Марковић*. Ево тог дела текста: „Вратих се у Србију у лето 1873 године. Потражих одмах Светозара Марковића, да се с њим познам и договорим о моме даљем раду [...] Он ме прво утеши уверењем да мој случај није усамљен и да је он сам прошао кроз сличну кризу. Па затим, пријатељским тоном, али врло одлучно осуди тежњу младих српских социјалиста, да без довољно научне и друге спреме иду на, практичан рад' у народ“ (подвлачење приређивача овог издања). На основу овога

могло би се закључити, јер се подудара и време састанка, да се помен у Марковићевом писму управо односи на Жујовића (видети: Јован Жујовић, *Светозар Марковић*, Београд, 1925, стр. 10 – 11). Међутим, Јован Жујовић тај сусрет, свакако изузетан за младића његовог узраста, уопште не помиње у свом дневнику (видети *Дневник Јована Жујовића*, Београд, 1986; видети и писмо Светозара Марковића – Николи Марковићу, од 16. I 1874. године, које је у овој књизи, у којем и овоме саветује исто што и Жујовићу).

²⁵³ Лоренц фон Штајн (*Lorenz von Stein*, 1815–1890), немачки правник и социолог, професор универзитета. Марковић препоручује његова дела: I. *Појам друштва*, II. *Индустријско друштво*, III. *Краљевство, република и суверенитет француског друштва од Револуције 1848-е*, и, IV. *Додатак III књизи*, наводећи оригиналне наслове.

²⁵⁴ Указивање на начин мишљења и излагања немачког филозофа Георга Вилхелма Фридриха Хегела (1770 – 1831).

²⁵⁵ Жан Жак Русо (*J. J. Rousseau*, 1712 – 1778), француски филозоф, просветитељ, рационалист, идеолог ситне буржоазије. *Декларација човечанских права* (*Declaration des droits de l'homme et du citoyen*), *Декларација права човека и грађанина*, из доба Велике француске револуције, политички је манифест француске Уставотворне скупштине од 26. августа 1789, идејна основа грађанског друштва. Пјер Жозеф Прудон (*P. J. Proudhon*, 1809–1865), француски економист и филозоф, малограђански социјалиста.

²⁵⁶ Фердинанд Ласал (*F. Lassalle*, 1825–1864), немачки социјалиста, заслужан за осамостаљење немачке радничке партије, хегеловац са извесним утицајем Маркса. Марковић препоручује његове списе: *Раднички програм*, *Радничка читанка*, *Посредни порези*, *Капитал и рад*. О преводима његових дела у доба Марковића видети код Ј. Скерлића, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, друго издање из 1922, стр. 147; преводи су штампани у *Младој Србадији*, 1872.

²⁵⁷ Питање својине Марковић и сам обрађује у низу радова (видети посебно *Начела народне економије*, II у X књизи овог издања, као и *Општинска и приватна својина* у XIII књизи, и др.).

²⁵⁸ Мада смо у више наврата истицали да су наше интервенције увек у средњим заградама, није наодмет да на то и овде подсетимо јер их има на више места. Подвлачења су Скерлићева.

²⁵⁹ Аустријски лист, *Volkswille* – *Народна воља*; према неким, у њему је сарађивао и Светозар Марковић (видети др Јован Дубовац, *Један прилог проучавању дела Светозара Марковића*, у зборнику радова са научног скупа у САНУ: *Светозар Марковић, омладина и марксизам*, Београд, САНУ, научни скупови, књ. XIV, Одељење друштвених наука, књ. 4, стр. 85 – 89).

260 Видети и делове писама такође преузетих од Скерлића (стр. 218. и 219. ове књиге).

261 О насловима, монограмима, знаку три тачке и подвлачењима у писмима преузетим из *Страже* већ смо рекли у белешкама 248 и 249.

262 Мисао која се провлачи у овом писму, али и у осталим написима која додирују образовање и васпитање, у континуитету се може пратити од Марковићевог рада *Како су нас васпитавали* (видети I књигу овог издања).

263 У вези са моралним принципима о којима и овде говори, Марковић је инспирисан Миловим радовима, али, такође, и Марковом идејом о дезалијенцији у области морала.

264 Зачеци карактерологије јављају се још у антици (Теофрастови *Карактери*, које је на француски превео, дајући коментаре о карактерима својих савременика, Жан Лабријер, (*Jean de La Bruyère*), 1688; штампано је укупно 9 издања за његова живота, која су садржавала све више његових рефлексија). Првим систематским делом из карактерологије, за које Марковић изгледа није знао – јер се посебно овом није бавио – сматра се књига Јулијуса Бансена (*J. Bahnsen*), *Прилози карактерологији*, (*Beiträge zur Charakterologie*, 1867).

265 Од немачког *Zunft* – еснаф, котерија и сл. израз цунфт-педагози овде је употребљен у погрдном смислу – професионално деформисаних васпитача.

266 Изостављени делови писама означени тачкама су код Скерлића *Арнаутска крв* – овде речено у преносном смислу, како се то у Марковићево време говорило за љутитог човека преке нарави.

267 Марковићев отац Радоје пореклом је из Доње Сабанте, био је срески начелник, капетан административног реда (видети породично стабло, I књига, стр. 432 – 433).

268 Светозарева мајка Стана је из рода Здравковића из Рготине. Овде мисли на Јеремију Здравковића, окружног начелника у Тимочкој крајини, који је учествовао у Вучићевој буни 1842. године, када су прогнани Обреновићи из Србије. Са „дедом по мајци“, како каже Светозар, учествовао је и отац Радоје, стигавши са војском до пред Врачар (више у I књизи).

269 Марковић мисли на свој опоравак по повратку из емиграције, а после кућне неге и боравка у Буковичкој (Аранђеловачкој) бањи. Његов оптимизам ипак је био претеран, после затвора и погоршања здравља умро је након нешто више од годину дана по писању овог писма.

270 Подвлачење, како сво већ поменули, Скерлићево је, али није искључено да је преузето из Марковићевог оригинала. Слободан Јовановић такође наводи део истог писма и каже да се Марковић осећао

утучен само онда када није имао такав посао „који би га свог [код Скерлића: свег, примедба приређивача овог издања] обузео“ (Слободан Јовановић, *Светозар Марковић*, Београд, 1903, стр. 166). Како се већ из текста може закључити, и Слободан Јовановић и Јован Скерлић објављују делове истог писма којег данас нема.

271 Као што смо споменули, подвлачења су изворна (код Скерлића), одакле је ово преузето.

272 За наслове и подвлачења видети белешке 248 и 249.

273 Војвођански локализам, који, могуће, Марковић намерно употребљава, с обзиром на то да је неко време не само провео у Новом Саду већ и становао код Нинковића, па му је он веома познат.

274 Ово је одговор Светозара Марковића на једно писмо сестрама Нинковић из Цириха у којем су се хвалиле да нису више нежне већ сурове.

275 Тачке у тексту код Слободана Јовановића.

276 И за извор овог писма Слободан Јовановић, по устаљеној пракси, каже само да је „из необјављене преписке“ (о судбини Марковићеве преписке више у I књизи овог издања, стр. 427, белешка 396).

277 Тачке такође код Јовановића.

278 Тачке од приређивача ове књиге, изостављене Скерлићеве речи.

279 А у једном писму „пријатељици“ Нинковић“ од 12. децембра 1873. године, које наводи Скерлић у малим фрагментима, Марковић је о себи рекао и ово: „Ти знаш да сам ја увек идеалист-појета, ма да сам у „младо доба“ писао страшне реплике и дуплике против идеализма и појезије“ (Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд, 1910, стр. 115. О репликама и дупликама видети II и IV књигу овог издања, тј. полемике са Владимиром Јовановићем, *Младом Србадијом* и Драгишом Станојевићем).

280 Подвлачење код Скерлића.

281 Ови делови писма, као што смо навели, налазе се у Скерлића и на странама 97. и 183. Тамо је дат и *Програм из 1873. године*, како се већ усталио израз за њега у списима истраживача, мада тачан наслов дајемо изворно (видети Јос. белешке 1).

282 На овај текст односи се претходна белешка, као и белешке 1 – 5. Оба текста овог програма дајемо због извесних разлика у њима.

283 Видети белешке 248 и 249.

284 Изостављено – оштећења у оригиналу.

285 „Медени месец“ нове владе свршио се, пише Марковић, мислећи на владу Јована Мариновића и њеног односа са Народном

скупштином, прву владу конзервативаца (видети белешке 10 и 45; у својим написима у *Јавности* такође пише о „меденом месецу“, који „прође као сан“, *Крагујевац, 31. Децембра*, на пример).

286 Изостављено – оштећења у оригиналу. У вези са радом Скупштине и питању измена Закона о штампи видети Марковићев текст *О нашем закону о печатњи*, стр. 46 ове књиге.

287 Реч је о сестри Јеврема и Светозара – Милици; кога је Алавантић препоручио за зета, немамо податке (видети родослов, I књига, стр. 432–433).

288 Вероватно је реч о Авраму Петровићу–Аврамчићу, поклоннику Светозара Марковића, доцније ватреном радикалцу. Тада је био судски практикант у Ђуприји, али је желео да ради у штампарији, како би се нашао ближе Светозару (опширније у књизи *Успомене Аврама Петровића*, приредила Латинка Перовић, Београд, 1988).

289 „Нова влада“ – мисли се на владу конзервативаца Јована Мариновића (од 22. X 1873. до 25. XI 1874), „стара влада“ – мисли се на претходну владу Јована Ристића (од 2. IV до 22. X 1873; о отпуштању официра видети XII књигу).

290 Ово се, највероватније, односи на Павла; Пају Михаиловића, Јагодинца пореклом.

291 Видети белешку 285. Овај податак о саслушању Светозара Марковића 20. децембра 1873. године, за који сазнајемо из овога писма, важан је, поред осталог, и због тога што се он овим тачно утврђује. Прва вест, наиме, о томе дата је у 25. броју *Јавности*, која је изашла 23. децембра. Како у тој вести стоји: „јуче је“ полиција узела уредника на одговор, мислили смо да је то прво саслушање било 22. децембра. Међутим, из овога писма јасно се види да је то било 20. децембра, па треба рачунати да је *Крагујевачка новост*, где је та вест дата, писана 21. децембра а изашла, наравно, када је лист штампан (видети и белешке 124, 139 и 148).

292 Реч је о Јовану Драгашевићу (1836–1915), официру „либералних“ погледа, још и песнику, професору у Артиљеријској школи (са прекидима због сарадње са браћом Марковић и њиховим следбеницима; био је побратим са Јевремом; код њега је Светозар становао у време похађања гимназије у Београду; више о томе у I књизи). О Сави Грујићу видети белешку 144; више података о њему биће у XII књизи.

293 Не знамо да ли је реч о Пери Ђорђевићу или Пери Тодоровићу, обојици тада активних Светозаревих сарадника, као ни то о каквој набавци револвера је реч.

294 У написима за лист *Јавност: Крагујевац, 31. Децембра*, и *На ново лето*, које дајемо у овој књизи, Марковић је указао и јавно на маневре владе и како ће се завршити заседања Народне Скупштине.

295 Реч је о Рапорту министра војног, Косте Протића, кнезу Милану, од 23. децембра 1873. године (доносимо га у целини у XII књизи) у којем оштро напада рад Друштвене штампарије у Крагујевцу и писање листа *Јавност*, захтевајући да се из службе отпусти капетан Сава Грујић који са њима сарађује и најављује књигу *Војена организација Србије* и већ у огласу „худи садању нашу војену организацију...“ (више у XII књизи; видети и белешку 144, ове, XI књиге).

296 Ова напомена „Издавача“ је, заправо, од Пера Тодоровића, који је приредио Марковићева писма у *Стражи*.

297 Скерлић каже да је ово из једног Марковићевог писма с краја 1873, или почетка 1874. године (исто, издање из 1922, стр. 85). Оваквих фрагмената има више у том Скерлићевом делу и ми их не можемо све дати. На пример, на страни 143. истог издања Скерлић каже да је *Марковић* у једном писму Живојину Жујовићу (4. I 1870) *Прудона* назвао „најдаровитијим, најпоштенијим и најрадикалнијим противником свију социјалистичких и комунистичких теорија“ (подвлачење наше).

298 Део у загради је од Скерлића преузет коментар. За овај текст Скерлић не наводи ближе податке. Према датирању, могуће да је део из писма које смо дали пре овога.

299 Исто. Видети и писмо од 12. јула 1873.

300 Марковић је ово писао из затвора, очекујући судску расправу. Није јасно зашто каже да нема кад да много пише, сем ако није реч, поред расејаности коју наводи, и о неопходном времену за припрему одбране.

301 Марковићева преокупираност питањем како саветовати млађима шта да уче није проистицала само из тог разлога што су му се по овоме обраћали, већ и отуда што је увиђао да „практичним“ природним наукама школовани људи боље могу помоћи у развоју земље (видети шта је у вези са овим саветовао Јовану Жујовићу, белешка 252, па и белешка 303). Претпостављамо да и пропратни оглас, који овде дајемо, са препоруком и формулацијом за претплату на вршачког *Учитеља*, потиче лично од Марковића.

302 Велике заграде и изостављања означена са неколико тачака дати су према Скерлићу, тј. Скерлићеви су.

303 Подвлачења и изостављања означена са неколико тачака преузета су онако како је дао Пера Тодоровић у *Стражи*, како смо већ

нагласили у белешкама 248 и 249. О саветовању шта да учи видети и текстове уз белешку 301.

304 До закључка да је овај понедељак био 18. марта 1874. године дошли смо на основу Марковићевог писма и *Шематизма* из 1874. године. Наиме, Марковић пише: „сад у вторник или среду биће претрес у Апелацији.“ Био је добро обавештен, претрес је био у среду 20. марта (видети Пресуду Апелационог суда у XII књизи). У марту су недеље биле следећих датума: 3, 10, 17, 24. и 31. (*Шематизам*, 1874).

305 Ч. – Аћим Чумић, тада министар унутрашњих дела, са Светозаревим братом Јевремом био у добрим односима; 1871. године потписали су један програм (видети више у белешкама 10 и 18, ове књиге; Програм из 1871. дајемо у XIV књизи). Као што се види Јеврем је очекивао помоћ од Чумића, али не и Светозар.

306 Светозар Марковић био је, у ишчекивању пресуде виших инстанци, на захтев лекара пуштен из окружног затвора 12. марта; међутим, њега су поново притворили, али су га, видимо и из овог писма, опет на захтев лекара, пустили истог дана да у слободи чека пресуду.

307 У априлу 1874. године недеље су биле датума 7, 14, 21. и 28, а уторници 9, 16, 23. и 30. (видети *Шематизам*, 1874). У вези са датирањем су и белешке 242 и 318 ове, XI књиге.

308 Ово се свакако односи на Димитрија Стојковића, формално-правно, уредника листа *Јавност*.

309 Био је у праву, претрес је био 12. и 13. априла.

310 Чумић се очито био решио да их забрани. Прва опомена послата је 3, а објављена у броју 40, од 7. IV, друга 7. априла, а објављена већ у следећем, 41. броју од 10. IV 1874. године. Лист *Јавност*, као што Марковић и каже: „Ја сам готово склон на то да престанемо одма“ – престаје излазити закључно са 43. бројем од 18. априла (видети белешку 317). После овога објављен је, у форми плаката, само са једне стране, „изванредни број“, 20. априла. У последњем, 43. броју Марковић објављује свој став о члану 46. Закона о штампи, на основу којег је после две опомене могла уследити и забрана (видети стр. 178 ове књиге). Нови лист није кренуо *одмах*, како је то желео Марковић, већ тек 15. јула (о његовом програму и др. видети XIII књигу).

311 Марковић мисли на свој чланак *Крагујевац*, 27. Марта, штампан у 37. броју *Јавности*, од 29. III 1874 (видети стр. 154 ове књиге), у којем речи „дипломатски успех“ у Цариграду такође ставља под наводнике.

312 Ђока Карађорђевић, унук Карађорђевог сина Алексе (ожењеног кћерком богатог „капетан-Мише“ Анастасијевића) једно време претендента на престо у Србији.

313 Марковић није спроведен у Пожаревац, како је овде предвиђао, „већ од недеље“, тј. после 14, него тек 22–24. априла 1874. (видети спроводни лист, XII књига).

314 Зет је Мата Аранђеловић, Јагодинац, муж старије сестре Христине (видети родослов, стр. 432 – 433. I књиге).

315 Тешко да га је затекао живог (видети белешку 242 и текст који она коментарише). Захваљујући овом пасусу у Марковићевом писму могли смо тачно и да га датирамо.

316 Како Марковић пише „да је у петак био претрес“ његове *ствари*, тј. питање пресуде Окружног суда у Крагујевцу у Касационом суду, недеља може бити само 14; претрес је био у Касационом суду 10. и 11. априла, тј. у среду и четвртак, па је могуће да је у петак, 12, дато саопштење о пресуди.

317 Ово је тачно, видети белешку 310. Према писму Анке Нинковић Петру Лаврову, од 8. маја 1874. године, полиција је ипак запленила последњи, 43. број *Јавности* (видети ово писмо у књизи XV).

318 Ту вест Јеврем је могао чути и од уредника Димитрија Стојковића који је носио Светозарево претходно писмо од 9. априла, писано истог дана када је Ђурић умро, а однетог сутрадан, 10 (видети више у белешкама 242 и 307, као и текстове које оне прате).

319 На основу овог дела писма ми смо га датирали (видети белешку 316).

320 Урош Кнежевић, народни посланик, младоконзервативац либералних схватања, био веома близак групи Адама Богосављевића у Народној скупштини. Лист о којем је говорио називао се *Будућност*, излазио је под Кнежевићевим уредништвом.

321 Највероватније се мисли на припреме за устанак у Турској, на чему су увелико радили Светозар и брат Јеврем са Савом Грујићем, Светозарем Милетићем и другима (више у VII књизи).

322 Јоца, Јован Белимарковић, либерал о којем је било доста речи поводом афере око проневере за време његовог министровања (видети белешке 178 и 181).

323 Радивоје Милојковић био је председник владе, а Панта Јовановић министар финансија у претходној, Ристићевој влади. „Надевање ленте“ Јована Ристића, измирење са Белимарковићем и тобожње праћење кнеза од Радивоја и Панте у Цариград (видети белешку 235), најављивало је враћање кабинета Јована Ристића, али од тога тада није било ништа.

324 И датирање овог писма решили смо на основу његовог садржаја. Марковић каже ако му се не уважи молба за „новчану замену“ затворске казне, онда одмах иде у Пожаревац. Молба, наравно, није

уважена, па је он већ сутрадан по писању овог писма, дакле 22. априла, кренуо у пожаревачки затвор (видети спроводни лист у XII књизи).

325 Видети белешку 312.

326 Реч је о Николи Христићу, министру унутрашњих дела у време погибије кнеза Михаила.

327 Паја Вуковић, марковићевац, био је кмет крагујевачки; Сава је Сава Грујић, капетан, разрешен војних дужности; Стојковић, као што каже Светозар Марковић, уредник *Јавности* који је само „потписивао лист“, на суду се, међутим, држао изванредно; видети XII књигу, у којој о свима њима има више речи.

328 Као што смо споменули (видети белешку 310), „нови лист“ је покренут (*Глас Јавности*), 15. јула 1874. године.

329 *Да је на броду са „оне у ову страну“ (тј. из Земуна у Београд) прешао, 21. априла 1873. године, и Светозар Марковић, види се из извештаја Управи вароши Београда, који је редовно достављан од надлежног члана Кварта савамалског. Ми смо подвукли уписаног Светозара Марковића под редним бројем 15. На жалост, недостаје друга страна овог документа, из које би се видело да је на истом броду био и бивши намесник, тада председник владе Јован Ристић, на чији знак је полиција одступила и није Марковића ухапсила одмах, ту на савском пристаништу. Но, из докумената који следе види се и да је Ристић био на истом броду и да је полиција пошто је пустила Светозара Марковића, накнадно га је тражила и привела.*

330 Видети претходну белешку.

331 Овај документ немамо, већ се из напомене накнадно додате, као и из следећег документа види да је Марковић приведен и саслушаван. Претпостављамо да се сведочење тадашњег практиканта у Управи вароши Београда, Светозара В. Марковића односи на ово привођење и саслушавање (видети *Прилоге*).

332 Видети претходну белешку.

333 При припреми за штампу нисмо имали оригинал, већ овај документ дајемо, како се види из ове књиге. Како је тамо дат и део факсимила, истог документа, у његову аутентичност не треба сумњати.

334 Како се кућа Величковића чешће помиње, да подсетимо да је у њој било седиште редакције листа *Раденик* и да је Марковић и пре емиграције, не само тамо свраћао већ и боравио, уређујући лист. Зграда и данас постоји (видети белешку 422, IV књига).

335 Видети претходну белешку. О Аћиму Чумићу видети белешке 10, 18 и 305.

Као што се може видети, уз документе дајемо само оне напомене које су важне за праћење кретања Светозара Марковића. Документи о штампарији у Крагујевцу, листу *Јавност* и суђењу Светозару Марковићу дати су у XII књизи, а овде само они о Марковићевом повратку из емиграције; међутим, и тих неколико докумената довољно је да „најави буру“, тј. све оно што се догађало са Марковићем по повратку у Србију.

336 У белешци 331 већ смо поменули овај прилог. Имењак Светозара Марковића, Светозар В. Марковић, практикант у Управи вароши Београда, присећа се далеке 1927. године привођења и саслушавања свог великог имењака. Он тај догађај смешта у 1871. или 1872. годину, у шта је тешко поверовати. Да је Светозар Марковић привођен и саслушаван 1871. године, немамо података. Када му се уочи нове 1872. године припремало хапшење, о чему смо давали податке у VI књизи, он је емигрирао. У 1872. години није могао бити хапшен, јер једноставно није ни био у Србији. Према акту од 21. априла 1873. године (видети лс. белешке 301), из те, 1872. године постојао је налог за његово привођење, на основу којег формално-правно то и чине управо 1873. године. Да је реч о 1873, а не 1871. или 1872. години, иде у прилог и чињеница да је Вуле Вукотић (а не Кукетић, како се наводи у *Правди*, према *Шематизму* за те године, таквога није било у служби Управе града Београда у свим тим годинама); у 1871. години био је писар III класе. Тешко је поверовати да би њему, и самом још у нижем рангу доделили практиканте. У 1873. години то је већ могуће, јер је тада био у I класи; Вуле није био секретар. Године 1874. и 1875. треба искључити из ових комбинација, јер Вукотић више не ради у Управи града Београда, као ни управник Туцаковић. Узимајући све ово у обзир, као и податке из прва три прилога у поглављу *Документа* ове књиге, мислимо да се ово сећање може односити само на привођење и саслушавање Марковића по повратку из емиграције априла 1873. године, па га из тих разлога и дајемо у овој XI књизи.

337 Видети претходну белешку.

338 С. В. Марковић очито импровизује и речи управника Туцаковића и Вукотића. Видели смо из поменутих докумената како су пратили и тражили Марковића по Београду, а долазак Туцаковића из Министарства унутрашњих послова и пуштање Марковића на слободу може само значити да је тамо и одлучено да се тако поступи. Управо је низ истраживача ту случајност (ако је случајност), да су Светозар Марковић и Јован Ристић дошли са истим бродом у Београд, узимало за разлог тог ослобађања. Претпостављало се, тобож, да ће Марковић бити „мекши“ у критици ако се са њим овако поступи. Као што се и из радова у овој XI књизи види, таква очекивања од Марковића, ако их је уопште и било, узалудна су.

339 Већ смо у белешци 127 изнели претпоставку да је ову напомену уз допис из Јагодине могао написати сам Марковић, што је и разумљиво,

јер је он одговарао и шта ће се пуштати у који број и где ће се објавити. Ово тим пре што је овај текст дао уместо уводника у 18. броју *Јавности* из 1873. године. Не знамо ко је писац овог текста, за којег Марковић каже да „и по свом имућству и по свом положају заузимље одлично место у друштву“.

340 На ово је Марковић мислио када је у свом чланку *Зеленаши и законски предлог о шест дана орања земље* написао: „држим да је заиста најбоље и најсигурније средство што га је предложио дописник у 'Јавности' из Јагодине“ (видети Јос. белешке 127).

341 Овај Алавантићев текст Марковић је ставио као уводник у 24. броју *Јавности*, већ у следећем, 25. броју он пише уводник у којем каже да се са дописником из Шапца „у многим мислима слаже“, али се по овом предмету разилази, што је најбоље видљиво и из овог пасуса. Међутим, Марковић каже, како смо то већ коментарисали, када је предмет тежак за решавање, природно је да и мишљења буду различита. Ово истичемо као пример његовог толерисања другачијих мишљења, која је, чак, и објављивао у своме листу. Ми не можемо ни приближно дати слику опонирања Марковићу. О режимским листовима овде нећемо ни помена дати. Али, ако узмемо лист *Будућност*, на пример, за који се не може рећи да је непријатељски према Марковићу, па је и он социјалисте окарактерисао као сањалице, „српске сањалице, хоћу рећи социјалне демократе!... Пустите људе нек слатко сневају док се не пробуде!... Само ваља пазити да у сну не учине штету себи и другима“ (ускличници и тачке су од писца текста; *Будућност*, бр. 30, од 18. III 1873; *Књижевни преглед*, V наставак, реч у приказу о преводу текста *Шта да се ради?* Чернишевског).

342 Ово је такође директна критика Марковићевог става (видети текст који прати белешка 128).

343 Јован Милинковић-Алавантић, извесно, као проверени Карађорђевићевац, овим мисли на време после свргавања кнеза Александра, Карађорђевог сина.

344 Алавантићев текст *Велика општина* дајемо овде као илустровани прилог (видети и белешку 237).

345 О Алавантићу као сараднику у листу, али и пријатељу Марковића, посебно Јеврема, било је више пута речи и у ранијим књигама као и у овој, па је то најбоље пратити према регистрима.

346 Ова уводна белешка је свакако од уредника листа *Будућност*, Уроша Кнежевића. Ми овај текст нећемо коментарисати јер је о свему било доста речи уз Марковићеве написе поводом овога (видети посебно 167 и 188 белешку).

347 Овде је чита штампарска омашка, вероватно треба да је ово под А, а следеће удружење, како и стоји, под Б.

348 О давању овога текста у *Прилозима* поменуто је у белешци 190. Уводни и завршни део очито је писао сам Светозар Марковић. Текст пренет из *Независности* приписује се Љубену Каравелову (видети поменути рад др Ђорђа Игњатовића *Balkanica*, стр. 185 и даље).

349 Наводи су из Марковићевог текста *Браћи Бугарима*, који је такође у овој XI књизи.

350 Ово: „пита уредништво ‚Независности‘ – придодато је од Марковића, да се не би помислило да су и речи: „Зар ни доктори у судници?“ – дате у загради, његове, јер је био под строгом контролом, о чему је већ доста било речи.

351 Видети белешку 348.

352 Занимљив је рад Владимира Јовановића, *Обштина*, одакле смо преузели ово последње, IX поглавље. Као што смо поменули у белешци 205, уз истоимени Марковићев текст (видети стр. 126 ове књиге), Јовановић даје један теоријско-историјски преглед. И тај рад је управо по томе занимљив. Како због његове преобимности, тако и отуда што га Марковић не цитира, ми смо одустали да га дамо у целини (видети белешку 205). Да дамо ово IX поглавље одлучили смо се из два разлога: 1. Јовановић у њему даје осврт о уређењу општине како је замишљена, по њему, од париских комунара (Марковићев однос према Комуни у Паризу дали смо у књигама IV, V и VI). 2. у овом делу Јовановић сумира свој став о општини, ако се тако може рећи (видети крајње негативан став др Ружице Гузине, поменуто дело, стр. 13 – 14; тамо је о овој проблематици дата и шира литература). Како је Јовановић био перјаница идеолога грађанског друштва Србије онога доба, свакако да је ово, сматрамо, требало донети. Мислимо да и на овај рад Јовановића рачуна Пера Тодоровић када се осврће, већ у првом пасусу, на Марковићев текст *Општина* (видети прилог који следи иза овога).

353 О овоме је Јовановић у овој својој расправи више писао.

354 Видети крај белешке 352.

355 Као што смо поменули у белешкама 205 и 241, Марковићеве радови *Општина* и *Суд и правда*, изашли су у посебној књижици, коју, као што видимо приказује Пера Тодоровић; најпре је приказао први, па потом и други чланак – оба дата у овој књизи.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Светозар Марковић, рад Небојше Митрића.....	XI
Прва страница 1. броја <i>Јавности</i>	7
Крагујевац из доба Светозара Марковића.....	8
Копија расписа министра унутрашњих дела Аћима Чумића од 29. октобра 1873. године.....	12
Копија реплике министра унутрашњих дела Аћима Чумића на Марковићев текст: <i>Крагујевац, 5. Децембра</i>	67
Копија белешке у листу <i>Јавност</i> о привођењу и саслушању Светозара Марковића.....	73
Две вести из листа <i>Јавност</i> , прва је наредба окружног начелника о одређивању службеника за контролу листа, а друга је вест о суспензији Саве Грујића, управника војне фабрике у Крагујевцу.....	85
Два огласа из листа <i>Јавност</i> , први о местима где се може извршити претплата на лист, и други којим се обавештава да више нема првих бројева.....	86
Копија Алавантићевог чланка <i>Велика општина</i> , штампаног у листу <i>Јавност</i>	159
Прва страница листа <i>Јавност</i> , бр.16 од 5. XII 1873. са Алавантићевим чланком <i>Шабач 24. Новембра</i> и Марковићевим уводом <i>Скупа правда</i>	160
Последњи „број изванредни“ листа <i>Јавност</i> од 20. IV 1874.....	183
Јагодина, снимак једне улице из 1878. године	215
Јеврем Марковић, брат Светозаров.....	216
<i>Нашим читаоцима</i> , препорука у листу <i>Јавност</i> , бр. 3, од 5. I 1874. године, за претплату на вршачког <i>Учитеља</i>	222
Марковићева сестра Христина и зет Мата Аранђеловић са децом, Јагодина, 1880. године	228
Списак путника бродом приспелих из Земуна у Београд, 21. IV 1873.....	236
Кућа браће Величковића у Београду, данашњи Трг Републике, снимак из доба Светозара Марковића.....	242
Прве две странице из рада Владимира Јовановића <i>Обштина</i>	262

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Абердар, видети Кујунџић Милан
Абердар
Абрахам Ђирко, 235
Аврам, видети Петровић Аврам,
Аврамчић
Агулар Теодор, 235
Алавантић, видети Милинковић-
Алавантић Јова(н)
Алах, 220, 275
Александар Карађорђевић, кнез,
83, 284, 308
Алексић Анта, 298
Ана, видети Грујић Ана, супруга
Саве
Анастасијевић Миша (Капетан-
Миша), 304
Андрић Саво, 239
Анђелковић Коча (1755-1788), 275
Анђелковић Павле, 235, 238, 240,
241
Аноним, видети: Непознати
Аранђеловић Мата, муж Христи-
не, сестре Јеврема и Светозара
Марковића, 228, 305, 311
Аранђеловић Христина, сестра
Јеврема и Светозара Марко-
вића, 311
Асен, бугарски цар, 93, 256, 287

Б

Бакуњин Михаил Александрович,
189, 218
Балабановци, мисли се на Бала-

банов Марка (1837-1921), 257
Бансен Јулијус (Bahnseh Julius,
1830-1881), немачки филозоф
следбеник Шопенхауера и
Хегела, 300
Белимарковић Јован Јоца, гене-
рал, 41, 87, 90, 98, 230, 286, 289,
305
Бернер (Berger, XIX век), немачки
офицер, проналазач у области
технике наоружања, 20, 275
Бизмарк Ото (Bismark-Schonhausen,
Otto von, Furst), 120
Бјелетић др Добросав, III, VI, VII
Благојевић др Обрен, 274
Блазнавац Петровић Миливоје
(1824-1873), 68, 275, 285
Блазнавац П. Милоје, народни
посланик, 21, 269
Блунчли, Јохан Каспар (Bluntschli
Johann Caspar, 1808-1881), 10,
20, 272-273, 275
Богишић Валтазар, 275
Богосављевић Адам, 269, 305
Бошковић Јелена, VII
Бошковић И. Јован, професор
Велике школе, 64, 95
Брајковић П. Григорије, 95

В

Васиљевић мр Алимпије, 275
Вашингтон Џорџ (Washington
George, 1732-1799), 179
Велимировић Петар Пера, 226

- Величковић, браћа, Мита и Таса, 239, 241, 242, 306, 311
 Вељковић Вучко, 237
 Визанков, 257
 Влајковић Ђока, 240
 Војновић Лазар, 274
 Вукадиновић др Гордана, 274
 Вукадиновић Јевта, 235
 Вуковић Павле Паја, 231, 306
 Вукотић Вуле, 245, 307
 Вучић Перишић Тома, 24, 179, 284, 300
- Г
 Гавриловић Грујица Груја, судија, 229
 Гаја, рабација кнеза Милоша, 152
 Гарашанин Илија, 209, 238
 Гарашанин Светозар, 238
 Гвоздински Антон, 235
 Герман Никица, 245
 Гојковић др Живко, 293
 Голуб, капетан, 152
 Голубовић Димитрије Мита, народни посланик, 114
 Груица, жандарм, 238
 Груја, судија, видети Гавриловић Грујица Груја,
 Грујић Ана, супруга Саве, 229, 231
 Грујић Сава, капетан, председник Управног одбора Крагујевачке друштвене штампарије, касније генерал и председник владе, 81, 83, 85, 213, 226, 229-232, 282, 284-286, 290, 302-303, 305-306, 311
 Грујовић Божидар, 274,
 Гузина др Ружица, 292, 309
- Д
 Давидовић Димитрије, 274
 Дамјановић др Перо, III, VI
 Данојловић Милан, 239
 Дарвин Чарлс (Darwin Charles Robert), 146
 Делеклиз Шарл (Delescluse Charles), 187, 188
- Димитријевић др Сергије, III
 Дистервег Фридрих Адолф Вилхелм (Diesterweg Friedrich Adolf Wilhelm), 294
 Доктор Степа, видети Поповић Д. др Стеван
 Дон Кихот, 102
 Драгашевић Јован, 213, 302
 Дубовац др Јован, III, 299
 Душан, цар, 93, 163, 256, 287
- Ђ
 Ђока Карађорђевић, видети Ђорђе Карађорђевић, кнез
 Ђорђе Карађорђевић, кнез, 226, 231, 304
 Ђорђевић Никола М., начелник Округа крагујевачког, 85
 Ђорђевић Пера, 302
 Ђорић Цена, трг., 235
 Ђурић Милош, суплент, 176-177, 227, 229, 297, 305
 Ђурић М. Милош, 239
- Ж
 Живановић, адвокат, 245
 Ж, видети Жујовић Јован
 Живановић Живан, 271
 Живковић Радомир, VII
 Жујовић Живојин, 303
 Жујовић (Жујевић) М. Јован, академик, 190, 298, 299
- З
 З. П., 293
 Здравковић Јеремија, 300
 Здравковић, удата Марковић, Стана, мајка Јеврема и Светозара Марковића, 300
- И
 Иван Асен I, 287
 Иван Асен II, 287
 Игњатовић др Ђорђе, VI, 270, 287, 290, 309
 Иго Виктор, (Hugo Victor), 224

- Ј
 Јеврем Обреновић, 24, 151
 Јевремовић Војин, 389
 Јевтиновић Глигор, 235
 Јеремија, пророк (библ.), 25, 276
 Јеремија, слепац, видети Обрадовић Јеремија
 Јова, видети Милинковић-Алавантић Јован Јова
 Јовановић Ј. Владимир, 202, 258-262-288, 291, 292, 301, 309, 311
 Јовановић Димитрије Мита, народни посланик, 84, 76, 79, 91, 92, 283, 286
 Јовановић К., 137 (писац Речника...)
 Јовановић-Петровић Миливој, 239
 Јовановић Панта, 305
 Јовановић В. др Слободан, 204, 205, 300, 301
 Јордановић др Бранислава, 274
 Јоца, видети Белимарковић Јован Јоца, генерал
 Јуманс Едвард, 176
- К
 Каљевић Љубомир, 89, 90, 95, 240, 285, 286
 Капетан-Миша, видети Анастасијевић Миша
 Каравелов Љубен, 255, 287, 290, 293, 309
 Карађорђе Петровић, 32, 274, 276, 304, 308
 Карађорђевић К. Алекса, 304
 Карађорђевићи, 57, 182, 269, 308
 Карацић Стефановић Вук, 150-151, 152, 179, 294
 Карамарковић Мата, 91
 Карло I, енглески краљ, видети Чарлс I
 Касијан, видети Стојшић Касијан
 Кнежевић Урош, 229, 230, 239, 240, 287, 305, 308
 Ковановић Јеврем, 89
 Козлански Франц, 239
- Коковић др Драган, 274
 Колојан Асен (=Калоян, 1197-1207)
 Костица, видети Протић Коста
 Коларац, видети Милосављевић Илија Коларац
 Коча, видети Анђелковић Коча
 Крестић др Василије, 271
 Крстић др Никола, 65, 87, 89, 114, 115, 116, 284, 285
 Кујунџић Милан Абердар, 102, 289
 Кукетић Вуле, видети Вукотић Вуле
- Л
 Лабријер Жан де (La Bruyere Jean de), 300
 Лавров Пјотр Лаврович, 305
 Лазаревић Димитрије, 291
 Ласал Фердинанд (Lassalle Ferdinand), 192, 299
 Лео А., тј Лео Андре (Leo Andre, 1829-1900), псеуд. Леодил Шансе, 224
 Лукић Арса, 65
 Лукић Д. др Радомир, III, IV, V, VI, 274
- Љ
 Љочић инж. Ђура, 239, 241
 Љубановић Јован, 235
 Љубица Обреновић, Кнегиња, 151
 Љушић др Радош, 271
- М
 М. видети Маринов Димитар
 Малон Беноа (Malon Benoit), 269
 Маринов Димитар (1846-1940), 105, 290
 Мариновић Јован (1821-1893), 21, 24, 37, 90, 93, 102, 104, 145, 209, 252, 255, 271, 275, 280, 293, 301
 Марјановић Андрија, 275,
 Марковић Р. Јеврем, брат Светозарев, 210, 213, 225, 226, 229, 231, 240, 271, 297, 298, 302, 304, 305,

- 308, 311
 Марковић Јелена Илка, супруга Јевема Марковића, 227
 Марковић Р. Милица, најмлађа сестра Светозара и Јеврема, 211, 227, 302
 Марковић Никола, 212, 221, 224, 299
 Марковић Радоје, отац Светозарев, 300
 Марковић В. Светозар, архивар, 246, 306, 307
 Марковић Р. Светозар, I, III, IV, V, VI, IX, X, 4, 13, 15, 68, 69, 73, 78, 105, 113, 137, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 212, 213, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 229, 231, 235, 237, 238, 240, 241, 245-246, 249, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 311
 Марковић рођена Здравковић Стана, мајка Светозарева, 300
 Марковић Р. Христана, сестра Светозарева, 305, 311
 Маркс Карл, 219, 273, 299, 300
 Матић Душан, академик, III
 Мессер Лазар, трг., 235
 Мијатовић Чедомиљ, академик, 271, 272, 275, 277
 Мијодраговић Петар, 235
 Милан Обреновић, кнез/краљ, 9, 271, 277, 282, 295, 303
 Милетић др Светозар, 193, 240, 305
 Милинковић-Алавантић Јова(н), 160, 210, 211, 213, 229, 249, 274, 279, 284, 295, 296, 302, 308, 311
 Милићевић Ђ. Милан, 43, 195, 278, 293
 Милица, видети: Марковић Милица и Нинковић Милица
 Мил Џон Стјуарт (Mill, John Stuart), 120, 260, 300
 Милојевић (Лазара) Владимир, 238
 Милојевић М.(илош), 93, 102, 142, 144, 256, 257, 287, 289
 Милојковић Радивој(е), 68, 69, 71, 120, 181, 183, 209, 226, 230, 231, 282, 305
 Милосављевић Илија Коларац, 229
 Милош Обреновић, кнез, 24, 150, 151, 152, 163, 24, 294
 Милошевић Светлана, VII
 Милутиновић Коста, трг., 235
 Миљковић М. Светозар, 85
 Мита, видети Јовановић Димитрије Мита
 Митермајер Карл Јозеф Антон (Mittermeyer Karl Josef Anton), 20, 275
 Митић Мирослав, VII
 Митрић Небојша, 311
 Митровић Ђорђе, III, VI, VII, 239, 269
 Михаило Обреновић, кнез, 150, 231, 285, 294, 306
 Михаиловић Павле Паја, 213, 217, 229, 231, 302
 М. Л., 188
 Мол Мориц, (Mohl Moric), 10, 272
 Мол Роберт фон (Mohl Robert von), 10, 272
 Молеровић Мијаило, 245
 Мохачанин Петар, 235
 М. Р., 188
 М. С., 188
 Мухамед, 220
- Н**
 Најдановић, видети Најденов Иван
 Најденов Иван, (Најденов Иван, 1834-1910), 142, 143, 144, 145, 282
 Наполеон III, 84
 Нацко, кафеџија, 225
 Недељковић М. др Душан, III
 Немања, видети Стефан Немања
 Немањићи, 287

- Непознати, 193, 219, 220
 Несторовић Сима, 23, 60, 95, 275, 281
 Никетић Михаило, 239
 Николајевић С. Александар, 41, 95, 121, 278
 Николић Петар, 235
 Николић Сергије, 274
 Нинковић Анка, 187, 189, 190, 194, 195, 197, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 218, 223, 269, 270, 288, 290, 301, 305
 Нинковић Милица, 187, 189, 190, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 218, 223, 269, 270, 288, 290, 301
 Нинковићи из Новог Сада, 301
 Н. Н., 190
 Новаковић Стојан, академик, 102, 289
- О**
 Обрадовић Доситеј, 274
 Обрадовић Јеремија (Слепац Јеремија), 102
 Обреновићи, 57, 98, 151, 280, 284, 294, 300
- П**
 П., 200, 202
 Павловић Алекса, 235
 Павловић Ђока Ђорђе, 250
 Павловић Никола, 235
 Пера, видети Тодоровић Пера
 Паја, видети Михаиловић Павле Паја
 Пантелић, 65
 Пантелић Ђока, 89, 90, 281
 Пантић Анта, 89
 Пејковић Петар, 235
 Пера, чиновник аустријског конзулата, 239
 Перовић др Латинка, 302
 Перовић Радослав, 270
 Петар Асен, 287
 Петровић Аврам Аврамчић, 211, 302
 Петровић инж. Мита, 235
 Петровић Растислав, 269
 Пијановић др Петар, VII
 Пилић Ракић др Вера, VI
 Пипин Александар Николајевић, 176
 Пироћанац Милан, 76, 114, 209, 229, 283
 Писањук др Хенрик, 270
 Панта, видети Срећковић С. Панта
 Подгорац, Ј. др. Тодор, 274
 Попов Нил Александрович, 24, 275, 276, 294
 Попов др Чедомир, III, VI
 Поповић Јован Стерија, 274
 Поповић Милош, 272
 Поповић др Петар, III
 Поповић Д. др Стеван (1844-1902), 114, 238
 Поповић Тодор, 294
 Поповић, 257
 Прокић Милош, 288
 Протић С. Коста, 282, 284, 303
 Прудон Пјер Жозеф, 192, 258, 299, 303
- Р**
 Радовој, видети Милојковић Радивој(е)
 Радивојевић Антоније, 235
 Радовић Димитрије, народни посланик, 65, 89
 Радоњић Стојадин, 281, 288
 Ранковић Драгутин, VII
 Реџепагић др Јашар, III, VI
 Ристић др Јован, 9, 10, 68, 71, 87, 145, 182, 183, 230, 231, 237, 255, 256, 271, 272, 302, 305, 306, 307
 „Розмариновићка тетица”, 202
 Русо Жан Жак, 192, 299
- С**
 Сава, видети Грујић Сава
 Санд Жорж, 224
 Сапуновци, мисли се на Сапунов Константина (1844-1916) и

Николу (1850-1892), 257
 Свети Андреј, 24, 98, 275, 288
 Светић Милош, видети Хаџић
 Јован
 С. Г., 188
 Симеон, бугарски цар, 93, 256, 287
 Симић Д. др Миролуб, 274
 Скерлић др Јован, 193, 196, 198,
 199, 206, 208, 218, 219, 220, 223,
 269, 270, 287, 292, 299, 300, 301,
 303
 Снајка, видети Марковић Јелена
 Илка, супруга Јеврема
 Спасовић, Владимир Даниловић,
 170
 Спасић Милутин, владин посла-
 ник, 114
 Спасић др Живомир, 269, 271, 273,
 274, 277, 284
 Спенсер Херберт (Spencer Her-
 bert), 176
 Срећковић мр С. Панта, 79, 90, 92,
 226, 230, 231, 275, 284, 286, 288, 305
 Станимировић Игњат, 274
 Станојевић др Драгиша, 270, 301
 Стевановић (Стефановић) Никола,
 власника штампарије, 239
 Стерија, видети Поповић Јован
 Стерија
 Стефан Немања, 93, 256, 287
 Стојановић др Драгољуб, 274
 Стојанчевић др Владимир, III, VI
 Стојковић др Андрија, III, VI, VII,
 274
 Стојковић Димитрије, 113, 231,
 270, 280, 291, 304, 305, 306
 Стојковић Мијајло, проф., 235
 Стојшић Касијан, народни пос-
 ланик, 90, 278

Т
 Т. Ђ-ћ, 209
 Текелија др Сава, 285
 Теофраст, 300
 Тешић-Насковски Емилија, 270, 294
 Тодоровић др Драгоје, VI, 273, 284

Тодоровић Пера, 188, 189, 190, 192,
 197, 201, 203, 209, 212, 214, 217,
 221, 224, 227, 229, 231, 263, 269,
 270, 292, 297, 298, 302, 303, 309
 Трговчевић др Љубинка, 274
 Туцаковић Јаков, 245, 246, 307

Ѓ

Ѓирић Стеван, 291

У

Урош, видети Кнежевић Урош

Ф

Ференц проф. унив. у Пешти, 202
 Филиповић Јован, 274
 Филиповић Милан, 239
 Филиповић Теодор, видети Грујо-
 вић Божидар

Х

Хаџић Јован, 274
 Хауснер, 29
 Хегел Георг Вилхелм Фридрих,
 191, 299
 Хекелије-Хекел Ернест (Haeskel
 Ernest, 1843-1919), 177,
 Хиго, видети Иго Виктор
 Хиршнер Ј. Херн, 235
 Христина, видети Марковић удата
 Аранђеловић Христина, 228
 Христић Никола, 87, 209, 231, 285,
 306
 Христовуло Риста, трг., 235

Ц

Ценић Димитрије Мита, 269
 Ценић Д. Ђорђе, 10, 65, 123, 213,
 275, 296

Ч

Ч., 225
 Чарлс I, (Charles I, 1600-1649),
 енглески краљ, 295
 Чернишевски Николај Гаврило-
 вич, 193, 308

Чкребић инж. Душан, III, VI
 Чумић Аћим, 11, 12, 64, 65, 66, 68,
 69, 90, 121, 181, 209, 210, 213, 217,
 226, 229, 231, 241, 271, 273, 281,
 282, 295, 304, 306, 311

Ш

Шанбор, тј. Шамбор Анри Шарл
 (Chambord, Henri Charles), 119
 Шлангер Едуард, трг., 235
 Шпадијер Илија, прота, 235
 Штајн Лоренц, (Stein, Lorenz von,
 1815-1890), 10, 191, 192, 273, 299

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А

Азбуковица, 137
Азија, 40, 91, 104
Албанија, 142, 144, 163, 196, 289
Алексинац, 144, 179, 180
Америка, 258, 260, 261
Арабија, 148
Аранђеловац, 190, 191, 194, 300
Арнаутска, видети Албанија
Атина, 164, 165
Аустралија, 146
Аустрија, 29, 76, 83, 101, 108,
154, 156, 193, 239, 250, 257, 274,
299
Аустро-Угарска, 155, 156, 193,
255, 274
Африка, 146

Б

Баден, 183
Базел, 192
Балкан(ско полуострво), 142,
143, 155, 156, 180, 255, 287, 290,
309
Белгија, 277
Београд, II, IV, VII, IX, X, XI, 9,
25, 26, 45, 48, 49, 81, 93, 98, 251,
152, 179, 189, 190, 193, 196, 198,
199, 204, 205, 206, 208, 213, 218,
219, 220, 223, 225, 226, 229, 230,
231, 237, 238, 239, 240, 241, 245,
246, 250, 269, 271, 272, 273, 275,
278, 287, 288, 289, 290, 292, 299,
301, 302, 306, 311

Берлин, 20
Беч, 25, 26, 83, 193, 235, 273, 276
Блазнава, 275
Бока Которска, 83, 284
Бон, 275
Босна, 102, 157, 180, 181
Босна и Херцеговина, 143
Брза Паланка, 138
Брисел, 192
Брод (босански), 158
Бугарска, 93, 94, 102, 103, 104,
142, 143, 144, 145, 157, 252, 253,
255, 256, 257, 287, 289, 290, 293,
309
Будим, 235
Букурешт, 94, 255, 287, 293

В

Ваљево, 45, 53, 278
Вац, 285
Велес, 103
Влашка, 142, 151
Војводина, 301
Врачар (Београд), 83, 118, 240,
284, 300
Вршац, 222, 311

Г

Германија, видети Немачка
Гроцка, 152
Грчка, 145, 151, 165, 166, 253, 257

Д

Дебар, 103

- Деспотовац, 138
 Диарбекир, 104
 Доња Сабанта, 300
 Дрина, 180
 Дубровник, 163, 176
 Дунав, 100
- Е**
 Европа (Запад), 40, 56, 57, 65, 79, 91, 97, 101, 104, 108, 146, 147, 148, 151, 162, 165, 166, 167, 168, 173, 180, 190, 192, 251, 273, 277
 Енглеска, 76, 143, 151, 152, 153, 176, 219, 260, 277
 Ерцеговина, видети Херцеговина
- З**
 Зајечар, 98
 Запад, видети Европа
 Земун, 235, 306, 311
- И**
 Ивањица, 229
 Инглеска, видети Енглеска
 Индија, 155
 Италија, 101, 165, 259
- Ј**
 Јагодина, 52, 74, 75, 144, 196, 197, 199, 200, 202, 210, 216, 226, 228, 245, 247, 248, 282, 283, 302, 305, 307, 311
 Јаково, 235
 Јанкова клисура, 180
 Јасеница, 52, 138
 Једрене, 152
 Јошаница, 138
 Југославија, 257, 285
 Јудеја, 83, 165, 255
- К**
 Карановац, видети Краљево
 Карловац, 235
 Карловци (Сремски), 191, 285
 Кечкемет, 89
- Кил, 273
 Кисела вода, видети
 Аранђеловац
 Ковин, 235
 Козница, 138
 Колубара, 138
 Копривница, 52
 Косово, 157
 Крагујевац, IX, 5, 9, 19, 21, 36, 39, 41, 43, 46, 56, 59, 60, 63, 64, 68, 78, 79, 81, 85, 87, 95, 99, 102, 106, 110, 113, 123, 150, 152, 154, 182, 206, 209, 210, 212, 213, 217, 221, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 232, 245, 255, 263, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 302, 303, 304, 306, 311
 Крајина (неготинска), 138
 Краљево, 229
 Крагово, 103
 Кривошије, 284
 Крушевац, 138, 139, 144, 229
 Крушево, 103
- Л**
 Лајпциг, 229
 Ландехут, 275
 Лепеница, 138
 Лион, 148
- М**
 Мађарска (Мацарска), 19, 89, 101, 108, 155, 156, 274, 285,
 Македонија (Маћедонија), 102, 142, 143, 144, 145, 158, 254, 255, 256, 257
 Мали Зворник, 256
 Мачва, 138
 Млава, 138
 Морава, 94, 138, 142, 144, 145
 Москва, 93, 256
- Н**
 Неготин, 229

- Немачка, 101, 108, 156, 165, 245, 255, 259, 272, 273, 294, 299, 300
 Ниш, 152, 154, 158, 295
 Нови Бечеј, 285
 Нови Пазар, 145, 157
 Нови Сад, IX, 188, 189, 190, 192, 194, 197, 201, 203, 209, 212, 221, 224, 235, 256, 301
- О**
 Омоље, видети Хомоље
 Ос(иј)ек, 235
 Охрид, 103
- П**
 Панчево, 235, 279
 Параћин, 52, 53
 Париз, 20, 24, 187, 258, 259, 275, 276, 309
 Партош, 235
 Петроград, 108, 285
 Пешта, 25, 26, 193, 255, 285, 290
 Пловдив, 158
 Подриње, 137, 139
 Подунавље, 138
 Пожаревац, 138, 152, 226, 232, 278, 298, 304, 305
 Пруска, 101, 108, 155, 183, 257
- Р**
 Рашка, 145
 Рготина, 300
 Ресава, 138
 Рим, 162, 165, 166, 187
 Румунија, 295
 Русија, 4, 76, 78, 108, 118, 151, 155, 179, 231, 235, 272, 275, 281, 285, 294, 295, 298
- С**
 Сава, 100, 237, 306
 Савамала у Београду, 235, 238, 240, 306
 Сарајево, 158, 235
 Свилајнац, 229
 Сегедин, 235
- Смедерево, 52, 138, 152
 Соко, 152
 Солун, 157
 Софија, 158, 290
 Србија, II, III, IV, V, XI, 3, 4, 5, 6, 9, 13, 19, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 36, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 57, 66, 74, 76, 79, 83, 84, 89, 91, 93, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 117, 119, 122, 126, 127, 130, 131, 137, 138, 142, 143, 144, 145, 150, 151, 152, 154, 155, 158, 163, 176, 193, 201, 218, 229, 239, 252, 253, 254, 255, 257, 261, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 284, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 300, 301, 303, 304, 307
 Срем, 295
 Сталаћ, 144
 Стара Србија, 144
 Студеница, 138
- Т**
 Темнић, 138
 Теразије у Београду, 245
 Тимок, 284, 300
 Турска, 9, 25, 57, 83, 91, 94, 103, 105, 130, 138, 142, 143, 144, 145, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 179, 180, 181, 183, 256, 257, 284, 287, 288, 294, 305
- Ђ**
 Ђуприја, 138, 302
 Ђустендил, 103
- У**
 Угарска, видети Мађарска
 Ужице, 13, 17, 138, 139, 152, 245, 249, 283
- Ф**
 Француска, 28, 108, 119, 151, 166, 183, 191, 224, 258, 259, 277, 299, 300

Х	Хајделберг, 20, 272, 275 Херцеговина, 102 Хомоље, 138	Ч	Чачак, 138, 139, 249, 283 Чивутска, видети Јудеја
Ц	Цариград, 93, 102, 152, 158, 180, 226, 230, 252, 254, 255, 256, 257, 287, 295, 304, 305 Цирих, 218, 301 Црна Гора, 138, 145, 163, 235, 255 Црна Река, 138	Ш	Шабач, 79, 80, 159, 210, 229, 249, 274, 283, 284, 296, 308, 311 Шарошпатак, 89 Швајцарска, 258, 260, 261, 273 Швапска, 83 Шумадија, 19

RÉSUMÉ

(pour le volume XI des „Oeuvres Complètes“ de Svetozar Marković)

La *Note préliminaire* signale que les volumes XI-XIV des „Oeuvres Complètes“ de Svetozar Marković contiennent les écrits de la vie et des activités de Svetozar Marković dite „la phase de Kragujevac“, où il donne une forme définitive à ses conceptions sociales et politiques, juridiques, économiques, pédagogiques et scolaires, philosophiques et autres. Épuisée par un travail jour et nuit, par les persécutions, par la prison et la maladie, sa vie féconde s'achève enfin. C'est pourquoi, on mentionne que les volumes XI et XII comprennent les textes et le matériel qui se rapportent à la période s'étendant, pour Marković, de son retour en Serbie après l'émigration, le 21 avril 1873, jusqu'au moment où il est envoyé au bagne pour y purger sa peine, du 22 au 24 avril 1874.

Bien qu'ici le matériel soit réparti par chapitres fixés pour tous les volumes de cette édition, l'ampleur et la variété du matériel constitué dans les circonstances données, plus particulièrement lors de la parution du journal „*Javnost*“, les persécutions, les arrestations et les jugements, enfin son séjour au bagne, qui furent cités par la presse du pays et de l'étranger, tant bourgeoise que socialiste, ont contraint dans une certaine mesure les rédacteurs de cette édition à s'écarter un peu d'une présentation publique strictement chronologique de ce matériel, ce d'autant plus que, dans ce volume XI, se trouvent inclus les écrits de Marković se rapportant à sa „période de Kragujevac“, publiés dans le journal „*Javnost*“; ses lettres, les documents concernés et les textes s'y référant, dans les Annexes; tandis que les volumes suivants contiendront: le XII – le matériel au sujet du journal „*Javnost*“ et le matériel ayant trait au procès intenté à Marković (et à Dimitrije Stojković); le XIII – les travaux de Marković tirés du journal „*Glas Javnosti*“ et en partie de la revue „*Rad*“, avec le matériel et les documents correspondants; le XIV – les écrits de Marković tirés du journal „*Oslobodjenje*“, ainsi que les autres textes de la revue „*Rad*“.

En informant d'une manière plus détaillée les lecteurs étrangers, nous signalons que cet XI volume contient les écrits et le matériel suivants:

I LES ARTICLES de Marković: l'autographe de l'esquisse du programme du parti radical, des instructions conceptuelles et méthodologiques que Marković donne à ses collaborateurs de Serbie et

d'ailleurs pour qu'ils étudient et publient, sous forme d'écrits documentaires, dans le journal „Javnost“, des articles qui analysent la situation matérielle et sociale des agriculteurs et du peuple serbe tout entier; ensuite, les aperçus critiques de Marković sur les discussions menées à l'Assemblée nationale serbe qui siégeait à Kragujevac, particulièrement sur la liberté de la presse, sur la gendarmerie, sur les usuriers, sur les impôts et la jurisprudence en Serbie, en y mettant un accent particulier sur le problème des rapports de la légalité „des paragraphes“, venue d'Europe occidentale et qui ne convient pas aux conditions serbes, aux conceptions populaires serbes la justice. Marković y insiste que toutes ces institutions d'État (police, justice, administration, etc.) doivent être „désinstitutionnalisées“ dans l'esprit autogestionnaire et soumises à la compétence des organes populaires dans les municipalités et les villages qui exerceraient ces fonctions comme honorifiques (sans rémunérations); il y discute, ensuite, sur les questions actuelles concernant les rapports du peuple serbe et du peuple bulgare, sur le procès qui lui a été intenté a cause du prétendu délit qu'il aurait commis lors d'une publications de Marković en tant que collaborateur principal, et de Dimitrije Stojković, formellement et juridiquement rédacteur en chef du journal „Javnost“, en portant ces problèmes au niveau d'une question de principe, de la légalité et de la justice véritables.

II. LES LETTRES. On a conservé de cette période beaucoup de lettres de Marković, tout d'abord aux soeurs Milica et Anka Ninković (s'y trouve joint à l'une de ces lettres datée du 7.XI.1873, le projet du programme du parti radical, projet écrit par Marković); ensuite, quelques lettres à des destinataires inconnus, à son frère Jevrem, à Nikola Marković, à Paja Mihailović).

III. LES DOCUMENTS. On y publie les rapports des indicateurs de police et de la police elle-même qui surveille les allées et venues de Svetozar Marković, ainsi que sur son arrestation.

IV. ANNEXES. Y sont fournis les écrits des employés d'archive qui décrivent la figure et le comportement de Svetozar Marković à Jagodina, et de Jovan Milinković-Alavantić; la lettre des associations bulgares de Stamboul à Jovan Marinković, président du Conseil de la Principauté de Serbie; une lettre de Ljuben Karavelov; le fragment d'un écrit de Vladimir T. Jovanović sur la mairie et de Pera Todorović sur *La mairie, le tribunal et la justice*.

V. Par suite de leur caractère informatif et analytique, les notes des présentateurs (ils sont 355 au total) faciliteront aux lecteurs la compréhension de ces textes; d'après la conception générale de cette édition tout entière, ces notes ne contiennent pas des jugements critiques des textes de Marković et des autres auteurs.

On y fournit, à la fin, la liste des illustrations, une nomenclature et une liste de toponymes, de même qu'une table des matières.

TABLE DES MATIÈRES

Note sur ce volume.....	IX
<i>I. Articles</i>	
Projet du programme du parti radical	3
„Javnost“ enterprend son activité	5
Kragujevac, le 6 Novembre	9
Examiner la situation matérielle des agriculteurs	13
Examiner la situation matérielle du peuple	15
À nos correspondants	16
Kragujevac, le 10 Novembre 1873	19
Kragujevac, le 12 Novembre	21
Qu'on le sache	24
D'où vient notre pauvreté?	25
Kragujevac, le 17 Novembre	36
Kragujevac, le 18 Novembre	39
Kragujevac, le 20 Novembre	41
Kragujevac, le 21 Novembre	43
Au sujet de notre loi sur la presse	46
Kragujevac, le 28 Novembre	56
Kragujevac, le 1 Décembre	59
À Kragujevac, le 3 Décembre	60
Les Nouvelles de Kragujevac	63
Kragujevac, le 5 Décembre	64
Kragujevac, le 16 Décembre	68
La Presse libre et la Gendarmerie	70
Les usuriers et le projet de loi sur les six jours du labour de la terre	74

Kragujevac, le 20 Décembre	79
Kragujevac, le 27 Décembre	81
Kragujevac, le 31 Decembre	87
Pour le Nouvel An	89
„La loi sur le bien-être populaire“	91
Aux frères Bulgares	93
Kragujevac, le 6 Février	95
Kragujevac, le 10 Février	99
Kragujevac, le 14 Février	102
Kragujevac, le 20 Février	106
Kragujevac, le 23 Février	110
Le procès de Svetozar Marković, écrivain, et de Dimitrije Stojković, redacteur de „Javnost“. Réponse de Svetozar Marković au Tribunal de l'Arrondissement de Kragujevac	113
La Mairie	126
Réponse à M. Ivan Najdenov, redacteur de „Pravo“	141
L'homme est-il par nature paresseux et cupide?	145
Kragujevac, le 24 Mars.....	149
Kragujevac, le 27 Mars	153
Le tribunal et la justice	158
Miloš Đurić	175
Le §46 de la Loi sur la presse	177
Kragujevac, le 15 avril	181

II. Lettres

Svetozar Marković à Anka et Milica Ninković, Belgrade, le 10.VI.1873	187
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Belgrade, 26.VI.1873	189
Svetozar Marković à N. N., Belgrade, 3.VII.1873	190
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Eaux thermales, 3.VII.1873	191
Svetozar Marković à un inconnu, 12.VII.1873	193
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Eaux thermales d'Arandelovac, 19.VII.1873	194
Svetozar Marković à Anka Ninković, Jagodina, 12.VIII.1873	196
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Jagodina, 28.VIII.1873	197
Svetozar Marković à Milica Ninković, Jagodina, automne, 1873	198
Svetozar Marković à un inconnu, Jagodina, automne 1873	199
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Jagodina, automne 1873	200

Svetozar Marković aux soeurs Ninković, Jagodina, automne 1873	202
Svetozar Marković aux soeurs Ninković	204
Svetozar Marković aux soeurs Ninković	205
Projet du programme de parti radical	206
(annexe à la lettre du 7 novembre)	207
Svetozar Marković à T. Đ...ć, Kragujevac, 10.XI.1873	209
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Kragujevac, 2.XII.1873	210
Svetozar Marković à Nikola Marković, Kragujevac, 2.XII.1873	212
Svetozar Marković à son frère Jevrem, 20.XII.1873	213
Svetozar Marković à Paja Mihailović, Kragujevac, 29.XII.1873	217
Svetozar Marković aux soeurs Ninković	218
Svetozar Marković à un inconnu	219
Svetozar Marković à un inconnu	220
Svetozar Marković à Nikola Marković, Kragujevac, 16.I.1874	221
Svetozar Marković à ses amies Ninković, Prison de Kragujevac, Janvier 1874	223
Svetozar Marković à Nikola Marković, Prison de Kragujevac, 24.I.1874	224
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Kragujevac, 18.II.1874	225
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Kragujevac, 9.IV.1874	226
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Kragujevac, 14.IV.1874	229
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Kragujevac, 21.IV.1874	231

III. Documents

Vučko Veljković, gendarme du quartier, informe son supérieur, le chef de police de la Ville de Belgrade, qu'il arrêtera Svetozar Marković dès qu'il l'aura trouvé, 1.IV.1873	237
Pavle Andelković, gendarme du quartier de Savamala-au chef de police de Belgrade-sur l'arrestation de Svetozar Marković, 21.IV.1873	238
Rapport de Miloš M. Đurić au chef de police de la Ville de Belgrade, sur les réunions de Svetozar Marković avec ses collaborateurs dans la maison de Mita Veličković à Belgrade, 26.IV.1873.	239
Pavle Andelković, gendarme du quartier de Savamala au chef de police de Belgrade-information sur les allées et venues de Svetozar Marković, 27.IV.1873	240
Pavle Andelković, gendarme d'un quartier de la ville au chef de police de Belgrade (information sur les contacts de Svetozar Marković et de Đura Ljočić avec Aćim Čumić), 30.IV.1873.	241

IV. Annexes

Une anecdote sur Svetozar Marković	245
À Jagodina	247
Jovan Milinković-Alavantić, <i>Šabac, le 15 Decembre</i>	249
Lettre ouverte des associations bulgares de Stamboul à Jovan Marinković, president du Conseil de la Principaute de Serbie	252
Ljuben Karavelov, <i>Bucarest, le 1 Fevrier 1874</i>	255
Vladimir Jovanović, <i>La Mairie</i>	258
Pera Todorović, <i>La mairie, le tribunal et la justice</i>	263
V. Notes du rédacteur	267
Liste des illustrations	311
Nomenclature	313
Liste des toponymes	321
<i>Resume</i>	325
Table des matieres	327

САДРЖАЈ

Напомена о овој књизи.....	IX
----------------------------	----

I. Чланци

Нацрт пројекта за програм радикалне партије.....	3
„Јавност“ започиње свој рад.....	5
Крагујевац, 6. Новембра.....	9
Да се испита материјално стање земљорадника.....	13
Да се испита социјално стање народа.....	15
Нашим дописницима.....	16
Крагујевац, 10. Новембра 1873. год.....	19
Крагујевац, 12. Новембра.....	21
Нек се зна.....	24
Од куда долази наша сиромаштина?.....	25
Крагујевац, 17. Новембра.....	36
Крагујевац, 18. Новембра.....	39
Крагујевац, 20. Новембра.....	41
Крагујевац, 21. Новембра.....	43
О нашем закону о печатњи.....	46
Крагујевац, 28. Новембра.....	56
Крагујевац, 1. Децембра.....	59
У Крагујевацу, 3. Децембра.....	60
Крагујевачка новост.....	63
Крагујевац, 5. Децембра.....	64
Крагујевац, 16. Децембра.....	68
Слободна штампа и жандармерија.....	70
Зеленаши и законски предлог о шест дана орања земље.....	74
Крагујевац, 20. Децембра.....	79
Крагујевац, 27. Децембра.....	81
Крагујевац, 31. Децембра.....	87
На ново лето.....	89
„Закон о народном благостању“.....	91

Браћи Бугарима.....	93
Крагујевац, 6. Фебруара.....	95
Крагујевац, 10. Фебруара.....	99
Крагујевац, 14. Фебруара.....	102
Крагујевац, 20. Фебруара.....	106
X Крагујевац, 23. Фебруара.....	110
Процес Светозара Марковића књижевника и Димитрија Стојковића уредника „Јавности“. Одговор Светозара Марковића Суду Округа крагујевачког.....	113
Општина.....	126
Одговор г. Ивану Најденови, б. уреднику „Права“.....	141
Је ли човек од природе лењ и грабљив?.....	145
Крагујевац, 24. Марта.....	149
Крагујевац, 27. Марта.....	153
Суд и правда.....	158
Милош Ђурић.....	175
§ 46 Закона о штампи.....	177
Крагујевац, 15. Априла.....	181

II. Писма

Светозар Марковић – Анки и Милице Нинковић, Београд, 10. VI 1873.....	187
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Београд, 26. VI 1873.....	189
Светозар Марковић – Н. Н-у, Београд, 3. VII 1873.....	190
Светозар Марковић – Сестрама Нинковић, Кисела вода, 3. VII 1873.....	191
Светозар Марковић – непознатом, 12. VII 1873.....	193
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Аранђеловачка кисела вода, 19. VII 1873.....	194
Светозар Марковић – Анки Нинковић, Јагодина, 12. VIII 1873.....	196
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Јагодина, 28. VIII 1873.....	197
Светозар Марковић – Милице Нинковић, Јагодина, јесен 1873.....	198
Светозар Марковић – непознатом, Јагодина, јесен 1873.....	199
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Јагодина, 1873. год.....	200
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Јагодина, 1873. год.....	202
Светозар Марковић – сестрама Нинковић.....	204
Светозар Марковић – сестрама Нинковић.....	205
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, Крагујевац, 7. XI 1873.....	206
Нацрт пројекта за програм радикалне партије (прилог писму од 7. новембра).....	207
Светозар Марковић – Т... Ђ...ћу, Крагујевац, 10. XI 1873.....	209
Светозар Марковић – брату Јеврему, Крагујевац, 2. XII 1873.....	210
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Крагујевац, 2. XII 1873.....	212

Светозар Марковић – брату Јеврему, 20. XII 1874.	213
Светозар Марковић – Паји Михаиловићу, Крагујевац, 29. XII 1873.	217
Светозар Марковић – сестрама Нинковић	218
Светозар Марковић – непознатом	219
Светозар Марковић – непознатом	220
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Крагујевац, 16. I 1874.	221
Светозар Марковић – пријатељицама Нинковић, Крагујевачки затвор, јануар 1874. године.....	223
Светозар Марковић – Николи Марковићу, Крагујевачки затвор, 24. II 1874.....	224
Светозар Марковић – брату Јеврему, Крагујевац, 18. III 1874.....	225
Светозар Марковић – брату Јеврему, Крагујевац, 9. IV 1874.	226
Светозар Марковић – брату Јеврему, Крагујевац, 14. IV 1874.	229
Светозар Марковић – брату Јеврему, Крагујевац, 21. IV 1874.	231

III. Документи

Павле Анђелковић, члан кварта савамалског – управи вароши Београда	235
Вучко Вељковић, члан кварта – управнику вароши Београда – обавештава га да ће ухапсити Светозара Марковића чим га пронађе, 21. IV 1873.	237
Павле Анђелковић, члан кварта савамалског – управнику вароши Београда – о хапшењу Светозара Марковића, 21. IV 1873.....	238
Извештај Милоша М. Ђурића, управнику вароши Београда, о састајању Светозара Марковића са сарадницима у кући Мите Величковића у Београду, 26. IV 1873.	239
Павле Анђелковић, члан кварта савамалског – управнику вароши Београда – обавештење о кретању Светозара Марковића, 27. IV 1873.	240
Павле Анђелковић, члан варошког кварта – управнику вароши Београда (обавештење о састајању Светозара Марковића и Ђуре Љочића са Анимом Чумићем), 30. IV 1873.....	241

IV. Прилози

Једна анекдота о Светозару Марковићу.....	245
У Јагодини.....	247
Јован Милинковић-Алавантић, <i>Шабац 15. Децембра</i>	249
Отворено писмо бугарских удружења из Цариграда Јовану Мариновићу, председнику владе кнежевине Србије.....	252
Љубен Каравелов, <i>Букурешт, 1. Фебруара 1874.</i> године.	255
Владимир Јовановић, <i>Обштина</i> , поглавље IX	258
Пера Тодоровић, <i>Општина и суд и правда</i>	263

V. Белешке приређивача	267
Списак илустрација	311
Регистар личних имена.....	313
Регистар географских имена.....	321
<i>Résumé</i>	325
Table des matières	327

РАДЕНИК.

У Београду

17. Априла

1871.

П Р О Г Р А М.

Наша је цел да науком помажемо напредак српског народа.

Напредовање народа огледа се поглавито у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом поштено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање свију чланова народа у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све скупа упливну на народни развитак, али ми би узели на се сувише теретан, управо немогућан посао кад би хтели да нашом радњом обухватимо све гране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се поглавито кретати наша радња. У исто време да обележимо правац наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоструки различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пресмо „економску науку“ и економске установе. Народи су на западу богати, али је богатство међу члановима народа веома неједнако подељено. У

цијације (наша породична заједница постоји још по негде по селима али се сваке године умњива) за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи ступањ економског развитака народа. Напротив, ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелича; у исто време да се стане на пут жудњи појединаца да грабе туђу зарату, већ да сваки добија према својој зарати. Пре или после жуди морају увидети да човек не треба да се обогати ради самог богатства, већ да су привреда и њен резултат — богатство — само средство човеку за виши, лични и друштвени развитак. Са изменом економских појмова мора доћи и економски преображај у животу. Људи неће присајати — узимати у своју власт — средства за производњу, како би могли давити друге привреднике, већ ће радити да увеличају производност друштвене снаге на тиме да увеличају и своју власиту снагу.

Ми ћемо излагати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у току времена организација рада и размене сами тако развију, да сав народ ступи у праву друштвену заједницу; — наш ће главни посао бити да изучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за развитак;

годи змиковац) има изображена и вредна привредница.

Према овоме „Радник“ ће изучавати дапањше просветно стање у Србији у сваком погледу:

Излагати начела и напрт (план) како да се организује система образовања, према изреченим начелима и према нашим условима и потребама; упознавати читаоце са свима просветним завољима који би се са коришћу могли код нас увести:

примати британски сваки нов појав у научној књижевности, који би имао вредности по наше образовање;

испитивати све појаве у нашем друштвеном животу, које би имале утицаја на образовање јанот мњења и дошће на наш умни и морални развитак.

Можемо мислити да би се читкоде и са књижевничку сраћом.

3. Држављански одношаји. Ми не поглавито правину намећу тако званих држављанских одношаја и других друштвених одношаја. У животу једног народа сви су одношаји појединаца тесно везани једни с другима — једни се не могу развити и усавршити док се и други не развију и не усаврше. На прилику економски одношаји у народу од којих зависи његов материјални напредак не могу се развити док се најјача умна снага на-